A 164821

Köszönettel tartozom az Európa Kiadónak, amiért a rendelkezésemre bocsátotta a kiadónál, illetve jogelődjénél 1955 és 1990 között megjelent művek kéziratos jegyzékét. Ez a könyvek megjelenésével egyidejűleg, folyamatosan készült lista, mely évenkénti bontásban tartalmazza a kiadott művek címét, más forrásból rekonstruálhatatlan lett volna, akárcsak a címjegyzéket kísérő statisztikai adatok tömege.

Köszönet illeti továbbá azokat a magánszemélyeket is, akik a kérdéses korszak során könyvkiadókban vagy az irányító apparátusban dolgozva, számos történeti értékkel bíró iratot megőriztek és munkám megírásához a rendelkezésemre bocsátottak, valamint készséggel megosztották velem személyes emlékeiket is.

Köszönöm továbbá Kabdebó Lórántnak és Ferenczi Lászlónak a sürgető baráti ösztönzést és figyelmet, ami nélkül ez a könyv aligha készült volna el.

Bart István

VILÁGIRODALOM ÉS KÖNYVKIADÁS A KÁDÁR-KORSZAKBAN

Scholastica

Lektorálta

Györffy Miklós
és
Takács Ferenc

SZTE Egyetemi Könyvtár
J000435178

SZTE Egyetemi Könyvtár SZEGED I.

A164984

© Bart István, 2000

ISBN 963 86141 0 2

TARTALOM

FORDÍTÁS ÉS POLITIKA
I./ Kultúrpolitika és fordításpolitika 5
II./ A Kiadói Főigazgatóság 12
1/ A Kiadói Főigazgatóság szerepe 12
2/ A kiadáspolitika szabályozásának mechanizmusai 16
A/ a tervtárgyalás: a dotáció és elosztása 16
B/ a "papírkontingens" 19
C/ "példányszámpolitika" 25
D/ a "giccsadó" 26
E/ az "ív-ár rendszer" 28
3/ A cenzúra 31
A/ elméletben és a gyakorlatban 34
B/ a tabuk 37
C/ az igazgatók 40

FORDÍTÁSPOLITIKA A GYAKORLATBAN
I./ A könyvkiadás 47
1/ Kiadók és profilok 1956-1990 47
2/ A kiadók belső szerkezete (a kiadói "műhely") 53
II./ A lefordítandó művek kiválasztása 59
1/ Fordításirodalom a magyar könyvkiadásban 59
2/ A kiválasztás mechanizmusai 69
A/ Az "ajánlólisták" 69
B/ A klasszikusok 83
C/ A modernek 96

MŰFORDÍTÓ ÉS MŰFORDÍTÁS
I./ A műfordító 125
II./ A műfordítás 133

IRODALOMJEGYZÉK 137

FÜGGELÉK 139
Az Európa Kiadó kiadványainak összesített adatai 1959-1990

FORDÍTÁS ÉS POLITIKA

I./ Kultúrpolitika és fordításpolitika

A fordításpolitika, - egyrészt a nyelvpolitika részeként, másrészt azonban, és különösen a vizsgált korszakban, mint a társadalompolitikai célokkal közvetlen kapcsolatot tartó kultúrpolitika egyik eleme, - azon elvek (avagy csupán gyakorlati döntések) összessége, melyek révén az állam, valamely hatóság vagy szervezet (de akár csak intézmény is, a maga hatókörén belül) megszabja, hogy mely nyelvre, mely, illetve miféle, és milyen nyelvű szövegek lefordítását tekinti szükségesnek vagy kívánatosnak, azaz a maga eszközeivel támogatandónak, vagy épp ellenkezőleg, nem kívánatosnak, azaz egyéb s általánosabb céljaival ellenkezőnek, és ezért tiltandónak.

Ebben a tág értelemben a fordításpolitika elveinek rendszere és gyakorlata korántsem csak a lefordítandó (szépirodalmi) szövegek kiválasztását szabja meg, hanem magasabb és általánosabb szinten alaposan kihat az egyes nyelvek társadalmi státuszára, illetve akár az emberi jogok érvényesülésére is, kivált ha a fordításpolitikát maga az állam gyakorolja.

A továbbiakban azonban a fordításpolitikát ennél szűkebben fogjuk értelmezni, csupán mint a kérdéses korszak hivatalos állami kultúrpolitikájának részét[1]. A társadalom szellemi arculatának megformálását (vagy épp átformálását) maga elé tűző politikai terv egyik elemének tekintjük, mégpedig kizárólag szépirodalmi művekre vonatkoztatva, azaz valójában az irodalompolitika oldalágaként vizsgáljuk. Előfeltevésünk, hogy a vizsgált korszakban az ekképpen értelmezett fordításpolitikát a tudatos, megtervezett és összehangolt lépések sorozatából álló, deklarált állami kultúrpolitikának alárendelt elvek irányították[2]. Következésképp a

[1] "*A művelődéspolitika az MSZMP általános politikájának deklaráltan s a valóságban is szerves és sajátos része volt. ... ez a(z) ... évtizedeken át hangoztatott tétel valójában a dogmatikus, konzervatív oldallal szembeni védekezés ideológiája volt s éles belső konfliktusokban érvényesült. Rész és egész, különös és általános sajátos viszonyára vall, hogy a művelődéspolitika, eltérően a politika más szektoraitól – a kultúra sajátosságaira hivatkozva – az elvi orientálást hirdette elsődlegesnek az intézményi-adminisztratív irányításhoz képest. Ennek sok előnye volt; de minden pozitív aszinkron, a "nagypolitikát" is korrigáló, a falakat kifelé toló kezdeményezőkészség, reformhajlandóság, demokratizálás és decentralizálás ellenére a kultúrpolitika sem bújhatott ki az egypártrendszer paternalista centralizmusának bőréből.*" (Agárdi 1993 : 147)

[2] „ ... *nem csupán az a kérdés, hogy mit fordítottak. Hanem az is, hogy ki fordította és hogyan fordította? És miért fordítottak le egy művet? Mi a fordítás és a kritika, a fordítás és a világirodalmi kultúra viszonya? További kérdések: mi a szépirodalom és általában a társadalomtudományok kapcsolata? Mi a fordító státusza az irodalmi életben? A kérdések kifogyhatatlanok ... Mi a fordítás helye a kulturális élet egészében, az 1945 után lezajlott kultúrforradalomban? Hogyan viszonylik a felszabadulás utáni fordítás a felszabadulás előttihez?*" (Ferenczi 1981:11)

fordításpolitikára is vonatkoztak mindazon külső (politikai) kényszerek, amelyek a kultúrpolitikát diktálták.

Természetesen a kultúrpolitika is mindenkor és mindenek előtt alá volt rendelve az egész politikai rendszerre ható legfőbb kényszernek, mely abban állt, hogy a politikai hatalom utópikus tudata – Mannheim Károlyt parafrazeálva, - nem volt és nem is lehetett fedésben az őt körülvevő valósággal, és ezért a kettő harmóniáját csakis állami erőszakkal lehetett kikényszeríteni: vagy a valóság vagy a tudat kicserélése révén. Ebből következőleg a bennünket közelebbről érdeklő irodalompolitika (vagy tágabban: művészetpolitika) feladata szükségképpen nem is lehetett más, mint az elméletileg kikövetkeztetett új művészet világrahozatala és serkentése, illetve az új művészetnek tulajdonított katartikus erő hatására vélhetőleg és elméletileg létrejövendő új tudatformák meggyökereztetése. Továbbá az új hatalom szükségszerűségének történelmi megindoklása a művészet érveivel. A gyakorlatban ez a történelmileg kialakult, organikus kulturális közeg adminisztratív újjászervezésével járt, amit az evégett létrehozott, elvileg totális intézmények hajtottak (volna) végre; láncolatuk az irodalomban és a könyvkiadásban a minisztérium Kiadói Főigazgatóságától az írószövetségen át a szerkesztőségekig vezetett.

Úgy is fogalmazhatunk, hogy a kultúrpolitika mindenkor csupán alrendszere, ha úgy tetszik, kiszolgálója volt az állam eszközei fölött kizárólagosan rendelkező politikai hatalom társadalompolitikájának. Minden kormányzat valamely célrendszer - esetünkben egy utópia - megvalósítására törekszik, és így a társadalom élete akaratlagos alakításának részeként szükségképpen kultúrpolitikája is van. A kultúrpolitika (szűkebben: művészetpolitika) céljai tehát az általános célokból következnek, és ha a kultúrpolitika elveit nem fogalmazzák is meg mindenkor explicit tézisekben, a kormányzat hatókörén belül meghozott intézkedések irányából ezek bizvást kikövetkeztethetők. A vizsgált korszakban, mivel a rendszer becsvágyón utópisztikus céljai folytán, és ideológiai érzékenysége miatt is, a kultúrpolitika kiemelkedő fontossággal bírt, ambícióinak végső soron csak az szabott határt, hogy a bármely politikai akarat megvalósítására mozgósítható eszközei közül az állam mit s mennyit engedett át a kultúrpolitikának.

A kérdéses korszakban Magyarországot kormányzó párt (vagy korabeli szóhasználat szerint: 'a rendszer', vagyis a vele azonos korabeli magyar állam) kultúrpolitikája korántsem holmi 'rejtett' dimenziókban létezett csupán, hanem általános céljai tekintetében nagyon is nyilvános

volt, csak épp az ezeket megfogalmazó pártdokumentumok sajátos nyelvezete szorul ma már olykor interpretációra.

Egyrészt az ideológiának az állam és a kormányzat működésében betöltött meghatározó politikai szerepe miatt, másrészt mert a rendszer legfőbb deklarált politikai célja a társadalom utópisztikus átalakítása volt, mégpedig nemcsak szerkezetileg, hanem tudatilag is, a kultúrpolitika - vagyis a megtervezett tudati befolyásolás, - magától értetődőn kitüntetett szerepet töltött be az állam életében is. A társadalompolitikába ekképpen beágyazott kultúrpolitika az irodalom iránt lépett fel a legnagyobb igénnyel, ugyanis a rendszer gyakorlatias marxizmusa az irodalmat elsősorban ideológiai képződménynek tekintette, és egyrészt közvetlen erkölcsi hatóerőt feltételezett róla, másrészt őszintén hitte, hogy az irodalmi (képzőművészeti) ábrázolás mágikus hatással van magára az ábrázolt valóságra is, vagyis egyszersmind elsődleges tudatformáló szerepet is tulajdonított neki. Az irodalom ennek a - mondhatni archaikusan romantikus – képzetnek megfelelően tehát egyszerre volt cél és eszköz, és ennek megfelelően kapott politikai figyelmet az egész korszak során. Művek és alkotók korántsem csak jelképes hatalommal bírtak a rendszer számára, és eszerint váltak kultusz vagy kiátkozás tárgyává,[3] ennek minden előnyével és hátrányával, melyek természetesen közvetlenül átháramlottak a könyvkiadásra is. Ez a politikai figyelem motiválta a folyamatosan készülő, olykor nyilvánosságra is hozott, máskor pedig eleve titkosított különféle szintű és műfajú párthatározatokat, melyek kultúrpolitikai és irodalmi, sőt még (legalábbis látszatra) elvont irodalomel-

[3] *"Starting with Dante, the poet is also a great figure striding through Europen history. He is the symbol of national identity (Camoes, Goethe, Miczkiewicz, Pushkin), he is a spokesman of revolutions (Béranger, Petőfi, Mayakovsky, Lorca), he is the voice of history (Hugo, Breton), he is a mythological being and the subject of a virtually religious cult (Petrarch, Byron, Rimbaud, Rilke), but he is above all the representative of an inviolable value which we are are ready to write with the capital letter: Poetry.*

But what has happened to the European poet in the past half century? Today his voice is barely audible. Without our being aware of it, the poet has passed from the great, noisy world scene. (His disappearance is apparently one of the symptoms of that dangerous time of transition in which Europe finds itself and which we have not yet learned to name.) Through a kind of satanic irony of history, the last brief European period when the poet still played his great public role was the period of of post-1945 communist revolutions in Central Europe.

It is important to stress that these peculiar pseudo-revolutions, imported from Rzussia and carried ouit under the protection of the army and the police, were full of authentic revolutionary psychology and their adherents experienced them with grand pathos, enthusiasm, and eschatologic faith in an absolutely new world. Poets found themselves on the proscenum for the last time. They thought they were playing their customary part in the glorious European drama and had no inkling that the theatre manager had changed the program at the last moment and substituted a trivial farce." Milan Kundera, 'Preface' to *Life is Elsewhere*, v-vi (Viking/Penguin, New York, 1986)

méleti(!) kérdésekkel is foglalkoztak, hogy aztán részletekbe menő utasítások formájában írják elő a kultúra államosított intézményei és a kulturális élet résztvevői (alkotók és szervezők) számára a teendőiket, illetve szerzői kollektívák (munkaközösségek) által jegyzett tanulmányokban elemezték és értelmezték az éppen fennálló helyzetet, célokká fogalmazva a leszűrt tanulságokat.

A korszakot meghatározó jellegzetesség, hogy a politikai hatalomnak olyan hatásos eszközei voltak az ekképpen megfogalmazott célok megvalósításához, amikhez foghatókkal állam Magyarországon se azelőtt, se azóta, soha nem rendelkezett. Nemcsak a párt által elfoglalt állam teljes anyagi erejével, valamint hatalmassá növelt, s kizárólagosan birtokolt intézményrendszerével rendelkezett szabadon, de egyetemlegességénél fogva, végső soron akár a karhatalmat, sőt az ellenszegülést megtorló büntetőtörvényekkel kellőképp ellátott bíróságokat is bevethette a kultúrpolitika bármikor hatalmi érdekké átminősíthető céljai védelmében. Ennek megfelelően, a hatalom teljéből részesülő kultúrpolitikusok valóban páratlanul becsvágyó célokat is tűztek maguk elé, melyek megvalósítása végett igyekeztek teljes körű ellenőrzésük alá vonni a kulturális élet minden folyamatát[4]. Noha nem kívánjuk minősíteni sem a kultúrpolitika céljait, sem megvalósításuk eredményességét, azt bízvást kijelenthetjük, hogy ez az utóbbi törekvés szinte teljes sikerrel járt.

Habár folyamatában a Kádár-korszak kultúrpolitikája korántsem volt egységes, a folyamatossága kétségtelen. Felelős alakítói mintegy eleve örökkévalónak tételezték nemcsak magát a rendszert, de következésképp kétségbevonhatatlanul helyesnek és érvényesnek a rendszer ideológiája megvalósításának érdekében célként tételezett kultúrpolitikai utópiát is. Más szóval, bátran tűztek ki akár nagyon hosszú távú célokat is, kiváltképp miután a kultúrpolitikusok második-harmadik nemzedéke már megértette, hogy a tudati változásokat előidézni kívánó kultúrpolitika a célok természeténél fogva is eleve csak hosszú távon érheti el a kívánt eredményeket. Voltaképp - a politikai hatalom kívánalmainak kényszerű változásain kívül - a döntéshozóknak ez a tanulási folyamata húzódik meg a kultúrpolitika taktikai változásai mögött, mely a végső célok tekintetében azonban mit sem változott a korszak során. Az általános - részint nemzetközi fejlemények hatására bekövetkező - politikai változások folyománya, hogy a kultúrpolitika alakítói mindinkább elveszítették

[4] *"Az értékek uralma, a szocializmus, persze nem testetlen szellem, ahogy a művész sem az. A szép uralma nevezetesen uralom, mert ha nem az, akkor az sem bizonyos, hogy a szép diadalmaskodik."* (Haraszti 1991: 39)

a célok megvalósíthatóságába vetett hitüket, mintegy párhuzamosan a rendelkezésükre álló anyagi és adminisztratív (értsd: hatalmi) eszközök megfogyatkozásával, aminek természetesen megvoltak az itt nem taglalható gazdasági és politikai okai. Az egymásba fonódó folyamatok oda vezettek, hogy az évek során, ha nem is folyamatosan, de tendenciózusan mindenképp fokozatosan csökkent a kultúrpolitika játéktere, részint azért is, mert független eszközök híján mindinkább elveszítette a politikán belüli önállóságát, vagyis azt a képességét és lehetőségét, hogy önálló célokat fogalmazzon meg magának: alrendszerből a főrendszerbe betagozott elemmé lett. A politikai hatalom számos okra visszavezethető fokozatos felőrlődése miatt a hatalmat szolgáló kultúrpolitika sem lehetett képes érvényesíteni a maga törekvéseit, illetve fenntartani az ehhez szükséges teljes és kizárólagos ellenőrzést a kulturális élet folyamatai felett.

Jóllehet a korszak kultúrpolitikusai nagy bőségben hagytak maguk után olyan dokumentumokat, melyek révén célrendszerük és tevékenységük alaposan tanulmányozható, épp a fordításpolitika terén anyaghiánnyal küszködik a kutató. A fordításpolitika a kádári Magyarországot fenntartó külső kényszerek és erőforrások által meghatározott politika kultúrpolitikai és értelmiségpolitikai alrendszerének félhomályos alagsora, ahová csak a Szolzsenyicin-ügyek ritka villámcsapásai vetítenek alkalmilag fényt. Olyankor vált csak explicitté, ha valamely külsődleges körülmény folytán közvetlen kapcsolat jött létre közte és a politikai főrendszer között, mely mindenkor és minden egyebet, minden más célra való tekintet nélkül maga alá rendelt, főleg ha valami megsértette ideológiai érzékenységét, vagy ha valamely elv összeütközésbe került belvagy külpolitikai érdekekkel. Ha mégoly részletekbe menő és gyakorlatias volt is a kulturális élet párt- és állami irányítása, a fordításpolitikára (röviden: mely irodalmi művet lehet, sőt szükséges, illetve mit tilos lefordítani és megjelentetni) külön nem fordított figyelmet. Részletekbe menő fordításpolitikai határozatok nem léteznek. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy implicit módon ne létezett volna (szépirodalmi) fordításpolitika is, akárcsak irodalompolitika, vagy művészetpolitika, aminek mintegy részét alkotta. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy konkrétan felmerülő, fordításpolitikainak minősíthető ügyekben mindig azonnal készen állt a válasz, ami többnyire cenzurális beavatkozást jelentett. Tételesen fordításpolitikai ügyekkel azonban csupán azon egyetlen alkalommal foglalkozott magas rangú pártfórum, amikor az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága 1971-ben napirendjére tűzte a

SZTE Egyetemi Könyvtár SZEGED

szovjet irodalom megjelentetésének kérdését. Valójában azonban ez a nyilvánosságra nem hozott határozat[5] is inkább a szovjet-magyar állam- és pártközi politikai kapcsolatok személyes ambíciókkal átszőtt viszonyairól, azaz valójában külpolitikai érdekekről árulkodik, semmint valamiféle fordításpolitikai elvekről.

Úgy tetszik, a fordításpolitika a gyakorlatban formálódott, és az egyetlen specifikus fordításpolitikai "elv", amely a mindenekelőtt a magyar irodalomra irányuló irodalompolitikában csak korlátozottan lehetett érvényes, a "mindenkori külpolitikai érdekeknek való feltétlen alárendeltség" elve volt. A kutatónak az irodalomról és a könyvkiadásról szóló, többnyire csak napi politikai szükségleteket kielégítő kultúrpolitikai és művelődéspolitikai párthatározatok és más pártdokumentumok szövegéből kell kiszemelgetnie a külföldi irodalom megjelentetésére vonatkozó szórványos utalásokat, illetve a kultúrpolitika egészére vagy különböző részkérdéseire vonatkozó általános érvényű irányelvekből, állásfoglalásokból, bizottsági tanulmányokból kell kiszűrnie a kultúrpolitikai hatalom vélhető fordításpolitikai intencióit.[6]

Vagyis lényegileg ugyanolyan helyzetben van, mint aminőben a korszak "gyakorlati" kultúrpolitikusai voltak, azok a kiadói vezetők és folyóirat szerkesztők, akiknek munkakörileg előírt feladata volt, hogy a többnyire csak általánosságokban fogalmazó irányelveket követve, napról napra meghozott, "önálló" döntéseik révén ezen a téren is megvalósítsák (valójában: a nem is minden esetben publikus, általuk is csak hallomásból ismert határozatokból kikövetkeztessék) a párt politikáját. Arra teszünk tehát kísérletet az alábbiakban, hogy egyrészt a kultúrpolitikai dokumentumokból, másrészt az ezek kötelező figyelembevételével

[5] Magas párt fórumok általában „Szigorúan bizalmas!" jelzéssel ellátott határozatait egyébként sem volt szokás nyilvánosságra hozni, főleg nem teljes terjedelmükben; többnyire az illető határozatról tájékoztatandók felsorolását tartalmazó Záradék-kal végződnek. Egy könyvkiadásról szóló határozat például így: *„A határozatot kapják: a KB titkárai, a KB osztályvezetői, a Budapesti Pártbizottság, valamint a megyei és megyei jogú pártbizottságok első titkárai, a Minisztertanács elnöke, a Minisztertanács tagjai, a fővárosi és a megyei tanácsok elnökei, a Művelődési Minisztérium Főigazgatósága."*

[6] *"A művelődéspolitika történetének csomópontjai, váltásai, újításai persze nemcsak – nem elsősorban – a vezető személyiségek helyzetében, szerepében, de nem is az MSZMP irányító szerveinek egyébként fontos dokumentumaiban ragadhatók meg. Kétségtelenül meghatározó súlyúak a különböző kultúrpolitikai határozatok, kongresszusi döntések, a nagyobb tanácskozások és elvi jellegű művelődéspolitikai állásfoglalások. A folyamatok igazi természetét azonban a tényleges eredmények és eredménytelenségek, a szavak és a tettek egymáshoz való viszonya, a többnyire nem publikus Politikai Bizottság-i, Agitációs és Propaganda Bizottság-i határozatok, az írásos állami és a dokumentálhatatlan szóbeli, informális döntések, valamint – elsősorban – a társadalmi kulturális fejlődés objektív (művelődéstörténetileg és szociológiailag értékelhető) tényei világítják meg és minősítik."* (Agárdi 1993 : 146)

megjelentett világirodalmi alkotások jegyzékéből rekonstruáljuk a Kádár-korszak virtuálisan létező fordításpolitikáját.

II./ A Kiadói Főigazgatóság (KF)

I/ A Kiadói Főigazgatóság szerepe és működése

A Kiadói Főigazgatóságot az 1043/1954. (VI.17.) minisztertanácsi rendelet hozta létre. Addig a minisztériumi Országos Könyvhivatal intézte a kiadói ügyeket, amely a magánkiadók államosítása (illetve felszámolása) után, 1949-től a Népművelési Minisztérium Könyvkiadói Osztálya néven működött tovább, és végezte a kiadók összevonását, átszervezését, illetve a kiadói nemzeti vállalatok megszervezését, az 1989-ig tartó korszak kiadói szerkezete alapjainak lerakását. Ennek a hatóságnak a szerepét 1953-ban a Kiadói Tanács vette át, mely a kiadói tervek összehangolását és a könyvkiadás „helyes" tematikai arányainak kialakítását kapta feladatul.

1954 → A Kiadói Főigazgatóság felállítását vélhetőleg gyakorlati, igazgatástechnikai okok indokolták. Létrejöttével legalább bizonyos mértékig, habár csak államigazgatási szinten, helyreállt a kiadói-nyomdai-terjesztői lánc - akkor korszerűnek számító - egységes irányítása, amit az 1949-ben végrehajtott államosításig a teljes ipari és kereskedelmi vertikumot tulajdonló magánvállalatok még természetszerűleg és szervezetileg is biztosítottak. Ezt az egységet az államosítás szétszakította: a kiadók nagyobb részét megszüntetve, kisebb részét államosítva és földarabolva, illetve összevonva átszervezett könyvkiadás a Népművelési Minisztérium felügyelete alá tartozott[7], míg a nagy állami vállalatokba összevont könyvterjesztés a Belkereskedelmi Minisztérium felügyelete alá, a nyomdák pedig, melyeket szintén kivétel nélkül államosítottak, a Könnyűipari Minisztérium alá. Jóllehet az egyes szegmensek fölött a KF felállítása után is (a korszak legvégéig) fennmaradt az egyes ágazati minisztériumok egymástól elkülönült szakmai-gazdasági felügyelete, az irányítás központosítása és ésszerűsítése végett - a tervutasításos rendszer logikája szerint és nemkülönben a kultúrpolitikai célok megvalósításának vezérlése végett is - szükség volt egy politikai (és gazdasági) hatalommal és egyszersmind az ennek a hatalomnak megfelelő felelősséggel is felruházott főhatóságra.

A hivatal 1954. október 1-jén kezdte meg tevékenységét Kállai Gyula főigazgatósága alatt.[8] A KF ügykörét is minisztertanácsi határozat szabta meg. Eszerint az akkor Népművelési Minisztérium nevet viselő kulturális minisztérium kebelében működő országos hivatal feladata a könyvkiadás és könyvterjesztés országos irányítása, a könyvkiadás országos tervének elkészítése és a minisztertanács (!) elé terjesztése, a könyvek céljára megállapított papírkeretekkel való gazdálkodás, a kiadóvállalatok működésének szabályozása, a kiadók és a könyvterjesztés dolgozóinak szakmai továbbképzése, a könyvárrendszer kialakítása. Jóllehet az 1956-os forradalom után, az államhatalom sorait rendező általános átszervezési hullám során 1961-ben a KF is új, ideiglenesnek nevezett (de a jelek szerint többé sosem átalakított) ügyrendet kapott, a hivatal felépítése, szerepe és feladata mit sem változott egészen 1989-ben bekövetkezett megszüntetéséig: "*A KF feladata az MSZMP művelődéspolitikájának megvalósítása a könyvkiadás és könyvterjesztés területén állami eszközökkel. A KF ezen feladatát a könyvkiadás általános irányelveinek kialakításával, arányainak megszabásával, a tervek koordinálásával, a kiadói munka színvonalának emelésével, a társadalom állandóan fokozódó könyvigényének tervszerű kielégítésével valósítja meg, a könyvterjesztés irányításával s módszereinek állandó javításával.*"[9] Csupáncsak minisztertanács által jóváhagyandó "országos könyvkiadási tervet" nem kellett már többé készítenie, mint 1956 előtt,[10] vagyis az ellenőrök ellenőrzése egy grádiccsal alacsonyabb szintre került (habár tulajdonképpen ez is csak formálisan, mint még látni fogjuk), a hivatalra ruházott államigazgatási jellegű irányító hatalom azonban, ami a gyakorlatban elsősorban a "papírkontingens" elosztásában és az u.n. "nyomási engedély" kiadásában testesült meg, mindvégig csorbítatlan maradt.

Külön rendelet szabályozta a hivatal jogállását. A főigazgató az

[7] "*Ez évben a Szikra Irodalmi és Nyomdai Rt. Államosításával a Magyar Dolgozók Pártja alapította meg a Szikra Kiadót, a Szakszervezetek Országos Tanácsa a Népszava Szakszervezeti Tanács Könyvkiadó Hivatalát. Az okmányok szerint minisztériumi alapítású vállalatok: Révai Könyvkiadó Nemzeti Vállalat (a Révai Könyvkiadó Intézet Rt. Kiadói részlegéből és a Nyugat kiadóból); Új Magyar Könyvkiadó Nemzeti Vállalat (a Magyar-Szovjet Művelődési Társaság tulajdonában levő kiadó átvételével); a Franklin könyvkiadó Nemzeti Vállalat; az Athenaeum Könyvkiadó Nemzeti Vállalat (a Pátria Irodalmi Vállalat Rt., a Forrás Nyomdai Műintézet és Kiadóvállalat Rt. És az Athaeneum összevonásából); a Hungária Könyvkiadó Nemzeti Vállalat; az Egyetemi Könyvkiadó Nemzeti Vállalat. A honvédelmi miniszter alapításából a Honvéd Sajtó- és Lapkiadó Nemzeti Vállalat, a vallás- és közoktatásügyi miniszter alapításából a Tankönyvkiadó Nemzeti Vállalat kezdte el működését.*" (Béládi 1981: 96)

[8] Helyettese Köpeczi Béla és Fajth Tibor

[9] A Kiadói Főigazgatóság ideiglenes ügyrendje és munkarendje. Budapest, 1961. Október 30. Dr. Köpeczi Béla s.k. főigazgató (Tóth 1992: 21)

[10] Még 1957-ből is fennmaradt azonban egy - jóllehet aláíratlan - tisztázat, melyben a Kiadói Főigazgatóság a könyvkiadás 1957 évi terveiről tájékoztatja az Irodalmi Tanács nevű átmeneti szervezetet, amelyet 1957 tavaszán állítottak fel az Írószövetség kiváltására. (Cseh-Kalmár-Pór : 28)

alája rendelt vállalatok, kiadók[11] ügyeiben valósággal miniszteri jogkört kapott. A 60-as évekre és a 70-es évek első felére eső fénykorában, amikor a kultúrpolitika becsvágyát még kevéssé béklyózták a különféle gazdasági kényszerek, a KF - hatalma és jogköre teljében, - szinte önálló "könyvkiadói minisztériumként" működött, akárcsak a valóságosan is minisztériumi rangú szovjet Goszkomizdat, mely előképe, majd partnere, és sok tekintetben - informálisan - a "felettese" is volt a magyar főigazgatóságnak. Formálisan ennek az is alapot adott, hogy egyebek között a KF feladata volt "*a könyvkiadással és könyvterjesztéssel kapcsolatos nemzetközi szerződések előkészítése és végrehajtása, a könyvexport- és importtal kapcsolatos kultúrpolitikai feladatok ellátása*"[12] is. Már ebből is kitetszhet, de az egymást követő kiadói főigazgatók némelyikének[13] a pályafutásából, politikai elő- vagy utóéletéből szintén kikövetkeztethető, hogy a KF korántsem egyszerű "cenzúrahivatal" volt[14], mint azt a korabeli közvélemény feltételezte. A KF mindenkori vezetője személyes politikai súlya szerint nemcsak felügyelt és tiltott, hanem támogatott is, sőt közvetített - mintegy fellebbviteli fórumként lépve fel - a politikusok és az alkotók között. A kultúrpolitika alája rendelt szektorának gyakorlati politikai és gazdasági irányítója volt, sőt az illetékességi körébe tartozó kultúrpolitikai és ehhez kapcsolódó gazdaságpolitikai döntések előkészítője is. A főigazgatót azonban, bár minisztériumi alkalmazott volt, valójában a KF fennállásának legvégéig a pártközpont (vagyis a párt Központi Bizottságának hivatali apparátusa) választotta ki,[15] ami jól mutatja a hivatal jelentős politikai státuszát. A pártközpont és a minisztérium munkamegosztását az 1958-as keltű, még nyersen és félreérthetetlenül fogalmazó - jóllehet annak idején és főleg az előzményekhez képest, enyhének minősülő, -„művelődéspolitikai irányelvek" címen ismert dokumentum, melyet a hivatali rangját tekintve akkor még csak miniszterhelyettes Aczél György szerkesztett és terjesztett elő - így írja le: „*A munkásosztály forradalmi pártja ... megszabja a kulturális fejlődés fő vonalát, állást foglal e fejlődés legfőbb elvi kérdéseiben, megszervezi a dolgozó tömegek aktív részvételét a kulturális forradalomban, irányítja és ellenőrzi a megfelelő állami szervek munkáját. Az állami szervek pedig gondoskodnak az elvek gyakorlati megvalósításáról ... De az állami szervek*[16] *feladata a káros, negatív törekvések megfékezése, az ellenséges kísérletek meghiúsítása is. Ezért a romboló hatású művekkel, selejtes fércmunkákkal szemben szervezeti intézkedéseknek is helyük van. Az irányítás fő eszköze azonban az eszmei befolyásolás.*"[17] Ehhez képest később is csak a nyelvezet változott (pl. a „kulturális forradalom" szigort és eltökéltséget sugalló kifejezése kikopik a szóhasználatból), a pártirányítás igénye a teljes kontrollra, illetve a pártközpont és a minisztérium közötti munkamegosztás nem.

A Kiadói Főigazgatóságnak a 80-as évek közepén kezdődő, fokozatos tekintély- és hatalomvesztése, ami természetesen párhuzamos volt a párt hatalmának eróziójával, végül is 1989-ben jutott el a hatóság immár önmaga által előkészített és végrehajtott szervezeti felszámolásáig; a minisztériumi szervezetbe betagozott főosztállyá alakult át, akárcsak a többi kulturális főhatóság. De már a KF 1985-ös, a pártközpontnak benyújtott jelentése is a következőképpen fogalmazott: „*A könyvszakma állami irányításának hatásköre a gazdasági reform szélesítésével összefüggésben szűkül. Újragondolást igényel a művelődéspolitikai irányítás eszközrendszere, az államigazgatás és a vállalatok kapcsolata és felelősségi köre.*"[18] A KF tehát nem egy csapásra szűnt meg, hanem olymód, hogy különböző hatáskörei kiüresedtek, más hatásköreivel pedig - a mögötte álló politikai akarat meggyengülése miatt, - nem tudott, illetve már nem is akart élni a hivatal. A fenti rövid idézet a hatalomvesztési tendencia fő okaira is világosan rámutat.

[11] Corvina Idegennyelvű Könyvkiadó, Európa Könyvkiadó, Gondolat Könyvkiadó, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Magvető Könyvkiadó, Magyar Helikon Könyvkiadó, Medicina Egészségügyi Könyvkiadó, Mezőgazdasági Könyvkiadó, Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó, Műszaki Könyvkiadó, Szépirodalmi Könyvkiadó, Tankönyvkiadó Vállalat, Zeneműkiadó, Állami Könyvterjesztő Vállalat, Magyar Könyvkereskedelmi Vállalat, Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat. A Kiadói Főigazgatóság ideiglenes ügyrendje és munkarendje. Budapest, 1961. Október 30. Dr. Köpeczi Béla s.k. főigazgató (Tóth 1992: 21-33)

[12] A Kiadói Főigazgatóság ideiglenes ügyrendje és munkarendje. Budapest, 1961. Október 30. Dr. Köpeczi Béla s.k. főigazgató (Tóth 1992: 21)

[13] Többek között Kállai Gyula, Köpeczi Béla, majd Simó Jenő, Újhelyi Szilárd és Marczali László is betöltötte ezt a posztot.

[14] A KF cenzurális szerepéről ld. alább.

[15] Az MSZMP Központi Bizottságának hatásköri listája (Cseh-Kalmár-Pór 1999:355)

[16] Vagyis a Kiadói Főigazgatóság.

[17] Az MSZMP művelődési politikájának irányelvei, 1958 (Vass-Ságvári 1973:269)

[18] Tájékoztatás a könyvszakma 1984 évi eredményeiről, helyzetéről, terveiről (Kézirat, magánarchívum)

2/ A kiadáspolitika szabályozásának hivatali és gazdasági mechanizmusai: a kultúrpolitika eszköztára

Az 1961-ben 40 főnyi létszámmal újjászervezett hivatal érdemi, közvetlenül kultúrpolitikai hatású tevékenységét - vagyis a kiadók „elvi" irányítását és felügyeletét - a Kiadói Főigazgatóság akkor mindössze tízfőnyi (és később sem sokkal nagyobb) Kiadói Osztálya végezte.[19] A mindennapi gyakorlatban ennek az volt a módja, hogy az itt dolgozó előadók - tisztük szerint voltaképpen maguk is gyakorló kultúrpolitikusok a maguk szintjén - igyekeztek a lehető legszorosabb kapcsolatot tartani a hozzájuk tartozó kiadók igazgatóival (habár ezek némelyikének informális rangja és befolyása, mint még látni fogjuk, messze meghaladta nemcsak az előadókét, de akár még a KF vezetőiét is), így egyrészt apró részletességgel ismerték a vállalatok terveit és belső viszonyait, másrészt pedig rövid úton továbbíthatták hozzájuk a központ kívánságait és utasításait. A döntéseket természetesen nem az előadók hozták, ők csak figyelemmel kísérték a végrehajtásukat, illetve közvetítették (minősítették) a kiadók törekvéseit, sok esetben mintegy képviselőikként is működve. A kiadáspolitika lényeges kérdései mégsem a Kiadói Osztályon dőltek el.

Az alábbiakban sorra vesszük a könyvkiadás kultúrpolitikai hatású, gazdasági „szabályozóit", melyek a kiadáspolitika (és benne: az irodalompolitika, valamint a fordításpolitika) kényszerű kereteit adták a vizsgált korszakban, kitérve a megalkotásuk mögött meghúzódó kultúrpolitikai szándékokra is. Ezek a jóllehet merőben önkényes, azaz politikai jellegű, mégis a gazdálkodás révén ható játékszabályok együttesen tökéletesen önjáró szerkezetet alkottak. Valójában ez a KF által kezelt automatizmus irányította a könyvkiadás nagy folyamatait, minden cenzúrahivatalnál hatásosabban.

A/ A „tervtárgyalás" és a dotáció

Rendkívüli, bár nem épp ritka (többnyire "bejelentések" által kiváltott) alkalmaktól eltekintve, a kiadók kultúrpolitikai irányítása a rendszer konszolidációjának első évétől eltekintve, mindvégig "elvi" volt, azaz nem „adminisztratív", ahogy a korszak politikai nyelve a „központ" (vagyis a KF-t mozgató pártközpont) közvetlen, „cenzurális" beavatkozását nevezte.[20] Elvileg azonban az „adminisztratív intézkedésekről" sem mondtak le soha, ezek alkalmazásának lehetőségét az engedélyeztetési rendszer - mint még látni fogjuk - mindvégig biztosította is a KF számára.

Az „elvi" irányítás a gyakorlatban azt jelentette, hogy a kiadók vezető munkatársaival lefolytatott évenkénti "tervtárgyaláson" dőlt el minden. Pontosabban, ez volt az az alkalom, amikor a KF vezetése (előzetes és folyamatos „egyeztetések" után) mintegy szentesítette a kiadók által kötelezően benyújtott éves kiadói tervet, melynek - előírás szerint - tükröznie kellett egyrészt az általános kultúrpolitikai kívánalmakat, másrészt az épp aktuális, és az illető kiadó szakterületére vonatkozó párt- és állami határozatokat. Ezek a KF fennállásának utolsó percéig minden igazgató és főszerkesztő prémiumfeladataiban is teljesítendő feltételként hangsúlyosan, első helyen megemlített határozatok mintegy sorvezetőül szolgáltak a párt céljainak és szándékainak gyakorlati érvényesítéséhez, ha mégoly homályos nyelven fogalmazódtak is meg olykor ezek az intenciók. A nevezetes (és soha hatályon kívül nem helyezett) 1958-as „művelődéspolitikai irányelvek" szövege azonban még nagyon is egyértelműen fogalmaz, amikor a hatalmi politika illetékességi körébe utalja a kultúrpolitikát is, utalva egyszersmind a forradalom és előzményei akkor még bizonyára kínosan eleven emlékére is: *„Mivel a párt vezető szerepe a proletárdiktatúra rendszerének nélkülözhetetlen alkotó eleme, a pártvezetés elleni támadások egyben a szocializmus alapjait is támadják. A revizionizmus azért tűzte ki céljául a kulturális életben is a pártirányítás felszámolását. Ha nincs párt- és állami irányítás, nincs szocialista kultúra sem, szabadon burjánozhatnak a reakciós burzsoá nézetek, és ha a szocialista tudat meggyengül, könnyebbé válik magának a szocialista gazdasági-társadalmi alapnak a felszámolása is."*[21]

A tervtárgyaláson - mint legfőbb „cenzurális" fórumon, - jóváhagyatott nemcsak a megjelentetendő művek címe és száma, de példányszáma is (ha darabszám szerint nem is, a "nyilvánosság mértékének" tekintetében mindenképpen), sőt alkalmanként - "kényes" nevek esetében - a könyvek közreműködőinek (szerzők, tanulmányírók, fordítók, jegyzetkészítők) személye is. Elfogadása után a terv mintegy törvényi erőre emelkedett és szigorúan betartandó előírássá lett. Nemcsak a benne

[19] A Kiadói Főigazgatóság ideiglenes ügyrendje és munkarendje. Budapest, 1961. Október 30. Dr. Köpeczi Béla s.k. főigazgató (Tóth 1992: 21)

[20] Többnyire „Adminisztratív Osztály" volt az eufémisztikus elnevezése a pártközpont fegyveres testületeket felügyelő osztályának.

[21] Az MSZMP művelődési politikájának irányelvei, 1958 (Vass-Ságvári 1973: 269)

megtestesülő *quasi* "kultúrpolitikai határozat" megvalósítása érdekében vált kötelezővé a végrehajtása, hanem azért is, mert a tervtárgyalás egyszersmind az elfogadott terv megvalósításának gazdasági feltételeit is megteremtette, azaz ha netán meghiúsul vagy jelentősen módosul, az etekintetben "szuperkiadóként" működő Kiadói Főigazgatóság gazdálkodásában is zavarok keletkeztek volna.

Jóllehet a könyvkiadók gazdaságos, mi több, nyereséges működésének követelése, akárcsak a "népgazdaság teherbíró képességének" emlegetése mindvégig vissza-visszatér a korszak párt- és állami dokumentumaiban, ez a "nyereségesség" valójában fiktív volt, és csak a valóságos költségektől különféle, és egymást is át- meg átható szempontok szerint mesterségesen eltérített árakra épülő szocialista gazdaság viszonyai között létezett. A valóságban minden kinyomott betű eleve ráfizetéses volt, azaz lett volna, ha a "veszteség" nem éppoly fiktív, mint az ellenkezője. Legfeljebb ha a kibogozhatatlan támogatási rendszer számszaki dzsungelében minősülhettek némely kiadványok "nyereségesnek", míg mások "veszteségesnek". Mindenesetre az évente és kiadónként megállapított, a tervtárgyaláson elfogadott kiadói tervhez hozzáigazított állami "dotáció"[22] nélkül egyetlen könyv sem jelenhetett volna meg. Sokat mond az államszocializmus könyvkiadói gazdálkodásról az is, hogy az ebben az értelemben kiszámított (és természetesen a "dotáció" felhasználásával megtermelt) "nyereség" vagy elköltendő volt „veszteséges" kiadványokra[23], vagy befizetendő volt a KF központi kasszájába, az u.n. Kulturális Alapba, szinte bírság gyanánt, a - mint ebből is kitetszik, - valójában eleve erkölcstelennek tekintett haszon "lefölözéseképpen", hogy aztán ott kevésbé "sikeres" kiadók dotációjává alakuljon át.

A tervtárgyalás gazdasági kulcsszava azonban mégsem a dotáció

[22] Közgazdasági értelemben a "dotáció" nem a veszteségek pótlását szolgáló „juttatás" vagy „támogatás" volt, hanem valójában ingyenesen, azaz kamatmentesen nyújtott forgóeszköz hitel, és egyszersmind a vállalati költségek (rezsi) fedezete, ami nélkül azonban a „tőkével" nem rendelkező kiadóvállalatok működésképtelenek lettek volna. A dotáció tartalmazta az „ártámogatásra" fordítandó összegeket is, melyek révén mesterségesen (azaz az önköltségtől függetlenül) alacsonyan lehetett tartani a könyvek árát.

[23] "*A Politikai Bizottság egyetért értékes szórakoztató regények korlátozott kiadásával olyan módon, hogy ezek árát a szokásosnál magasabban állapítsák meg. Az így nyert összeget használják fel fontos szépirodalmi és egyéb művek olcsóbbá tételére.*" Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának határozata a könyvkiadásról, 1957. november 21 (Vass-Ságvári 1973: 162) Húsz évvel később miniszteri rendelet erősíti meg a "keresztfinanszírozás" gyakorlatát: "*A vállalati árkiegyenlítés javára lefölözött összegeket szükség szerint más kiadványok támogatására kell felhasználni.*" A művelődési miniszter 178/1968. (MK.19.) MM-ÁH számú utasítása a belföldön forgalomba kerülő könyvek, tankönyvek és egyéb könyvjellegű kiadványok fogyasztói áráról A Magyar Közlöny 1968/19 sz. különlenyomata, 7. old.

volt. Legalábbis a 70-es évek közepéig ugyanis pénzügyi gátja a dotáció növelésének nem volt.[24] Addig az elfogadott terveket a KF mindenképpen finanszírozta, mintegy természetes összhangban azzal, hogy a könyvkiadás megrendelője nem a vásárló volt, vagyis nem a piac, hanem az állami kultúrpolitika, azaz közvetlenül maga a KF. Valamely könyv megjelentetésének elvben egyetlen indoka a mű kultúrpolitikai fontossága volt (aminek akár még művészi vagy tudományos indoka is lehetett) és korántsem a piaci siker, a legkevésbé pedig a jövedelmezőség, ami legfeljebb másodlagos vagy harmadlagos indokként merülhetett fel.[25] Ilyen körülmények között, és különös tekintettel arra, hogy a párt- és állami határozatok a 70-es évek közepéig mindegyre több és több könyvet követeltek a kiadóktól, illetve a KF-től, a könyvtermelés növelésének egyetlen "természetes" fékje, soha le nem küzdött akadálya a kínzó papírhiány volt.

B/ A „papírkontingens"

A papírhiány gondja végigkísérte a magyar könyvkiadást az egész korszak során.[26] Az Országos Tervhivatal által könyvgyártásra évente előirányzott papírmennyiséget a KF osztotta el a kiadók között, mégpedig tonnában számolva, a papír minőségére és grammsúlyára való tekintet nélkül. Ez adott némi játékteret a kiadóknak, melyek az évek előrehaladtával, és a dotáció mértékének csökkenésével, a 70-es évek vége felé már mindinkább rászorultak a piacilag is sikeres, nagypéldányszámú kiadványok megjelentetésére, melyeket - a papírkeret szűkösségétől szorongattatva - többnyire alacsonyabb grammsúlyú papírra nyom-

[24] A pártdokumentumok szenvtelen nyelvezetén is átsejlik, hogy a kultúrpolitikai ambíciókat a 70-es évek közepén viszont immár mindinkább korlátok közé szorítják a gazdaság lehetőségei: "*A vállalati gazdasági szabályozást úgy kell kialakítani, hogy a takarékossági szempontok érvényesítése mellett, ösztönözzön a kultúrpolitikai célkitűzések teljesítésére. ...Szükséges könyvek fogyasztói árának korrigálása, egyes műfajokban differenciált emelése, úgy, hogy az ármódosítás ne érintse a kortársi és klasszikus magyar, szovjet és népi demokratikus szépirodalmat ...*" Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának állásfoglalása a könyvkiadás könyvterjesztés V. ötéves tervéről, 1975 (Vass 1983: 92)

[25] Ezt fogalmazza meg a maga eszközeivel az „Iv-ár rendszert" megalkotó 1968-as miniszteri rendelet. Ld. alább.

[26] Utánnyomásokra az egész korszak során alig-alig került sor, nyilván papírtakarékossági okokból. Még 1981-ben is így fogalmaz egy párthatározat: "*... a kiadók hárítsák el a kevésbé fontos művek újrakiadására vonatkozó igényeket.*" Az MSZMP KB PB határozata a könyvkiadás és könyvterjesztés helyzetéről, VI. ötéves tervének művelődéspolitikai koncepciójáról, gazdasági irányításának és szabályozásának korszerűsítéséről, 1981 (Vass 1988)

tattak. Ezt a kultúrpolitikai szándékokkal természetesen ellentétes tendenciát is gátolni igyekezett a KF a papírkontingens kiporciózásakor, ami évről-évre megújuló, ádáz csaták között zajlott. A kiadók számára a csaták tétje a valamilyen értelemben vett - és eleinte inkább csak szólamszerűen megkövetelt, utóbb azonban valóságos kényszerré vált - gazdaságosság volt, míg a KF nyilvánvalóan kultúrpolitikai intenciókat hajtott végre, amikor a "példányszám politika" révén is - a papírellátás irányításával és korlátozásával - igyekezett eleve meghatározni az egyes művek vagy kategóriák nyilvánosságának kívánatos mértékét.[27] Ugyanis az állandósult hiány viszonyai közt (de mint a következő idézetből kitetszik, korántsem csak amiatt) a „nyilvánosság" nem abszolút kategória volt, könyveknél pedig a példányszám nem gazdaságossági kérdés, hanem politikai mérlegelés tárgya: "*A művészetpolitika által ... kialakított értékrend szempontjai ... nem feltétlenül azonosak a kizárólag művészeti, immanensen esztétikai szempontokkal. A művészileg 'jó', az esztétikailag 'jó' művészetpolitikailag nem közvetlenül érvényesíthető kritérium. Az esztétikai értékek közül is válogatni kell: mely alkotások kapják meg a legszélesebb publicitást, s melyek szolgálnak csak szűkebb körű érdeklődés kielégítésére. A párt- és állami irányításnak elsősorban a széles hatósugarú, nagy tömeghatású fórumok, mindenekelőtt a televízió, a rádió és a sajtó, a művészeti ismeretterjesztés és a népművelés munkájában kell a szocialista eszmeiség, a művészeti demokratizmus, általában a szocialista realizmus követelményének érvényt szereznie. A terjesztési politika differenciálásával (könyvek kiadása korlátozott példányszámban, stúdió előadások) teret és lehetőséget adnak a szűkebb érdeklődési körre számot tartó hazai és külföldi alkotások publikálására is.*"[28] Más kérdés, hogy 1966-ban, amikor a fenti idézet kelt, ez az irányított szelektivitás[29] éppenséggel irigylendőnek és a liberalizmus netovábbjának számított a szocialista országok között, másrészt viszont - részint éppen

[27] Az állandó hiány viszonyai között ennek gyakorlata nagyon korán kialakult: *„Az év elején az Országos Tervhivatal azzal biztatott bennünket, hogy valószínűleg a múlt évi papírmennyiséget kapjuk meg, most kiderült, hogy mintegy 1100 tonnával csökkenteni kell papírkereteinket. Miután a legjelentősebb papírkeretekkel a szépirodalmi kiadók rendelkeznek, a csökkentést ezen a területen kell végrehajtani anélkül, hogy az új magyar irodalom kiadása csorbát szenvedne. Csökkenteni kell tehát elsősorban a külföldi és ezen belül is a nyugati irodalom kiadását és meg kell akadályozni a bestsellerek megjelenését."* A Kiadói Főigazgatóság tájékoztatója a könyvkiadás 1957. évi terveiről, 1957 (Cseh-Kalmár-Pór 1999: 30)

[28] *Az irodalom és a művészetek hivatása társadalmunkban.* Az MSZMP Kulturális Elméleti Munkaközösségének tanulmánya, 1966 (Csáki-Tóth 1981: 67)

[29] *„1970-ben mondta Aczél egy kerekasztal-beszélgetésen, hogy zavarokat okozhat, ha például Schönberg zenéjét, 'ami az akadémiai koncertterembe való, egy rádió- vagy tv-bemutatás révén indokolatlan dimenzióba emelünk'."* (Idézi Révész 1997: 348)

ezért - sűrűn kiváltotta a szövetséges országok hivatalosságának roszszallását.

Nemcsak a papírkontingens, de a Pénzügyminisztérium által központilag jogvásárlásra biztosított valutakeret szűkössége is hatásos fékje volt - és egyszersmind a fordításpolitika rejtett „szabályozója" is - nemcsak a kortársi nyugati művek beáramlásának, de a nyugati nyelvekből fordított könyvek példányszáma korlátlan növekedésének is, hiszen a kifizetendő jogdíj nagysága szorosan összefügg az értékesített példányok számával.

Egyszerű, politikai tekintetben semleges példa a példányszámpolitika napi gyakorlatára és feloldhatatlan ellentmondásaira, a vele járó óhatatlan gazdasági és irodalompolitikai bonyodalmakra a bűnügyi regények és általában az elítélőleg "lektűrként" aposztrofált művek megjelentetésének kérdése. Érinti ez a szűkebben vett fordításpolitikát is, hiszen a kérdéses kategóriába többnyire (nyugati) idegen nyelvből fordított művek tartoztak. Már az MSZMP Központi Bizottsága 1958-as művelődéspolitikai irányelveiben felbukkan a tömegkultúra végül is elvileg megoldhatatlannak bizonyuló problémája. Az akkor dívó nyersen szókimondó nyelvezet még ideológiai indoklás nélkül, egyszerűen csak "kulturális szemétnek" minősít minden, a "tömegkultúra" címszava alá sorolható művet, melyek elszaporodásáért az "ellenforradalmi kártevés" tehető felelőssé. Később finomodik a szóhasználat, de a kérdés a korszak szinte minden kultúrpolitikai dokumentumában hangsúlyosan szerepel - főleg azután, hogy a gazdaságosság kényszere mindinkább a másrészt ("föntről" és hivatalosan) továbbra is kárhoztatott piaci igények kiszolgálására szorítja a könyvkiadók "gyakorlati kultúrpolitikusait".

Egy 1965-ös párthatározat azonban nem is titkolja, hogy korántsem csak a szocialista kultúrpolitika eredendő elitizmusa tiltakozott a szórakoztató irodalom megjelenése ellen, hanem ennek örvén is valójában - ha csak áttételesen is - hatalmi kérdésről volt szó: "*Minden olyan nézet, amely alkalmas a kispolgári individualizmus konzerválására, amely a társadalom és az egyén régi viszonyát fejezi ki, és figyelmen kívül hagyja a fejlődő szocialista közösség szükségleteit és lehetőségeit, kárt okoz a társadalomnak, és az egyén életében is fájdalmas konfliktushoz vezet.*[30] Értsd: gátolja az egyént a párt politikájával való azonosulásban, vagyis kételyt ébreszthet a fennálló rendszer végérvényessége és megmásíthatatlansága iránt, miáltal óhatatlanul gyengíti a párt hatalmát.

[30] *A MSZMP néhány időszerű ideológiai feladata:* A KB irányelvei, 1965 (Vass 1968: 142)

Ugyanez a soha el nem múló aggodalom 1984-ben már sokkal árnyaltabban jelenik meg, sőt egyértelműen fordításpolitikai kérdésként, minthogy "kulturális importpolitikán" nyilván ez (is) értendő: "*Kulturális importpolitikánkban ... nem mindig érvényesülnek a művelődéspolitika követelményei és értékszempontjai. Ennek következtében az egyetemes kultúra klasszikus értékei és korunk külföldi művészeti termésének legjava, a szocialista, humanista törekvések jegyében fogant alkotások mellett nemritkán a polgári 'tömegkultúra' retrográd eszményeket, életérzéseket közvetítő termékei is jelen vannak a kulturális kínálatban, sőt egyes területeken - például a szórakozató műfajokban - jelenlétük a stílusokat, divatokat és a közönségízlést is jelentős mértékben befolyásolja.*"[31]

Azonban nemcsak a közönségigény kielégítése végett, de a korszak során mindvégig, a kiadók gazdaságossága, vagy legalábbis *cash-flow*-ja érdekében is szükség volt efféle, jóllehet mindig is eleve kártékonynak tekintett, ráadásul pedig többnyire nyugati importból származó, tehát jogdíjigényükkel a kiadók számára biztosított szűkös „kemény" valutakeretet emésztő, ám nagy példányszámban, és viszonylag drágán is eladható könyvek megjelentetésére. Ennek megfelelően minden, periodikusan megismételt dörgedelem ellenére is a korszák során mindvégig jelentek meg ilyen könyvek.[32] Sőt minél inkább csökkent a dotáció, azaz annak ártámogatásra fordítható része, annál jobban szaporodtak ezek a kiadványok, hiszen az árszabályozás szigora eközben mit sem enyhült, aminthogy a valamely okból „értékesnek" minősített (és ezért nyomott áru) művek magas példányszámának kultúrpolitikai követelménye is változatlanul fennmaradt. A dotáció megfogyatkozása miatt keletkező gazdasági szakadékot csak számszakilag kimutatható nyereséggel lehetett áthidalni. A kényszerhelyzetbe került kultúrpolitika azzal nyugtatta meg a lelkiismeretét, hogy az „értéktelen" művekre büntetően magas árat szabatott ki, amivel persze - paradox mód - legalábbis a „giccsadó" feltalálásáig (ld. alább), gazdaságilag csak még fontosabbá tette ezeket a könyveket a kiadók számára.

[31] Az MSZMP KB Művelődéspolitikai Munkaközösségének állásfoglalása az MSZMP művészetpolitikájának időszerű feladatairól, 1984 (Vass 1984: 749)

[32] "*Az ellenforradalom a fejlődést visszavetette, és különösen a szórakozás különböző formáiban újra elszaporodott a kulturális szemét. Művészeti intézményeink – "a dolgozók igényei kielégítésének", "a kultúra demokratizálásának" jelszavai mögé húzódva – sokszor engedtek és engednek a kispolgári ízlés, az igénytelenség nyomásának ... Gyakran gazdasági, gazdaságossági szempontokkal igazolják ezt a politikájukat, és részben indokoltan, mert egyes, a kulturális területet érintő gazdasági intézkedések valóban keresztezik a szocialista művelődéspolitika helyes útjait.*" Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának határozata a könyvkiadásról, 1957. (Vass-Ságvári 1973: 257)

Magát a viszonylag könnyen áttekinthető "krimi-kérdést" a bizonyára nagy, pártközponti "nyomás" alatt álló Kiadói Főigazgatóság végül is igen gyakorlatias módon oldotta meg: miután az új gazdasági mechanizmus bevezetésének hatására, a hetvenes évek elején egyszerre megszaporodtak a piacon az addig nagyon ritka, de piacilag akkor még kivétel nélkül nagyon sikeres bűnügyi regények, ellenintézkedésképpen egyszerűen évi öt-öt címben, és címenként 90 ezer példányban maximálta - nem utolsó sorban papír- és bizonyára devizatakarékossági szempontoktól is vezérelve, - az Európa Kiadó és a Magvető által megjelentethető detektívregények számát és mennyiségét; míg más kiadónál a profilok szigorú kötöttsége folytán, fel sem merülhetett, hogy ilyesmi kiadására vállalkozzanak.[33]

Nemkülönben fordításpolitikai jelentősége volt annak az alkalmasint a KF által közvetített, annak idején köztudott (bár írásban sajnos fenn nem maradt, csak a megjelent könyvek által igazolható) intenciónak is, amely szerint az amerikai és angol krimiszerzőkkel szemben részesítsék előnyben a kiadók a más nemzetiségűeket, de kiváltképp a franciákat és a skandinávokat, jóllehet ezek példányszáma (aminek a kedvéért a kiadók krimik megjelentetésére egyáltalában vállalkoztak minden kultúrpolitikai rosszallás dacára is) következetesen elmaradt az előbbieké mögött. Ebben a törekvésben bizonyára a korabeli magyar külpolitika ihletését kell látnunk, mely (tudvalevőleg Moszkvával egyeztetve) az egész hidegháborús korszakban általában és minden tekintetben nagy súlyt helyezett a francia kapcsolatokra (nyilván a NATO megosztásának távlatos szándékától vezetve), illetve a 60-as évek végétől kezdve azon igyekezett (szintén a többi szocialista országgal együtt), hogy az "el nem kötelezettekkel" bizonyos külpolitikai partnerségre lépjen, az épülő Közös Piaccal rivális akkori EFTÁ-ból[34] pedig külgazdasági alternatívát képezzen a maga számára. Nos, a skandináv országok a 60-as és 70-es években még mindkét halmazba beletartoztak. Meglehet, levéltári hivatkozások nélkül kissé merésznek tetszhet ez a feltevés, bár a hajdani Kultúrkapcsolatok Intézetének archívuma bizonyosan alátámasztaná.

[33] "*... a krimik száma és példányszáma a korábbi mennyiség többszörösére szökött fel, az importált művek szelektálása igénytelenebbé vált, és kispolgári szemléletet árasztó, giccses, selejtes művek is megjelentek. Azok az intézkedések, melyeket az utóbbi években hoztunk az ilyen könyvek kiadása ellen, s a szórakoztató irodalom elfogadható arányainak biztosítására, egyelőre kevés eredménnyel jártak. Kevesebb igénytelen krimi és lektűr jelenik meg, mint 3 évvel ezelőtt, példányszámuk azonban olyan magas, hogy hígulást idéz elő az egész könyvpiacon.*" Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának állásfoglalása a könyvkiadás helyzetéről, feladatairól, 1972 (Vass 1978:261-262)

[34] European Free Trade Association

Mindenestre maga az a körülmény, hogy a krimik kiadásának kérdése olyan magas pártfórumon is szerepelhetett, mint a Központi Bizottság Agitációs és Propaganda Bizottsága, kellőképp jelzi, hogy a kultúrpolitika - és benne az implicit fordításpolitika - a hatalmi politika erőterében formálódott. Következésképp az a feltevés sem lehet alaptalan, hogy - a teljes körű kontroll viszonyai között, - a külpolitikai szándékok közvetlenül visszacsatolódtak a kultúrpolitika szférájába is.

Mint majd látni fogjuk, ez a kapcsolat szembeszökően megnyilvánult a szovjet irodalom és a népi demokratikus országok, vagy a "harmadik világ" irodalma kiadásának, illetve a művek külpolitikai szándékoknak megfelelő szelektálásának szüntelen pártközponti szorgalmazásában[35], amit aztán természetesen a KF kért számon a kiadókon. Szintén a kultúrpolitika (fordításpolitika) és a nagypolitika kapcsolatának közvetlenségét támasztja alá, és ezért tekintetbe kell vennünk, hogy az Agitációs és Propaganda Bizottság könyvkiadással foglalkozó 1972-es határozata a gazdasági reform (illetve a KB titkáraként a kultúrpolitikát is felügyelő Aczél György) elleni "balos" ellentámadás légkörében született és attól bizonyára nem is volt független. Meg is jelenik benne a *Pravda* 1972 februári, a magyar reformokat élesen bíráló cikkének fő motívuma, a "kispolgáriság" elleni harc követelése.[36]

[35] Aczél György egy 1991-es kirohanása is a közvetlen kapcsolat meglétét látszik alátámasztani: "*Az 1973-as ideológiai konferencián nem Heller Ágnes és társai voltak a főszereplők! Ott a kultúrpolitika volt a fő vádlott, hogy az ország szövetségi politikáját tönkreteszi.*" Interjú Aczél Györggyel. Készítette Bogácsi Erzsébet. Népszabadság, 1991. december 14. (Révész 1997:195) Szintén a kiadáspolitika (azaz szűkebben: a fordításpolitika) nemzetközi és politikai aspektusaira utal életrajzi interjújában: "... *a Neues Deutschland* [a Német Szocialista Egységpárt központi lapja] *bennünket már 57-ben megtámadott Kafka miatt, hogy még nem szűnt meg Magyarországon az ellenforradalom, mert Kafkát jelentetnek meg. Úgy hogy itt egy bel- és külföldi küzdelem folyt ebben.*" (Aczél in Hegedűs : 614) Ahogy a szovjet kultúrpolitika - mint még látni fogjuk, - a teljes orosz nyelvű irodalom tekintetében (és persze más irodalmak tekintetében nemkülönben) csakis magát tekintette mérvadónak a "kiadhatóság" (azaz a hivatalos kánonba való befogadhatóság) dolgában, ugyanúgy az NDK kultúrpoltikája is igényt formált magának a német nyelvű irodalmak feletti ítélkezésre, és a többi szocialista ország kultúrpolitikájától is elvárta ennek tiszteletbentartását. Viszonzásképpen a magyar KF is lehetőséget kapott, hogy beleszóljon a magyar szerzők külföldi (értsd: „népi demokratikus") megjelenésébe. Lásd a KF osztályvezetője, Tóth Gyula 1961-es Feljegyzését a Szovjetunióban megjelenő József Attila-válogatásról. (Tóth 1992: 66-67)

[36] "*A Pravda cikke jeladás volt. A cikk megjelenése után egy héttel az MSZMP Budapesti Bizottságának ülésén zászlót bontott a munkásellenzék. A felszólalók az áfészeken, a téeszek melléküzemágain, a nyereségrészesedés szabályozásán gyakorolták régóta elfojtott kritikai hajlamaikat, és a munkások helyzetének romlását panaszolták. Kádár is felszólalt, biztosította hallgatóságát, hogy szerinte is a kispolgári szemlélet a legjelentősebb káros tényező, és másnap elutazott Moszkvába. A 'nem hivatalos, baráti látogatáson' Brezsnyev alaposan beolvasott Kádárnak. Ezzel a magyar reformpolitikának egy időre befellegzett.*" (Révész 1997: 187)

C/ A „giccsadó"

Magyar belpolitikai jellegzetesség, hogy az idézett reformellenes, és a könyvkiadásban (fordításirodalomban) szigorúbb ideológiai kontrollt követelő állásfoglalásban szinte nyíltan bírált[37] kultúrpolitikai vezetés - amin nem annyira a végrehajtó szerepet játszó minisztérium (vagyis a KF), hanem sokkal inkább a pártközpont Tudományos és Kulturális Osztálya, de főleg Aczél György személye értendő - egyszerű adminisztratív tilalmak bevezetése helyett (habár ezektől sem tekintettek el egészen) inkább a gazdasági reform szellemével legalább színleg konform, közkeletűleg "giccsadónak" nevezett büntető adó feltalálásával próbálta orvosolni a kifogásolt helyzetet[38]. A hatálya alá eső kiadványok „érdemtelenül" magas nyereségét a kiadóknak be kellett fizetniük a KF központi kasszájába, az un. Kulturális Alapba, ahol dotációvá alakult át.

Noha ez a találmány - aminek az újonnan bevezetett nyereségérdekeltség nevében megjelentetett művek nyereségességét kellett *quasi* piackonform módon mérsékelnie, ezáltal csökkentve gazdasági jelentőségüket, illetve piaci jelenlétüket, - valójában éppenséggel a gazdasági reform megcsúfolása volt, végül is nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Alig három év múlva újra napirendre került a kérdés: "*A vállalati gazdasági szabályozást úgy kell kialakítani, hogy a takarékossági szempontok érvényesítése mellett, ösztönözzön a kultúrpolitikai célkitűzések teljesítésére.*"[39]

Egy másik kultúrpolitikai korszakban, amikor ismét hasonló aggodalmak merültek fel a kultúrpolitikai vezetésben, ismét ehhez az eszközhöz folyamodtak: "*Hatékony intézkedéseket kell életbe léptetni a könyvkiadás területén is érvényesülő kommercializálódási tendenciák visszaszorítása érdekében, csökkenteni kell az ilyen törekvéseket szol-*

[37] "*A vállalati nyereségérdekeltség és a kultúrpolitikai törekvések összhangját nem sikerült megteremteni. A könyvkiadás korábban is meglévő gondjai az új mechanizmusban élesen rajzolódtak ki, súlyosbodtak a kiadók, a terjesztők és a nyomdák érdekellentétei.*"Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának állásfoglalása a könyvkiadás helyzetéről, feladatairól, 1972 (Vass 1978: 265)

[38] „*A gazdaságos ágazatot, túl azon, hogy árait föl kell hajtani az önköltség fölé, külön adóval terhelik meg. Az ártámogatás megvonásának és a külön adónak kifejezetten megbélyegző indoklást adnak: a népszerű tömegkultúra nem eléggé 'értékes', nem eléggé 'nevelő'. Ugyanaz a rendelkezés mondja ki, hogy engedélyezik a haszonért üzött lektűrt, színházat, mozit, amely pénzbírságot helyez kilátásba e műfajok számára, ha sikeresnek bizonyulnak.*" (Haraszti 1991:186-87)

[39] Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának állásfoglalása a könyvkiadás könyvterjesztés V. ötéves tervéről, 1975 (Vass 1983 : 92)

gáló kiadói tevékenység jövedelmezőségét."[40] Ez azonban már a vállalati gmk-k és a meglóduló infláció kora volt, amikor a gazdasági kényszer szorításában hovatovább már az "engedélyezési lap" státusza is kezdett megrendülni, vagyis a meghozott intézkedések - ha ugyan hanyatló korszakában egyáltalán képes lett volna még intézkedni a kultúrpolitika, - még kevésbé lehettek hatékonyak, mint másfél évtizeddel korábban.

Maga a „giccsadó" mindazonáltal már a kultúrpolitikai irányítás enyhültebb, mondhatni kifinomult korának az emléke, amikor u.n. "adminisztratív" beavatkozásokra már csak nagyon ritkán került sor, egyebek között persze azért is, mert addigra a kultúrpolitikai eljárásokban résztvevők valamennyien jól begyakorolták már a rájuk kiosztott szerepet.[41] Még a gazdaságilag mindig is szűkebb (a Belkereskedelmi Minisztérium által is megszabott) játéktérben mozgó könyvterjesztők is.

D/ A "példányszám-politika"; könyvterjesztői kapcsolatok

A mesterségesen kialakított gazdasági térben mozgó kiadók és a valósághoz jóval közelebb álló könyvterjesztők ellentéte, azaz helyzetük különbözőségéből fakadó érdekkülönbözősége a korszak végéig fennmaradt. Végtére is a kiadók csakis a KF „megrendelésére" dolgoztak, míg a terjesztőknek kénytelen-kelletlen szembe kellett nézniük a piac realitásaival, melyeket a KF forgóalap juttatása mind kevésbé volt képes ellensúlyozni.

Ilyen körülmények között a sikeres lektűrökre kirótt giccsadó "szabályozója" sem lehetett olyan hatásos, mint azt a KF alkalmasint remélhette. Szükségképp előtérbe kerültek a nyilvánosság szabályozásának könyvterjesztői módszerei.[42]

[40] *Az MSZMP KB PB állásfoglalása a könyvszakma helyzetével foglalkozó határozata végrehajtásáról, a könyvkultúra társadalmi hatásának tartalmi-ideológiai kérdéseiről, az időszerű feladatokról*, 1986 (Vass 1994:191)

[41] "*A kulturális irányítás egészén belül, a támogatás, a tűrés és a tiltás érvényre juttatásában nagyobb szerepet kell biztosítani a gazdasági, pénzügyi eszközöknek. Egyes esetekben jobb megoldás lehet, ha egy alkotás vagy produkció létrejöttét, megjelenését az adminisztratív tiltás helyett az anyagi eszközök meg nem adásával, illetve megvonásával akadályozzuk meg.*" Az MSZMP KB PB állásfoglalása a kulturális tevékenységgel és szolgáltatásokkal kapcsolatos gazdasági szabályozórendszer korszerűsítésének fő irányairól, 1982 (Vass 1988: 419)

[42] "*... az eddiginél következetesebben kell kizárni a nyilvánosság fórumairól az eszmei, erkölcsi szempontokból káros törekvéseket. ... a nyilvánosság mértékének megválasztásakor – például a televíziós műsorszerkezet, moziforgalmazás, színházi játszási hely, könyvpéldányszám, kiállítási helyszín, stb. – következetesen kell érvényesíteni az érték, a társadalmi érdek és a kulturális, eszmei*

Természetesen a három (más időszakokban négy) nagy könyvterjesztő vállalat[43] is elsősorban - vagyis „elvi" irányítás tekintetében - a KF alá tartozott (és csak másodsorban a Belkereskedelmi Minisztériumhoz), vagyis a könyvterjesztésnek is elsősorban kultúrpolitikai feladatai voltak (és legfeljebb másodsorban kereskedelmiek), mint azt még 1958-ban, de a korszak legvégéig érvényesen megfogalmazták az MSZMP művelődéspolitikai irányelvei: "*Az egyes művészeti ágakhoz kapcsolódó intézmények ... vezetői és munkatársai biztosítsák a párt művészetpolitikájának érvényre jutását ... Változatos eszközökkel gondoskodjanak arról, hogy a magyar és nemzetközi kultúra igazi értékei, s mindenekelőtt a szocialista kultúra alkotásai minél szélesebb rétegekhez eljussanak. Küzdjenek a kispolgári ízlés, a giccs, a különböző dekadens burzsoá irányzatok ellen ...*"[44] A könyvkereskedelemtől tehát ugyanaz váratott el, ami a könyvkiadástól. A KF pedig teljes autoritással beavatkozhatott az üzletpolitikájukba, akárcsak a könyvkiadók kiadáspolitikájába, és ezt természetesen meg is tette.

Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a „központ" által valamely szempontból fontosnak ítélt, és ezért a kiadók által nagy példányszámban megjelentetendő kiadványokat a terjesztők a tervtárgyalásokat követő kiadói-terjesztői értekezleteken kénytelenek voltak megrendelni, azaz átvenni és ki is fizetni a megjelentetni tervezett teljes példányszámot, teljesítőképességük - piacuk nagysága - szerint arányosan elosztva egymás közt a könyvtömeget, tekintet nélkül a kelendőség kereskedelmi szempontjára. A KF pedig, amely egyrészt a kiadóknak biztosította az ilyen könyvek megjelentetéséhez szükséges dotációt, a másik kezével a (tőkével természetesen szintén nem rendelkező) könyvkereskedelmet is ellátta a tőkét pótló forgóalapokkal a megvásárlásukhoz. Tehát a mérleg (amíg a költségvetés képes volt biztosítani az ehhez szükséges pénzeszközöket) sosem billent fel és a kultúrpolitikai szempontok is maradéktalanul érvényesültek.[45]

A könyvkereskedelem kontrollja azonban fordítva is működött. Az Agitációs és Propaganda Bizottság 1972-es, az új gazdasági mechaniz-

nevelés szempontjait." Az MSZMP KB Művelődéspolitikai Munkaközösségének állásfoglalása az MSZMP művészetpolitikájának időszerű feladatairól, 1984 (Vass 1988 : 755)

[43] Állami Könyvterjesztő Vállalat, Művelt Nép Könyvterjesztő Vállalat, Könyvtárellátó Vállalat, Szövkönyv., melyek azonban a korszak során számos átszervezésen estek át.

[44] A Magyar Szocialista Munkáspárt művelődési politikájának irányelvei, 1958 (Vass-Ságvári 1973: 268-69)

[45] „*Az orosz-szovjet művek ... hatalmas példányszámát nem lehetett továbbra is fenntartani. Köztudott (az ÁKV-nál erre vonatkozóan titkosan kezelt adatok vannak), hogy több éven keresztül igen nagy példányszámban selejtezték ki az eladhatatlan műveket a könyvterjesztők.*" (G.Zs. : 5)

must kultúrpolitikai szempontokból bíráló állásfoglalása, melyet már többször is idéztünk, a következő megállapítást teszi: „ ... *a piaci igények és az ezeket közvetítő terjesztői rendelésekhez való alkalmazkodás növelte a szórakoztató könyvek számát és példányszámát. A könyvterjesztésben a belkereskedelemre általában érvényes szabályozók és finanszírozási gyakorlat következtében háttérbe szorultak a kulturális érdekek. A szakma a gyorsan fogyó, nagy példányszámú könyvek eladásában vált érdekeltté, és a készletek radikális csökkentésére kényszerült.*"[46] Ebből világosan kiolvasható az örök és mindig újra megfogalmazott óhaj: a kiadók kerüljék a bűnre vezető alkalmat, a terjesztők pedig gyakoroljanak önmérsékletet. Abban a tekintetben is például, hogy beletörődnek, ha a csupán szűkebb nyilvánosságnak szánt, a „tűrt" kategóriájába tartozó művek a bármekkora kereslet ellenére is - a „példányszám-politika" jegyében - csak szerény példányszámban láthatnak napvilágot, és nem zaklatják utánnyomási kívánságokkal a kiadókat.

E/ Az "ív-ár rendszer"

Amikor a Kádár-korszak kultúrpolitikájának egyik máig emlékezetes (jóllehet nagyon is tudatosan irányított és megszervezett) sajtópolémiája[47] folyt, arról, hogy „áru-e a kultúra?", mely az egzisztenciálisan érintett (mivel akarva-akaratlanul is a kultúrpolitika klientúrájához tartozó, és ezért ebben a vitában önmagukat váratlanul és szinte gyanútlanul az 'anti-reform' oldalán találó) értelmiségi rétegekben[48] is nagy visszhangot vert, már egy éve érvényben volt az 1968-ban, miniszteri rendelet által megalkotott „ív-ár rendszer", amely előírta, hogy egy nyomdai ívnyi terjedelem (a példányszámtól és minden egyéb költségtényezőtől függetlenül) milyen mértékben veendő figyelembe a könyv bolti árának megállapításánál. Egészen a KF megszűntéig, 1989-ig ez a gazdasági „szabályozó" volt a kultúrpolitika leghathatósabb, automatikusan működő eszköze a könyvkiadás (és ezen belül különösképpen a világirodalmi könyvkiadás) irányítására. Bevezetése - a könyvkiadásban legalábbis - eleve eldöntötte az értelmiségi vitát: a kultúra nem árú, hanem - politika. Ez az ármegállapítási rendszer ugyanis lényege szerint éppenséggel kiveszi a könyvkiadást a gazdasági reform hatálya alól, és gazdaságilag is kizárólagosan a kultúrpolitika szempontjainak rendeli alá (vagy ha úgy tetszik, kiszolgáltatja neki), ezzel mintegy intézményesítve az adminisztratív önkényt - méghozzá ironikus mód, épp *quasi* „gazdasági szabályozók" bevezetése révén.

Röviden összefoglalva: az aprólékosan részletező rendelet értelmében a kiadóknak a könyvek fogyasztói árát nem az (addig sem döntő szerepet játszó) előállítási költségek, hanem a tartalmuk szerint kellett meghatározniuk: „*Az 1.sz. mellékletben 1-25. Sorszám alatt meghatározott ár a ... kiadvány egy A/5 nagyságú nyomdai ívére megállapított ár, mely független a kiadvány példányszámától és önköltségétől.*"[49]

A rendelet díjtáblázata szerint a vásárló számára a legolcsóbb a magyar, a szovjet, és a népi demokratikus kortársi irodalom volt (0,70 Ft/ív) a boltokban, vagyis egy tíz íves könyv árát 7 forintban kellett megállapítani. Ennél drágább volt (0,80 Ft/ív) a magyar, a szovjet, és a népi demokratikus klasszikus és régebbi irodalom kategóriája, még drágább (1,0 Ft/ív) az ún. „egyéb külföldi" kortársi irodalom, és ennél is drágább (1,20 Ft/ív) az egyéb külföldi klasszikus és régebbi irodalom, valamint a lektűr jellegű irodalom (olvasmányos, szórakoztató művek, szépirodalmi feldolgozású regényes életrajzok stb.), míg mindennél drágábbak voltak (1,80 Ft/ív) a - mint láthattuk már, - rendkívüli kultúrpolitikai figyelemre méltatott detektívregények és kalandregények; egy tíz íves krimi ára tehát 18 forintra rúgott, azaz több, mint kétszer annyiba

[46] Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának állásfoglalása a könyvkiadás helyzetéről, feladatairól, 1972 (Vass 1978 : 265)

[47] Az új gazdasági irányítás és a szocialista kultúra című, Lukács Györggyel készített interjú (Kortárs, 1969 4.) indította el, melyben Lukács „*Marxra hivatkozva azt fejtegette, hogy a kultúra értékei nem áruk, mert 'nem létezik az a meghatározható társadalmilag szükséges munka, amely létrehozásához szükséges ...' Szerinte a szocializmusnak még abban a korszakában is, amelyet a sztálini módszerek uraltak, a szocializmus ragaszkodott ahhoz, hogy a kultúra nem áru. Nagy hangsúllyal ismételte meg a maga régi tételét: az 'olcsó kultúra' ügye a szocializmus szempontjából több mint kultúrpolitikai kérdés. Ebből a tételből kiindulva bírálta a gazdasági irányítás új mechanizmusát, mondván ' ... a veszélyt meglehetősen nagynak látom ...' A veszély legfőbb okát a jövedelmezőség elvének érvényesítésében jelölte meg, és a könyvárak emelkedését tüntette föl a megnyilvánulás szembeötlő példájaként.*" Ismerteti Tóth 1992 : 467.

[48] „*Néhány művész egyenesen képtelen elviselni, hogy ismét megszületett, mégpedig a kultúrkormányzat akaratából, a piaci kultúra. Furcsa lázadás, neosztalinista másként-gondolkodás keletkezik ebből a csalódásból. ... Megerősítik tehát a művészet 'fő vonalának' garanciáit. ... bejelentik, hogy a kommerciális kultúra profitját a komoly művészet támogatására fordítják. Ez utóbbi felsőbbrendűségének jelképe marad, hogy a termése olcsó. ...A magyar gazdasági reform legélesebb vitáit a művészek tiltakozása provokálta. Az antikapitalista kultúrkritika egész fegyvertárát bevetették ... A magánutaknak, az anyagiasságnak és a közügyek iránti felelőtlenségnek a bírálatával teltek meg az irodalmi lapok és a mozik. A felszabadult művészet, az új társadalom vívmánya nem válhat áruvá! – kiáltották kórusban a művészek. ... A testületek között a politikusok után a művészek a legelszántabb ellenlábasai a szekularizációnak, pragmatizmusnak és relativizmusnak, egyszóval mindannak, amit a haszonelv és a versenyszellem hozna magával.*" (Haraszti 1991: 86-87)

[49] A művelődésügyi miniszter 178/1968. (M.K.19.) MM-ÁH számú utasítása a belföldön forgalomba kerülő könyvek, tankönyvek és egyéb könyvjellegű kiadványok fogyasztói áráról

került, mint egy ugyanilyen terjedelmű szovjet regény.[50] A rendelet a KF fennállásának utolsó napjáig érvényben volt. Jóllehet a nyolcvanas évek közepén felbukkanó, már többé vagy kevésbé magánvállalkozásként működő kis könyvkiadók aligha tartották be, a fogyó hatalmú Főigazgatóság pedig nem volt képes betartatni velük, a rendeletet még 1983-ban is érdemesnek tartották módosítva újra kiadni. (A módosított rendelet „tól-ig" határokat állapít meg az árakra, és már nem ismeri a „szovjet és népi demokratikus irodalom" kategóriáját, vagyis tulajdonképpen megfeledkezik a szabályozás eredeti céljáról.)

A miniszteri rendelet kibocsátóinak szándéka nyilvánvaló: kőbe vésni a kultúrpolitika (és a fordításpolitika!) prioritásait, melyeket - a rendszer természetétől merőben idegen mód, viszont paradox összhangban a gazdasági reform szellemével - még „számszerűsít" is, azaz piaci fogalmakban határoz meg, jóllehet maguk a „számok" merőben önkényesek. A minisztérium által kibocsátott irodalmi „árjegyzék" tanúsága szerint a kultúrpolitika a leginkább a magyar, a szovjet és a népi demokratikus kortársi irodalom kiadását (illetve lefordítását) kívánta támogatni, ennél csak alig kevésbé a magyar, a szovjet és a népi demokratikus klasszikus irodalmat, viszont lényegesen kevésbé az „egyéb" kortársi irodalmat, és még annál is kevésbé az „egyéb" klasszikus műveket (vajon miért?), és ezekkel egy szinten a lektűr jellegű irodalmat. Végül legfeljebb a „tűrjük" kategóriájába sorolta a detektívregényeket és a kalandregényeket, bármely nyelven íródtak légyen.

Az „ív-ár rendszer" - a szintén ez időben bevezetett „giccsadó" hatásával együtt, - természetesen nagyon rövid időn belül a dotációigény

[50] 1. számú melléklet

versek, regények, elbeszélések, színművek, tv-játékok, film-forgatókönyvek, tanulmányok, szociográfiák, monográfiák stb.	A/5 ívenként forintban
1. Magyar, szovjet, népi demokratikus kortársi irodalom	-, 70
2. Magyar, szovjet, népi demokratikus klasszikus és régebbi irodalom	-, 80
3. Egyéb külföldi kortársi irodalom	1,
4. Egyéb külföldi klasszikus és régebbi irodalom, lektürjellegű irodalom (olvasmányos, szórakoztató művek, szépirodalmi feldolgozású regényes életrajzok stb.)	1, 20
5. Detektívregények, kalandregények	1, 80

A művelődésügyi miniszter 178/1968. (M.K.19.) MM-ÁH számú utasítása a belföldön forgalomba kerülő könyvek, tankönyvek és egyéb könyvjellegű kiadványok fogyasztói áráról

meredek és baljóslatú növekedéséhez vezetett[51] (hiszen az „árjegyzék" merőben figyelmen kívül hagyta a valóságos előállítási költségeket), méghozzá annak ellenére, hogy a termelés közben stagnált. Mondhatni, ez volt a kultúrpolitikai célok megvalósításának (és igen szembeötlően, az alább még tárgyalandó párthatározatok által szorgalmazott fordításpolitikának!) az ára. Minthogy azonban ez az ár a kibontakozó gazdasági válság nyomán mindinkább megfizethetetlenné vált a szorongatott költségvetés számára, a gazdaság realitásai lassan, de biztosan maguk alá gyűrték a kultúrpolitika deklarált és részben (ritkán) rendeletekben is megfogalmazott szándékait. Ennek pedig az lett az egyenes következménye, hogy a kultúrpolitika egyrészt hamarosan „akciózásba"[52] menekült, másrészt kénytelen volt ismét sűrűbben a cenzúra (vagyis a „tiltás") adminisztratív módszereihez folyamodni (holott ezeket az MSZMP Kulturális Elméleti Munkaközösségének 1966-os tanulmánya is újfent súlyosan kárhoztatta[53]), mivel a befolyásolás pozitív eszközei mindinkább megfogyatkoztak.

3/ A cenzúra

Nemcsak a kultúrpolitika volt lényegileg folytonos az egész korszakban, de - talán következésképpen, - a problémái is lényegileg azonosak voltak mindvégig. Már a könyvkiadásra vonatkozó legkorábbi párthatározatokban is felhangzik például a gazdasági kényszer és a kultúrpolitikai szándék közötti feloldhatatlannak bizonyuló ellentmondás soha el nem hallgató témája: "*Az ellenforradalom a fejlődést*

[51] 1968-ben még csak 706 millió volt a magyar könyvkiadás dotációigénye, míg 1971-ben már 1390 millióra rúgott, és az igény növekedésének csak a költségvetési korlátozások vethettek gátat, melyek néhány évvel későbbi bevezetése már a kultúrpolitika első súlyos vereségét is jelentette egyszersmind. Ld. Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának állásfoglalása a könyvkiadás helyzetéről, feladatairól, 1972 (Vass 1978 : 265)

[52] A fordításpolitikában ilyen „akciózásnak" tekinthető a *Szovjet Irodalom* című folyóirat 1975-ös megindítása. Az volt a nyilvánvaló célja, hogy a mind több mű lefordítását követelő (és ezt szinte a „szövetségesi hűség" kritériumának tekintő) szovjet hivatalosság elől elkendőzze a szovjet irodalom könyvesbolti visszaszorulását.

[53] *„Nem meghátrálás, hanem az ideológiai harc nehezebb, de egyedül célravezető útjának vállalása tehát, hogy ma a tiltó adminisztratív eszközök helyett az ideológiai irányítás módszere került előtérbe. Tarthatatlanok azok a különböző politikai jellegű vélekedések, amelyek a pártirányítás elvi jellegét csupán a negatívumra szűkítik le, hogy "kevesebb az adminisztratív eszköz". Akik ezt mint "meghátrálást" bírálják, és akik ezt mint "liberalizálódást" üdvözlik, azok egyaránt arról feledkeznek meg, hogy az elvi irányítás türelmes, következetes vitát, ideológiai harcot jelent és feltételez."* Az irodalom és a művészetek hivatása társadalmunkban. Az MSZMP Kulturális Elméleti Munkaközösségének tanulmánya, 1966 (Csáki-Tóth 1981: 67)

visszavetette, és különösen a szórakozás különböző formáiban újra elszaporodott a kulturális szemét. Művészeti intézményeink - 'a dolgozók igényei kielégítésének', 'a kultúra demokratizálásának' jelszavai mögé húzódva - sokszor engedtek és engednek a kispolgári ízlés, az igénytelenség nyomásának ... Gyakran gazdasági, gazdaságossági szempontokkal igazolják ezt a politikájukat, és részben indokoltan, mert egyes, a kulturális területet érintő gazdasági intézkedések valóban keresztezik a szocialista művelődéspolitika helyes útjait." - olvasható már az 1958-as művelődéspolitikai irányelvekben is.[54]

Nemkülönben megoldhatatlan problémája maradt a rendszer kultúrpolitikájának mindvégig a szinte soha néven nem nevezett cenzúra is. Már 1957 őszén, alig egy évvel a „sajnálatos események" után, amikor a konszolidáció menetében a könyvkiadásra került a sor, a Politikai Bizottság arra hívja fel "*... a könyvkiadás vezetőinek figyelmét, hogy az adminisztratív és anyagi jellegű intézkedéseken kívül elsősorban politikai eszközökkel segítsék elő a könyvkiadás munkájának megjavítását. Neveljenek olyan szerkesztőket, akik következetesen bírálják a különböző antimarxista irányzatokat.*"[55] A későbbi dokumentumokban „*politikai eszközök*" helyett már rendszerint „*elvi irányítás*" áll, abban azonban mind megegyezik, hogy ha változó hangsúllyal is, de egyaránt helytelenítí az „*adminisztratív eszközök*" használatát, amit minden határozat afféle szükséges rossznak tekint. Olykor meg is indokolták elméletileg, miért helytelen az egyszerű adminisztratív tiltás, a gyakorlatban azonban mégsem mondtak le róla soha, legfeljebb csak az idő előrehaladtával és a viszonyok változása miatt, némileg takarékosabban bántak vele: „ *... bebizonyosodott: a társadalmunkban még bázissal bíró polgári és kispolgári nézetek - amelyek politikai fórum híján művészeti alkotásokban csapódnak le, - tiltó eszközökkel nem, csak nyílt vitában győzhető le. Az ötvenes évek elején politikai fórum híján művészeti alkotásokban csapódnak le, - tiltó eszközökkel nem, csak nyílt vitában győzhetők le. Az ötvenes évek elején "adminisztratív" úton megteremtett eszmei egység illúziónak bizonyult, az irodalomból mesterségesen kiszorított, de vitában le nem győzött polgári és kispolgári nézetek lappangva továbbéltek, az ellenforradalom idején teljes frissességükben támadtak fel, s a közvélemény nagy része is vértezetlen volt velük szemben.*"[56] Több évtizedes

[54] A Magyar Szocialista Munkáspárt művelődési politikájának irányelvei, 1958 (26. old.)
[55] Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának határozata a könyvkiadásról, 1957 (Vass-Ságvári 1973: 161)
[56] Az irodalom és a művészetek hivatása társadalmunkban, 1966 (Csáki-Tóth 1981: 78)

távlatból szemlélve, ebből a dokumentumból is nyilvánvaló, hogy valóban nagyon szeretnének nem cenzúrázni, vagy pontosabban fogalmazva: nagyon szeretnék, ha cenzúrára - pontosabban fogalmazva: a teljes körű kontrollra - nem lenne szükség. De a világ tökéletlen, ezért sajnos *még* szükség van (olykor) cenzurális beavatkozásra is: "*A párt semmiképpen sem nyugodhat bele abba, hogy a polgári dekadencia selejtes formalista termékei, s az ezek forrásául szolgáló nézetek gátlástalanul fertőzhessék népünk ízlését és művészeti életünk fejlődését.*"[57]

A fentiekből is következőleg a kultúrpolitika három szimbolikus T-je, - a tiltás, tűrés, támogatás elve - kimondva vagy kimondatlanul az egész korszak során érvényben volt. A tudati átalakítás, lényegéből fakadó célját soha fel nem adó kultúrpolitika mindvégig aktívan törekedett a társadalom világképének átformálására, ezért elvileg nem mondhatott le a három T-ben megfogalmazott szabályrendszer alkalmazásáról, habár szakaszonként nem mindig egyforma hangsúly esett a hármas-egység mindegyik elemére. Jóllehet a röviden ezzel a három T-vel jellemezhető kultúrpolitika gyakorlati megvalósításának gazdasági és politikai feltételei - és következésképp a hatékonysága is - fokozatosan romlottak, amit alanyai fokozatos enyhülésként, vagy legalábbis módszerbeli finomodásként érzékeltek, legalább a tiltó T jegyében szükségképp mindvégig fenn kellett tartani a rendszert a kultúrpolitikai elvekhez hozzáigazított gazdasági „szabályozók" mellett is. A művészeti produktumok ellenőrzésének a mechanizmusa nélkülözhetetlen volt az elvileg „tilos" művek kiszűrésére, illetve a soha el nem törölt tabuk megsértésének megakadályozására. Más kérdés, hogy a korszak politikai nyelve ezt nem cenzúrának nevezi, sőt szinte maga a 'cenzúra' szó használata is tabu alá esett.[58]

A könyvkiadásban természetesen a KF feladata volt, hogy - a kissé

[57] A Magyar Szocialista Munkáspárt művelődési politikájának irányelvei, 1958 (43. old.)
[58] „*1957. Augusztus 6-a a Kádár-korszak művészetpolitikájának kezdőpontja, a nevezetes TTT-elv (támogat-tűr-tilt) születésnapja. Az elv megnevezése későbbi, a közemlékezet általában magát az elvet is az 1958-as művelődéspolitikai irányelvekből eredezteti, holott az első megfogalmazása Aczél augusztus 6-án tárgyalt előterjesztésében van, és változatlan formában bekerül a PB szeptember 12-i dátummal kiadott határozatába is.* „Párt és állami szerveink elsősorban olyan alkotások megszületését szorgalmazzák, amelyek társadalmunk mai kérdéseiről és a közelmúltról szólnak. Ez minden kor haladó irodalmának belső követelménye volt, s ez a feladat áll ma is a haladó irodalom előtt. A párt és a kormány elsősorban a szocialista-realista alkotások létrejöttét támogatja, de segítséget ad minden más haladó, realista irányzatnak, s a bírálat jogát fenntartva nyilvánosságot biztosít olyan nem realista irányzatoknak is, amelyek nem állnak szemben ellenségesen a népi demokráciával. Ugyanakkor elutasít minden olyan törekvést, amely a népi demokrácia állami és társadalmi rendjét akarja aláásni." (Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának határozata a könyvkiadásról) *A TTT-elv tehát eredetileg nem az enyhítés megfogalmazása volt 1957 végéhez képest, hanem a szigorítás megfogalmazása 1957 elejéhez képest. Mondjuk így: a szigorítás enyhített megfogalmazása.*" (Révész 1997: 82)

homályos tartalmú „elvi irányítás" mellett - a kiadáspolitika gyakorlati befolyásolásának is megtalálja a módját, mégpedig anélkül, hogy részletes utasításokkal, naponta és „adminisztratíve" beavatkoznék a „műhelymunkába", mint tette azt jogelődje egy korábbi korszakban. Mivel a fentebb idézett párthatározatok szerint a kultúrpolitikai szempontok érvényesülésének mindig a gazdasági racionalitás volt a legfőbb akadálya, a kultúrpolitika érvényesülése érdekében a KF az évek során - mint fentebb láthattuk, - olyan mesterséges gazdasági teret alakított ki a kiadók számára a papírkontingens manipulálása, a giccsadó, és az ív-ár rendszer révén, melyben a gazdasági racionalitás csak nagyon korlátozott szerepet játszott, és amit szakadék választott el a gazdaság valóságától. Ezt a szakadékot csak a dotáció folyamatos növelésével lehetett áthidalni. Az ilyen módon gazdaságilag szinte érzéketlenné kábított kiadók tevékenysége nemcsak hibátlanul megfelelhetett a kultúrpolitikai kívánalmaknak, de a folyvást finomított „szabályozók" automatizmusai egyszersmind a közvetlen cenzurális ellenőrzést is fölöslegessé tették[59]. Így simult össze rés nélkül kultúrpolitika és gazdasági irracionalitás az ellenőrzés és irányítás nevében.

A/ A cenzúra az elméletben és a gyakoriatban

Fentebb azt állítottuk, hogy a korabeli közhiedelemmel ellentétben a Kiadói Főigazgatóság nem cenzúrahivatal volt, bár azt nem, hogy cenzúrahivatal ne lett volna - szükség esetén. Mégis, mondhatni, hogy az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának fentebb már idézett 1972-es állásfoglalása a könyvkiadás helyzetéről - ha virágnyelven is - tulajdonképpen szinte pontosan fogalmaz: "*A kiadók, a művelődéspolitikai alapelvekkel összhangban, nagyfokú önállóságot élveznek, tevékenységüket cenzúra nem korlátozza, az egyes művek kiadásában, elutasításában döntési joguk van. ... Az önállóságot azonban nem mindenütt kísérte az ideológiai-politikai felelősség növekedése. ... alkalmanként adminisztratív beavatkozást igénylő politikai hibák is előfordultak.*"[60]

Habár a szöveg mintha vívmányként (vagy még inkább, mint a

[59] „*Az állami finanszírozás és irányítás ugyanolyan természetes környezetté válik, mint a piaci kényszer a kapitalizmusban. Korlátozó és ösztönző civilizációs bázis, szilárd és érinthetetlen. A szocializmus művésze is letéphetetlen a gazdaság elemi egységéről, ami az ő esetében nem más, mint a Központ. Itt persze az engedélyezés helyettesíti a vásárlást.*" (Haraszti 1991: 82)

[60] Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának állásfoglalása a könyvkiadás helyzetéről, feladatairól, 1972 (Vass 1978 : 258)

politikai hatalom kegyét és adományát) említené, hogy „*tevékenységüket cenzúra nem korlátozza*", 1956 után már csakugyan nem létezett a magyar könyvkiadásban nyilvános törvény által előírt, jogszabályban rögzített előzetes, szöveg szerinti cenzúra, - márpedig szemforgató mód csak ezt minősítették cenzúrának, míg a teljes körű kontrollt és a „politikai hibák" esetén szükségessé váló „adminisztratív beavatkozást" nem[61]. Kétségtelen, hogy a kéziratok ellenőrzésével megbízott, és a felsőbbség tételes tilalmait vörös irónnal betartató cenzor, akinek pecsétes engedélye nélkül nyomda nem nyomtathatott volna, se a KF-n, sem egyebütt, nem létezett.

Nyomtatási engedélyre azonban nagyon is szükség volt minden könyv kiadásához, - e nélkül egyetlen nyomda sem nyomtathatott ki semmit sem, - ezt pedig a Kiadói Főigazgatóság bocsátotta ki, jóllehet a legtöbbnyire csupáncsak a merőben formális, legfeljebb egy oldalas *Szerkesztői jelentés* alapján, melyet a kiadó mintegy a nyomdakész kézirat helyett nyújtott be. Mindazonáltal esetenként a kényesebb kéziratokat (alkalmasint a valamely „bejelentés" által riasztott pártközpont óhajára[62]) be is kérette a KF, hogy a „Fehér Ház" a maga bizalmas lektoraival - tekintélyes kritikusokkal, éles szemű irodalmárokkal, akiknek a neve fedezékül szolgálhatott a későbbiekben - maga is ellenőriztesse a kiadók judíciumát.

Maga az engedélyezési eljárás azonban valójában csak „pótbiztosítás" volt, hiszen legkésőbb a tervtárgyaláson minden lényegi kérdés eldőlt, a kiadandó művekért a kiadó vezetői szavatoltak (a KF-től nem váratott el, és kivihetetlen is lett volna szöveg szerinti ellenőrzésük), az elfogadott terv pedig megváltoztathatatlan volt. A kiadók által nyomdába adott kézirathoz mellékelendő „engedélyezési lap" intézménye lényegileg csupán arra szolgált, hogy a nyomás megkezdése előtti utolsó pillanatban még egyszer alkalmat nyújtson a Kiadói Főigazgatóságnak a beavatkozásra, véleményének az épp aktuális helyzethez való hozzáigazítására, a tervtárgyalás óta bekövetkezett fejlemények konzekvenciáinak esetleges levonására.

Korántsem csak súlyos politikai ügyekben kerülhetett sor ilyenkor beavatkozásokra; a KF (bizonyára „bejelentésektől" is irányított) fi-

[61] "*Nem mintha nem találkoznánk a szocialista országokban a művekbe való hatósági beavatkozással, a hagyományos cenzúrával. ... A rendszertől származó elnevezés, a műhelymunka találóbb. - Hiszen a hagyományos cenzúra feltételezi alkotók és ellenőrök elkülönülését és szembenállását; épp azt, ami megszűnt az államszocializmusban.*" (Haraszti 1991 : 11)

[62] Ld. 75. lábjegyzet.

gyelme ennél sokkal éberebb volt. A rendszer működésének példájául álljon itt egy némi ingerültséget sejtető belső *Feljegyzés*, melyet Domokos János, az Európa Kiadó akkori igazgatója készített 1973. március 28-án, és amely egy magánarchívumban maradt fenn:

"M.M. főelőadó a mai napon a következőket közölte: A kiadó állítsa le a Helikonnál készülő Majakovszkij-Lili Brik levelezés-kötetet, mert a Kiadói Főigazgatóság véleménye szerint ebben a formában a kötet nem jelenhet meg. Amennyiben a Kiadó nem kiemelve a levelezést, hanem más Majakovszkij írásokkal, illusztrációval stb. kívánja megjelentetni, erről a későbbiekben szó lehet."

A tervezett kötet (Majakovszkij: *Levelek Lili Brikhez*) csak tíz évvel később, egy más kultúrpolitikai korszakban láthatott napvilágot. A kötet szerkesztőjének akkor készült, 1983. február 7-i keltezésű *Szerkesztői Jelentése* megvilágítja a korábbi tilalom hátterét is:

"A Majakovszkij-irodalom egyik fontos forrásaként értékelt Levelek kiadását eredetileg 1973-ra terveztük, időközben azonban tudomásunkra jutott, hogy a moszkvai Komszomolszkaja Pravda c. napilapban megjelent egy közlemény, amely helytelenítette a "magánügynek" tekintett Levelek publikálását, s ezért a Kiadói Főigazgatóság akkori vezetésének szóbeli utasítására a kéziratot a nyomdából visszavettük."[63]

A telefoni sürgősséggel intézkedő KF éberségét ebben az esetben alighanem a magyar könyvkiadást is figyelemmel kísérő, az orosz fordításokon pedig különös gonddal őrködő, tehát a kötet előkészületeiről bizonyosan tudomással bíró, és megjelentetését alighanem eleve helytelenítő Goszkomizdat (a szovjet „kiadói főigazgatóság") valamelyik munkatársa kelthette fel, ráirányítva figyelmét a friss moszkvai újságcikkre, mintegy szívességből talán, nehogy a magyar kollegák - merő tájékozatlanságból - irodalompolitikai baklövést kövessenek el.

A szűk értelemben vett - szöveg szerinti - cenzúra gyakorlása mindazonáltal valóban nem tartozott a KF és munkatársai mindennapi kötelességei közé. Erre ugyanis tulajdonképpen egyáltalában nem is volt szükség. Mondottuk, legkésőbb a kiadók által megjelentetésre beterjesztett könyvek eleve alaposan megfontolt listáját szentesítő tervtárgyaláson minden érdemi - elvi - kérdés eldőlt. A későbbiekben szinte már csak a tételesen viszonylag kis számú tabu explicit és verbális megsértésére kellett ügyelni. Etekintetben pedig megbízhatóan működött a szerkesztőségi „műhelyek" jól begyakorolt kollektív „öncenzúrája",

[63] Magán archívum

amit nem utolsó sorban a kultúrpolitikát fénykorában személyesen vezénylő Aczél György telefoni „oroszlánordítása" (Faragó Vilmos kifejezése) fejlesztett ki bennük. *„Aczél idejének nagy része azzal telt, hogy veszekedett szerkesztőségekkel, kiadókkal, kiállítókkal: miért nem tiltották be, amit be kellett volna. A betiltás fogalma elhomályosult, hiszen a szerkesztői és cenzori feladatkör összecsúszott, a tiltás belemosódott a szelekciós mechanizmusba."*[64] Nem volt ez másképp a fordításirodalomban sem; egész művek eshettek áldozatul akár csak egyetlen tabusértő mondatnak is.

Olyan sűrű szövésű volt a háló, hogy külön cenzúrahivatalra egyszerűen nem volt szükség. Cenzorok azonban mégis voltak, ha nem is a KF-en, mintegy a biztonság kedvéért, a tabuk védelmében. A legfeljebb csak véletlenül, bár olykor mégiscsak előforduló tabusértéseket a nyomdai szedőtermek ebben a fázisban már csak „szavakra vadászó" titkos megbízottai szűrték ki. Jóllehet működésük mindig is homályba veszett és írásos nyoma sem maradt, a szerkesztőségek sosem kételkedtek a létezésükben, amire váratlanul leállított könyvek és lapszámok sora volt a kézzelfogható bizonyíték. A nyomdai megbízottak nem is a KF-fel, vagy más kultúrpolitikai irányítószervvel, hanem közvetlenül a nyomdák fölött uralkodó minisztertanácsi Tájékoztatási Hivatallal, illetve a KB Agitációs és Propaganda Osztályával álltak kapcsolatban.

B/ A tabuk

A fordításirodalomban valójában egyszerűbb volt a cenzurális helyzet, mint a sok egyéb megfontolástól, személyes konstellációktól is befolyásolt, olykor a benne szereplők számára is csak nehezen átlátható magyar irodalmi közegben. A tilalmak és tabuk mintegy „vegytisztán" jelentkeztek.

A hazai irodalmi életben többnyire semmilyen szerepet sem játszó, és a magyar irodalmi közeget általában nem is ismerő idegen írókról lévén szó, a negatív döntéseknek személyes kihatásuk nem volt, például egzisztenciális értelemben, és nem is lehetett. Politikailag is többnyire kockázatmentes volt egy művet nem kiadni; végtére is egy külföldi író szinte tetszés szerint „leváltható" volt - vagy legalábbis úgy tetszhetett. Egyetlen olyan külföldi író sem akadt az egész korszak során, sem kor-

[64] Révész 1997: 346

társi, sem klasszikus alkotó - talán csak néhány szovjet szerző kivételével, - aki nélkülözhetetlen lett volna a magyar kultúrpolitika számára. Más szóval, az „óvatosság" ára csekély volt. Ugyanakkor külföldi művek esetében az elvi „problémáknak" is eleve más volt a súlya: a külföldi íróknak bizonyos értelemben nagyobb szabadság engedélyeztetett eszmeileg, jóllehet a „helyretevő" (és a kiadó számára egyúttal mintegy menlevelet is nyújtó) elő- és utószavakat nem kerülhették el.[65] Viszont természetesen az ezekről mit sem sejtő külföldi írókra is kategorikusan érvényesek voltak a közismert, bár soha hivatalos jegyzékben közzé nem tett tabuk és általános tilalmak, melyekre a kiadóknak feltétlenül tekintettel kellett lenniük.[66]

Az alábbiakban megpróbáljuk rekonstruálni a szerkesztőségek által tehát csak tapasztalatból vagy intuícióból ismert legerősebb tabuk hozzávetőleges jegyzékét.

Mindenekelőtt kinyomtathatatlan volt bármi, ami vélhetőleg sértette volna a Szovjetunió feltételezett érzékenységét, és különösen kerülendő volt a szovjet-magyar viszony mégoly árnyalt, vagy áttételes bírálata bármi tekintetben, a legfőképpen azonban 1956 vonatkozásában, illetve említhetetlennek minősült a párturalom akár csak „áthallásos" bírálata is. Szovjet ügyekben tehát abszolút volt a tilalom, ami mintegy az eleve kérlelhetetlenebbnek feltételezett moszkvai cenzor szempontjait érvényesítette, nem pedig valamiféle mérték kérdése.

A cenzúra korántsem csak politikai kérdésekben gyakorolta a hatalmát. Szinte ugyanilyen erős tabu alá estek legalább a 70-es évek elejéig a trágár kifejezések és a pornográfnak minősíthető leírások is, habár etekintetben a szerkesztőségeknek volt már némi mérlegelési szabadságuk. Mindazonáltal ez a szempont gátolta D.H. Lawrence megjelenteté-

[65] Az „utószavazás" gyakorlata is - amit a kiadók önvédelemképpen, és mintegy 'szépségflastromként' alkalmaztak, - a kezdet kezdetéig megy vissza. "*A helytelen nézeteket is tartalmazó, vitatható műveket megfelelő marxista előszóval jelentessenek meg, s ugyanakkor határozottan zárkózzanak el az ellenséges munkák megjelentetése elől.*" Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának határozata a könyvkiadásról, 1957 (Vass-Ságvári 1973 : 161) Idővel - különösen a világirodalmi könyvkiadásban - olyan általános gyakorlattá vált az immár korántsem csak praktikus, irodalompolitikai funkciókat betöltő utószavak íratása, hogy politikailag merőben közömbös művek (pl. klasszikusok) is utószóval jelentek meg, s ekképp az utószó szinte önálló kritikai műfajjá fejlődött, melynek jelesebb példáiból akár egy-egy külföldi szerző magyar recepciója is rekonstruálható.

[66] "*Természetesen voltak - az évtizedek során csökkenve azért jócskán maradtak is - politikai, külpolitikai jellegű tabutémák (1956, a Szovjetunióhoz való viszony, az egypártrendszer, a szocialista perspektíva), amelyek a művészi és tudományos alkotások egy kisebbik része számára cenzurális, öncenzurális korlátokat jelentettek; a kulturális politika mégiscsak bevallottan mind szélesebb nyilvánosságot engedett - legalábbis a kulturális, tudományos, művészeti életben, a művelődési kezdeményezésekben - egyes nem-marxista törekvéseknek, áramlatoknak.*" (Agárdi 1994: 152)

sét 1968-ig (amikor a viszonylag „ártalmatlan" *Sons and Lovers* kijöhetett), és tette lehetetlenné egészen a korszak végéig a notórius hírnévre szert tett Henry Miller kiadását (egy riportkönyv kivételével) egészen a korszak végéig. A „naturalista" nyelvhasználat tekintetében épp a fordításirodalom játszotta a faltörő kos szerepét a nyelvileg akkor még sokkal konzervatívabb eredeti magyar irodalom számára, mégpedig neves külföldi szerzők irodalmilag hiteles szabadosságainak pontos átültetése révén tágítva a tűréshatárt; etekintetben Norman Mailer *The Naked and the Dead*-jének 1969-es megjelenése jelentette az áttörést. Mindazonáltal akadt olyan nyugati író - például Updike, majd a csehből franciává „átminősített", és ekként már újra kiadhatóvá vált Kundera, - aki némileg ismerős lévén a szocialista országokban uralkodó cenzurális viszonyokkal, élt a gyanúperrel, hogy műve – különféle okokból, - esetleg megcsonkítva kerülhet a magyar olvasók elé (amire csakugyan volt is példa), és ezért irodalmi ügynökével bekérette a magyar fordítást autorizálásra, hogy magyarul tudó ismerőseivel ebből a szempontból ellenőriztesse.

Nemcsak a trágárság volt hivatalosan üldözendő, de a vele azonos megítélés alá eső argó is nemkülönben, legalábbis a korszak elején még. Egyébként mindkét tilalom, akárcsak a szexualitás ábrázolásának tilalma is, teljes mértékben élvezte a korabeli hazai közízlés támogatását, amint hogy a magyar irodalom is csak nagyon ritkán sértette meg ezeket a normákat. Ezért is válthatott ki országos felzúdulást J.D. Salinger *Zabhegyező*-jének 1964-es megjelenése, amit hosszan gyűrűző vita követett, főleg a *Nagyvilág*-ban, holott a fordító csak stilizálva, mondhatni irodalmiasan alkalmazza az akkori magyar kamaszok köznyelvének kifejezéseit. A vita csak látszólag szólt műfordítási kérdésekről, valójában a minden irodalmi kérdésben illetékes cenzurális hatalom által is támogatott irodalmi és nyelvi norma volt a tárgya. A regény mindazonáltal – vagy talán épp a vita miatt is, - nagy siker lett, aminek révén felszabadító hatással volt a magyar irodalomra is.

A világirodalmi könyvkiadásban a fenti kötelező politikai és „erkölcsrendészeti" tabuk betartásán kívül bizonyos - egyébként mindenki által jól ismert - szerzők műveinek a megjelentetése is cenzurális tilalom alá esett. Tiltott szerző volt például sokáig Ionesco és Beckett is, akiknek esetében a (legfeljebb vidéki stúdió színházakban engedélyezett) színpadi előadás mindig is szigorúbb tilalma sugárzott át a könyvkiadásra, jóllehet a *Nagyvilág*-ra ugyanakkor csak hézagosan volt érvényes a tiltás[67],

[67] Más szóval - mintegy a kultúrpolitika fentebb említett folyamatosságának jeleképp - változatlanul érvényben volt a nyilvánosság porciózásának kultúrpolitikai alapelve, amit Kádár még egy 1960-as PB

és „leghírhedettebb" darabjaik itt meg is jelenhettek még a hatvanas években, míg más műfajban mindvégig ebbe a kategóriába tartozott például Margaret Mitchell, a „reakciós giccs" szimbólumának megtett *Elfújta a szél* miatt, továbbá - mondhatni, természetesen és mindenekelőtt, minden fokozatos enyhülés dacára is, világos politikai okokból - Orwell és a „renegát" (azaz fokozottan veszélyes!) Arthur Koestler teljes életműve.[68] Később magától értetődően kiegészült a lista Szolzsenyicinnel, és egyre-másra valamennyi szovjet disszidenssel, utóbb pedig minden csehszlovák disszidens író nevével is. Az anathema mindig egyetemleges volt[69], az önmagukban „ártalmatlan" egyéb művekre éppúgy vonatkozott (az egyetlen Semprun kivételével, akinek *Nagy utazás*-a hamar klasszikusi státuszba emelkedett, jóllehet más jelentős művei még sokáig nem jelenhettek meg, ha még annyira kommunista párttag volt is a szerzőjük), mint az inkriminált művekre - nem úgy, mint magyar szerzők esetében, akiknél e tekintetben üdvös következetlenség és bizonytalanság uralkodott.

C/ Az igazgatók szerepe

A KF által működtetett kultúrpolitikai „szabályozók" rendszere - a papírkontingensek, giccsadó, és az ív-ár rendszer, illetve a tervtárgyalás és az „elvi irányítás" - csak a nagy folyamatokat, a kiadáspolitika belső arányait voltak képesek befolyásolni, holott a kultúrpolitika korántsem rendszerszerű automatizmusokból állt csak. A lényeg épp a kiadáspolitika „finomhangolása" volt, amit a kiadók igazgatóinak kellett elvégezniük. A látszat ellenére, valójában nem a KF, hanem az igazgatók voltak a teljes körű kontroll letéteményesei. Ők szavatoltak a megjelentetendő művek kiválasztásáért: " *... a központi szervek irányító, koordináló felügyelete alatt a művészetpolitika közvetlen megvalósítói az egyes művészeti-kulturális műhelyek (kiadók, szerkesztőségek, színházak, filmstúdiók, stb.), amelyek élén felelős vezetők állanak. ... a Művelődésügyi Minisztérium vétójoga mellett, maguk döntik el, mit, milyen széles körben terjesztenek. ... a felelősség megosztása azonban nem jelentheti a felelősség 'eloszlását'.*"[70] - írja az MSZMP Kulturális Elméleti Munkaközösségének tanulmánya 1966-ban. Aztán 1977-ben egy politikai bizottsági, tehát legmagasabb szintű párthatározat ismét visszatér a vezetők felelősségére, méghozzá bizonyos ingerültséggel, sőt szinte fenyegető hangsúllyal, ami talán valami mára elfeledett „ügynek" szólhatott: *„Az alkotóműhelyekben, a könyvkiadókban, szerkesztőségekben, a művészeti intézményekben - önállóságuk érvényesülésével egyidejűleg - növelni kell a vezetők személyes politikai felelősségét; az állami fegyelemnek következetesen érvényt kell szerezni.*"[71] A kor politikai nyelve „politikai felelősségen" természetesen „politikai felügyeletet" értett.

Nagyon fontos volt tehát az igazgatók személye, akiknek - szinte a KF hivatali apparátusától függetlenül, sőt olykor annak még fölébe is kerekedve, - mintegy kezeskedniük kellett a nem is mindig nyilvános politikai intenciók végrehajtásáért. Kinevezésük tehát korántsem „szakmai" kérdés volt, hanem sokkal inkább politikai (amint ezt a könyvkiadás kultúrpolitikailag legfontosabb posztjait betöltő igazgatók életútja is bizonyítja), és ennek megfelelően mindvégig hivatalosan is az MSZMP KB, azaz a Tudományos és Kulturális Osztály hatáskörébe tartozott.[72] De még sokkal inkább Aczél György személyes hatáskörébe. *„Bizonyos, hogy az ügyek intézésében jóval többre tartotta a neki személyesen elkötelezett, kipróbált híveket, mint a hivatali embereket. Így például Kardos György, a Magvető Könyvkiadó igazgatója összehasonlíthatatlanul nagyobb szerepet kapott kultúrpolitikai terveiben és manővereiben, mint a Kiadói Főigazgatóság vezetői.*" [73] - írja Veres András az *Irányított iro-*

ülésen így fogalmazott meg: *„Első a napilap, a rádió, a színpad, a második az irodalmi folyóirat. Ott már nem bánom, akármit nyomnak ki."* Irodalomkritikánk néhány fogyatékosságáról. Tézisek. A Politikai Bizottság vitájának jegyzőkönyve. Közli Herbai István (História, 1995/3)

[68] A halála előtt nem sokkal vele készült életrajzi interjúban Aczél szovjet elvárásokra hivatkozott: "*Most mindenki azt játssza itt ugye, mint a vádak ellenem, hogy miért nem jelent meg Koestler, aztán az Orwell? Még mindig vonulnának a szovjet csapatok.*" (Hegedüs B. András et. al.: 581) Mint még látni fogjuk, a szovjet kultúrpolitika, sőt olykor a külpolitika is, csakugyan habozás nélkül beavatkozott akár „fordításpolitikai" kérdésekbe is, ám épp a Koestlerre és Orwellre vonatkozó tilalom (akik valóban nem jelenhettek meg más szocialista országban sem) alighanem a magyar kultúrpolitika szovjet fenyegetés nélkül is vállalt önkorlátozása lehetett. Csakis a cenzúra hanyagságának (és a válogató Halász László kurázsijának) tulajdonítható, hogy a Gondolatnál 1973-ban megjelent "Művészetpszichológia" című tanulmánygyűjteményben mégis napvilágot látott Koestlernek egy tanulmánya, a *The Act of Creation* (1964) "Szokás és eredetiség" című fejezete..

[69] Nem tudhatta ezt az Angliában élő Arthur Koestler (1905-1983), aki a 70-es évek legvégén, a Magyarországról szóló tévériportjai miatt szintén tabu alá eső, de azért „vízumképes" Mikes (George) Györggyel elküldte az Európa Kiadónak összes „egyéb" műveit, megüzenve, hogy megérti, ha a *Drakness at Noon*-t nem adják ki magyarul, de azt javasolja, hogy a többit vegye fontolóra a kiadó. A kiadó válaszra sem méltatta. Koestlernek a korszak végéig egyetlen műve sem jelenhetett meg magyarul Magyarországon. A *Sötétség délben* (csonka, Münchenben kiadott előzmények után) végül is csak tíz évvel később, 1988-ban látott napvilágot Budapesten, ám immár „nyomási engedély" nélkül.

[70] Az irodalom és a művészetek hivatása társadalmunkban. Az MSZMP Kulturális Elméleti Munkaközösségének tanulmánya, 1966 (Csáki-Tóth 1981: 81)

[71] Az MSZMP KB PB határozata művészeti életünkről, 1977 (Vass 1983: 651)

[72] *Az MSZMP Központi Bizottságának hatásköri listája* (Cseh-Kalmár-Pór 1999: 359)

[73] *Előszó* (Tóth 1992: 16)

dalom című dokumentumgyűjtemény előszavában. Életrajzi interjújában maga Aczél is Kardos György[74] örvén nyilatkozik erről: „ .. *azok az emberek, akik itt, akiket én próbáltam ide vinni, azok általában olyan emberek voltak, akik dönteni is mertek.*"[75] Ez nyilván úgy értendő, hogy megbízhatóan vállalták a „politikai felelősséget".

A rendkívüli, mégis szinte szimbolikusnak nevezhető életpályát befutó Kardos György nagyhatalmú kultúrpolitikai intézménnyé lett a maga személyében is, annak révén, hogy szinte az egész korszak során ő ült a kortársi magyar irodalom politikailag kényesebbik felét (épp az ő személye révén) megjelentető Magvető Kiadó igazgatói székében, 1961-től haláláig, 1985-ig - alighanem ezért is, mert köztudomásúlag bizalmas, személyes barátság fűzte a főnökéhez. Kultúrpolitikai súlyát annak köszönhette, hogy nemcsak Aczél értelmiségi „szövetségi politikájának" könyvkiadói végrehajtója volt, valamint számos jelentős író jelentős művének cenzurális lektora, és ezáltal is diplomáciai feladatok teljesítője, hanem kezdeményezései révén mondhatni Aczél személyes művészetpolitikájának valóságos társalkotója is lett az irodalomban: „ ... *dönteni is mert* ..." - ahogy Aczél mondta róla.[76]

Nem volt Kardoséhoz mérhető kultúrpolitikai súlya az Európa Kiadó igazgatójának, a nemkülönben jellegzetes politikai-irodalmi pályát bejáró Domokos Jánosnak[77], jóllehet az ő posztja is ott szerepelt a KB

[74] „*Kardos György (Bp., 1918. Okt. 20. – Bp., 1985. Dec. 29.): szerkesztő. 1936-ban érettségizett, majd a Kis Újság munkatársa lett. Illegális pártmunkát végzett, börtönbe került. 1940 és 1943 között behívták munkaszolgálatra; 1944-ben koncentrációs táborba hurcolták. 1945-től a koncepciós pereket is szervező katonapolitikai osztályon teljesített szolgálatot. 1950-ben letartóztatták, 1954-ben szabadult, és az Államvédelmi Hatóságnál, 1957-től ezredesi rangban ismét a Honvédelmi Min.-ban dolgozott. 1960-ban leszerelt. Ezután a Medicina, 1961-től haláláig a Magvető Könyvkiadó igazgatója volt. 1973-tól a Rakéta Regényújság főszerkesztője*" (Új Magyar Irodalmi Lexikon)

[75] Aczél in Hegedüs é.n: 614

[76] „*Kardos helyzetét és általában az Aczél által teremtett helyzeteket jól jellemzi a Kiadói Főigazgatóság kiadói osztályvezetőjének feljegyzése:* „Garamvölgyi József elvtárs [ekkor a KB-titkárság munkatársa] felvilágosítást kért Guevara naplójáról, és közölte, hogy a Pártközpont ebben az ügyben fenntartja magának a döntés jogát. Kérte a kézirat beküldését. Kardos elvtárs – akinél a napló fordítása van – közölte, hogy ebben az ügyben közvetlenül Aczél elvtárssal áll kapcsolatban, s ezért a kéziratot nem áll módjában elküldeni." (Tóth 1992 : 401) *De az is jellemző a helyzetre, hogy Kardos és Aczél összjátéka csak félig volt sikeres, mert az ügyet a pártközpontban Aczél nem tudta a saját kompetenciája alatt tartani, s el ellett fogadnia, hogy a napló csak zárt terjesztésben jelenik meg.*" (Révész 1997: 348)

[77] „*Domokos János (Mácsa, 1921. okt. 14.- Bp., 1987. júl. 23): szerkesztő, műfordító. Aradon kezdte tanulmányait. 1941-ben Győrben érettségizett és tisztviselő lett. 1944-ben bevonult katonának, de megszökött alakulatától. 1945. ápr.-ban a Nemzeti Parasztpárt Győr-Sopron megyei szervezője, később megyei titkára, a földosztás kormánybiztosa, a Győri Szabad Szó c. lap főszerkesztője lett. 1947. nov.-től Debrecenben élt. 1948-ban belépett a kommunista pártba. 1948. szept.-től 1949. júl.-ig Debrecen és Hajdú vm. főispánja. 1949-től a Népművelési Minisztérium irodalmi főosztályát vezette, de pártfegyelmivel leváltották. 1951-től a Szépirodalmi Könyvkiadó lektora, 1954-től az Új Magyar*

hatásköri listáján. Kardoshoz hasonlóan Domokos is szinte végigigazgatta az egész vizsgált korszakot, - 1965-től 1987-ben bekövetkezett haláláig, - ami Aczél bizalma nélkül aligha lett volna lehetséges. Csak épp az Európa Kiadó - és vele az egész világirodalmi könyvkiadás - művészetpolitikai szerepe eleve csekélyebb volt a magyar irodalom megjelentetésénél, aminek természetesen a művészetpolitika körén messze túl mutató belpolitikai hatásai is voltak, vagyis a Magvető igazgatója közvetlenül politikai szerepet játszott - de nem úgy az Európa igazgatója.

A korszak könyvkiadásának példátlan mérvű centralizáltságából következőleg a világirodalmi könyvkiadásra szakosított, azaz e tekintetben (szinte) egyeduralkodóvá tett Európa Könyvkiadó igazgatója évtizedeken át lényegileg egymaga alakította a magyar „fordításpolitikát" (ha a szerkesztőségekre támaszkodva is), természetesen mindenkor a fentebb ismertetett irányító mechanizmusok és gazdasági szabályozók által megszabott keretek között, illetve az érvényben lévő politikai-kultúrpolitikai irányelvek szerint. Mivel azonban ez utóbbi pártdokumentumok épp a „fordításpolitika" tekintetében - mint még látni fogjuk, - többnyire csak általánosságokban fogalmaztak, ezáltal valójában viszonylag nagy szabadságot adtak a „gyakorlati kultúrpolitikának". Értelmezésük ugyanis jórészt az igazgató kockázatvállaló kedvétől és személyes politikai súlyától, azaz hitelétől - illetve a kiadó munkatársainak világirodalmi tájékozottságától, ízlésétől és leleményétől - függött.

A kiadói profilok szigorú kötöttsége, ami fölött a KF őrködött, minden más kiadónak egyszerűen megtiltotta külföldi szépirodalmi művek megjelentetését. A szabály alól részleges kivétel csak a Magvető volt, amely Kardos György politikai tekintélyének köszönhetőleg ezzel a szellemileg magas presztízsű - és viszonylag jövedelmezőnek[78] számító - kiadói tevékenységgel is foglalkozhatott, legalább egy világirodalmi sorozat („*Világkönyvtár*") kiadásának erejéig. Ez a körülmény teszi lehetővé, hogy a korszak „fordításpolitikája" (értsd: a kortársi és klasszikus világirodalom magyar nyelvű megjelentetése) átfogón vizsgálható legyen mindössze két könyvkiadó tevékenységének - és a *Nagyvilág* évfolyamainak - áttekintése révén[79]. Megjegyzendő azonban, hogy a 70-es évek

Könyvkiadó főszerkesztője, 1956-tól az Európa Könyvkiadó irodalmi vezetője, 1965. jan. 1-jétől a kiadó igazgatója volt. Kezdeményezésére indult a Világirodalom Klasszikusai, a Modern Könyvtár és a Milliók Könyve c. sorozat. Román írók műveiből fordított." (Új Magyar Irodalmi Lexikon)

[78] Lásd: „ív-ár" rendszer.

[79] „ *...a mai magyar műfordításnak több nagy műhelye van. A Kossuth, az Akadémia, a Gondolat és az Európa Könyvkiadó. Az első három főleg a társadalomtudományi művek kiválasztásában, lefordíttatásában és kontrollszerkesztésében jeleskedik, míg a negyedik mindenekelőtt szépirodalmi*

derekára némileg fellazult a profilok zártsága, és a Móra ifjúsági olvasmánynak minősített science-fiction sorozatot indíthatott (melyben először jelentek meg Borges-novellák magyarul, jóllehet álcázva, mintegy), a Corvina regényes művészéletrajzokat adott ki nagy sikerrel, a Zeneműkiadó pedig zenészéletrajzokat – vagyis a profilok logikájához mindazonáltal ragaszkodott a KF. Kivétel a főszabály alól csak a Kossuth volt, mely – nyilván a gazdálkodás gondjait enyhítendő – szintén megjelentetett évente néhány „kalandos", vagyis sikeresnek szánt művet, köztük az első magyar nyelvű Vonnegut-regényt, sőt még az angol LeCarré egyik, azóta klasszikussá lett „szovjet" kémregényét is („*A Small Town in Germany*") – ez utóbbit alkalmasint félreértésből, és bizonyára alaposan kigyomlálva.

művekben. Nem feledkezve el a Magvető Világkönyvtár sorozatáról vagy a Nagyvilág című folyóiratról sem, túlzás nélkül állítható, hogy a szépirodalom-centrikusan felfogott műfordítás az Európa Könyvkiadó tevékenységével egyenlő." (Ferenczi 1981: 18)

FORDÍTÁSPOLITIKA A GYAKORLATBAN

I./ A könyvkiadás

1/ Kiadók és profilok: 1956-90

A korszak könyvkiadásának története valójában már 1955-ben elkezdődött, amikor az akkor még csak egy éve, 1954-ben felállított Kiadói Főigazgatóság hozzálátott, hogy a magán kiadók 1949-es államosítása után létrehozott kiadói és terjesztői szervezetekből, illetve a mellékjük újonnan felállított nemzeti vállalatokból modern könyvipart szervezzen a kultúrharc jegyében. Ez a folyamat, amely 1960-ban zárult le a Gondolat Kiadó és a Bibliotheka Kiadó összevonásával, a KF helyettes vezetőjének posztjáról 1955-ben főigazgatóvá kinevezett (hivatalát 1966-ig betöltő) Köpeczi Béla nevéhez fűződik, akinek kultúrpolitikusi pályája a Hungária Kiadó és a Művelt Nép Kiadó szerkesztőségéből indulva, utóbb egészen az MTA főtitkári székéig, majd a művelődési miniszterségig ívelt. Az ő vezetése alatt kialakított struktúra lényegileg változatlan maradt mindvégig, a könyvkiadás és könyvterjesztés 1990-ben megkezdődött privatizációjáig.

A centralizált és szakosított kiadói és terjesztői szerkezet fölé rendelt, mintegy tulajdonosként irányító és gazdálkodó szervezet, a Kiadói Főigazgatóság szinte „szuperkiadóként" vagy trösztként működött, kiadói és terjesztővállalatai egyazon koncepció különféle elemeit szolgálták. Az ekként megalkotott könyvkiadói gépezet - mint fentebb láthattuk, - valóban alkalmas volt a kultúrpolitikai „központ" által megtervezett általános kiadáspolitika (és benne: a fordításpolitika) megvalósítására: egyrészt az állami hatalom erőfeszítései megteremtették az ehhez szükséges szervezeti és gazdasági feltételeket, másrészt a kultúrpolitikai hatalom rendelkezett a szervezetek irányításához és ellenőrzéséhez szükséges eszközökkel. Elvileg legalábbis, megvalósulhatott a teljes körű kontroll, melynek viszonyai között - elvileg legalábbis, - minden egyes megjelenő műnek a hivatalos (kultúr) politika céljait kellett (volna) szolgálnia.[80]

A modern magyar könyvkiadás szerkezetének kialakulása tehát nem szerves fejlemény volt, és bajosan lenne eredeztethető a magánvállalati előzményekből. A párt kultúrpolitikai programjának végrehajtása

[80] *"Ami nyilvános, csak az Egész üzenete lehet és csak a Központ akaratából hozzáférhető – ez az irányított kontextus törvénye. Olyan erős, hogy észrevétlenné simítja a Központ esetleges figyelemkihagyásait is."* (Haraszti 1991 : 113)

során tervezték meg, annak szolgálatára hozták létre, aminthogy későbbi növekedése és fejlődése is politikai akarat következménye volt. A „kulturális forradalom" konszolidációs szakaszában, az 1955-ös átszervezési hullámban alkották meg - nyilvánvalóan szovjet mintára, akárcsak a többi népi demokráciában, melyek könyvkiadói szerkezete lényegileg semmiben sem tért el a magyar könyvkiadásétól, - a korszak könyvkiadását mindvégig jellemző, szigorúan zárt profilú szakkiadókból álló rendszert. Nemcsak tervezési és ellenőrzési szempontból volt előnyös a zárt kiadói profilok kialakítása, de a forrásokat és a szükséges szakértelmet is így lehetett a legcélszerűbben koncentrálni. Ez utóbbi azért is fontos szempont volt, mert az előzményekre szinte egyáltalában nem építő új kiadói szerkezet nemcsak sokkal több embert foglalkoztatott a korábbinál, már csak a könyvtermelés mennyiségi növekedése miatt is, de másféle szakértelmet is kívánt, mint az üzleti könyvkiadás, ezért eleinte nagy szakemberhiánnyal küzdött. A zárt profilok rendszere továbbá az egyes kiadók közötti piaci versenyt is kizárta - elvben legalábbis, - hiszen gondosan felszámolt minden párhuzamosságot.

Az 1938-as utolsó békeévben 101 kiadó működött Magyarországon, ezek közül azonban csak a még Emich Gusztáv által alapított Atheneum, a Révai Testvérek, a Franklin Társulat, a Dante, a Singer és Wolfner, valamint a Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, a Szent István Társulat, a Pátria Irodalmi Vállalat, a Pallas Irodalmi Intézet Nyomdai Rt., továbbá talán még a Pantheon és az Új Idők minősült a maga idején komoly, nagy kiadónak, amely néhány főnyi szerkesztőséggel, saját nyomdával, és terjesztői apparátussal is rendelkezett. Olyan nagyszabású, nagy tőkeerőt és nemkülönben nagy szerkesztői szakértelmet is kívánó, nagy létszámú munkatársi gárdát feltételező vállalkozásokra, mint amilyenekre majd fénykorában a kultúrpolitikai céloknak megfelelően felfuttatott állami könyvkiadás képes lesz, a maguk idejében nagynak számító magán cégek sem lettek volna alkalmasak. A komoly kiadók túlnyomó többsége azonban kicsi, tőkeszegény és többnyire rövid életű is volt: Genius, Grill, Hungaria, Pantheon, Renaissance, Nyugat, Officina, Magyar Élet, Népszava, Cserépfalvi, a kortárs európai újdonságokra specializálódó Nova Irodalmi Intézet, stb. A könyvkereskedelemre is a törpe cégek és az apró kis üzletek voltak jellemzők, melyek papírt és írószert, valamint használt könyvet is árusítottak, bár némelyik kereskedő alkalmilag vagy többé-kevésbé rendszeresen (mint például a Püski-féle Magyar Élet vagy a Váci utcai Cserépfalvi) könyvkiadással is foglalkozott.

1938-ban, az utolsó békeévben, 2438 cím jelent meg Magyarországon, összesen 9 millió 160 ezer példányban; ebből a címszámból 211 volt u.n. „ponyvaregény", összesen 2,5 millió példányban, ami a magyar könyvkiadás teljes példányszámának több, mint a negyedét tette ki. A címszám zömét kitevő szépprózai művek átlagpéldányszáma 3000 volt, a cím szerint is nagyon csekély számban megjelenő tudományos és szakirodalmi művek átlagpéldányszáma 1000 példány, míg a verseskötetéké 500.[81] Az 1938-as címszámot majd csak az ötvenes évek végére éri el ismét a magyar könyvkiadás, az összpéldányszám azonban akkor már a háromszorosa a háború előttinek, a tematikai arányok megváltozásáról nem is szólva. Ez utóbbi adatok már azt jelzik, hogy az ötvenes évek végére kialakított - az államosítás során létrehozott bolthálózatok bővítésével, nyomdai beruházásokkal is segített - és nagy erőfeszítésekkel fejlesztett kiadói szféra úton volt ahhoz, hogy modern könyviparrá váljék. Az 1938-as címszám a hatvanas évek végére megkétszereződött, a háború előtti könyvkiadás összpéldányszáma pedig ezalatt csaknem a húszszorosára nőtt. Látható, hogy ebben a „kultúrharcos" időszakában a kultúrpolitika még központi szerepet játszott a nagypolitika terveiben, és nemcsak meg nem valósuló koncepciók kidolgozására volt képes, de még megfelelően nagy beruházási eszközöket is tudott mozgósítani kitűzött céljai megvalósítására. A könyvkiadás fejlődése, a jelentős mennyiségi növekedés és a kiadványszerkezet látványos változása, korszerűsödése, továbbá maga a dotációs árrendszer is utóbb a politika egyik fontos legitimációs érvévé lett.

Az 1955-ös átszervezés során, a világirodalom kiadására hozták létre az Új Magyar Könyvkiadót, mely eredetileg a Magyar-Szovjet Művelődési Társaság kiadója volt, és még 1945-ben alakult, kizárólag szovjet művek megjelentetésére. 1957-től Európa Kiadó néven működött tovább - 1965-ben magába olvasztva az 1957-ben alapított Helikon Kiadót is, - változatlan profillal. Szintén 1955-ben alakult meg a Magvető (mely 1957 tavaszáig a Magyar Írók Szövetségének kiadóvállalata volt), mint a kortársi magyar irodalom kiadója. 1955-ben alakult a Szépirodalmi Könyvkiadó is, mely a klasszikus magyar irodalom megjelentetését kapta feladatul. Ugyanekkor jött létre a Műszaki Könyvkiadó, a Nehézipari. a Könnyűipari, a Közlekedési, stb. tárcák kiadóvállalataiból, és – előzmények nélkül, - a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó is. Szinte előzmények nélküli volt a magyar könyvkiadásban a képzőművészeti

[81] Béládi 1981: 91

SZTE Egyetemi Könyvtár SZEGED 1.

albumok kiadására 1954-ben alapított Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, és nemkülönben az 1955-ben, idegennyelvű könyvkiadóként létrehozott Corvina Kiadó is. Nem sok előzménye volt a Művelt Nép Kiadóvállalatból 1957-ben megszervezett Gondolat Kiadó tevékenységének sem, mely névleg a TITT kiadójaként, ismeretterjesztő művek megjelentetője lett, majd 1960-ban egyesült a hasonló profilú Bibliothekával. Ugyanekkor, 1955-ben szerveződött meg az Akadémiai Kiadó is, névleg az MTA fennhatósága alatt, mely a tudományos könyvkiadás szerény kezdeményeiből tíz év alatt valóságos könyvgyárrá növekedett, és a Tankönyvkiadótól eltekintve, a korszak legnagyobb magyar könyvkiadójává lett. Méreteit tekintve alig maradt el tőle a még 1950-ben alapított Ifjúsági Könyvkiadó, mely 1957-es újjászervezése után Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadóként működött tovább. Jóllehet nem tartozott a KF alá, ugyanekkor, 1956 végén, szervezték át Kossuth Kiadó néven az addig jószerével csak politikai kiadványokat megjelentető Szikrát, melyet még 1944-ban, Szegeden alapított meg Vas Zoltán, mint az MKP hivatalos kiadóját, aminthogy új nevén is megmaradt a pártközpont közvetlen felügyelete alatt. Ekkor jött létre a megfelelő minisztériumoknak alárendelve, - egy 1963-ban végrehajtott kisebbfajta átszervezésig névleg szintén a KF hatókörén kívül, de valójában attól sosem függetlenül, - a Mezőgazdasági Kiadó, a Medicina Kiadó és a Zrínyi Katonai Kiadó.

Az 1955-ben elkezdődött átszervezési hullám, mely szovjet minta szerint igyekezett berendezni a magyar szellemi élet államosított intézményrendszerét, 1956-ban elérte az irodalmi lapokat is. Ekkor jött létre - az *Inosztrannaja Lityeratura* mintájára, - a *Nagyvilág*[82], amely utóbb a vizsgált korszak egyik legnagyobb hatású és legnépszerűbb folyóiratává nőtt, aminthogy szovjet előképe is az volt a korabeli szovjet viszonyok között, a szovjet értelmiség körében. *„Az 1956 őszén keletkezett lapok közül egy élte túl eredeti funkciójával és többé-kevésbé eredeti szellemiségével a forradalom leverését, a* Nagyvilág. *A* Nagyvilág *első száma 1956 októberében hat-hét, addig Magyarországról kitiltott nagy író és költő szerepeltetésével robbant be a magyar szellemi életbe. ... 1957 áprilisában már újra megjelent, és folytatta, amit októberben elkezdett. 1957 tavaszától a hatvanas évek közepéig a* Nagyvilág*nak szinte minden száma esemény, minden száma behoz valami újat és fontosat a magyar irodalmi, szellemi életbe."*[83]

[82] Címét a Magyar-Francia Társaság kéthetes irodalmi, művészeti és tudományos folyóiratától kölcsönözték, mely 1946. decemberétől 1948. májusáig jelent meg a Cserépfalvi kiadásában; szerkesztője, akárcsak a későbbi világirodalmi folyóiratnak, Gereblyés László volt.

Első főszerkesztője Kolozsvári Grandpierre Emil volt, de 1957-es újraindulásától - ami az „irodalmi konszolidáció" fontos eseménye volt, annál is inkább, mivel szinte egybeesett az Írószövetség feloszlatásával, - már Gereblyés László[84], kommunista költő és műfordító jegyezte a lapot, aki *„azok közé tartozott, akik az első perctől kezdve a hatalom pártján álltak az írók 'ellenforradalmi egységfrontjával' szemben"*[85].

1960 januárjában vette át tőle a folyóiratot Kardos László irodalomtörténész és műfordító, majd 1974-től a szintén irodalomtörténész Kéry László lett a főszerkesztő, 1992-ben bekövetkezett haláláig. Az ő kettejük nevéhez fűződik a folyóirat nagy korszaka, amely a 80-as évek elejéig tartott, jóllehet egyikük sem játszott olyan fontos szerepet a kultúrpolitikában, mint pl. Kardos György vagy akár csak Domokos János is, az Európa Kiadó igazgatója, akik évtizedekig töltötték be posztjukat.

Ha a *Nagyvilág* főszerkesztőinek politikai súlya nem volt is a könyvkiadói igazgatókéhoz mérhető, de - az irodalompolitika által felállított fontossági sorrendnek megfelelően, - még a magyar irodalmi lapok főszerkesztőiéhez sem, posztjuk mindazonáltal ott szerepelt a Központi Bizottság hatásköri listáján. Akárcsak a könyvkiadók, gyakorlatilag a *Nagyvilág* is az egész korszak során, ha nem is mindig hivatalosan, de gyakorlatilag mindenképpen Aczél György felügyelete alá tartozott, aki a maga személye révén biztosította a kultúrpolitika egységét és folyamatosságát, bármely poszton is állt éppen a párthierarchiában. Vagyis a folyóirat főszerkesztői éppúgy csakis az ő bizalmából tölthették be hivatalukat, mint a könyvkiadói igazgatók. Ennél is fontosabb, bár ettől aligha független körülmény, hogy - bár a folyóiratok gazdaságilag más játékszabályok szerint működtek, mint a könyvkiadók, szervezetileg pedig semmi közük sem volt a KF-hez és a minisztériumhoz, - irodalompolitikailag a *Nagyvilág* szerkesztési gyakorlata csak annyiban tért el pl. az Európa Kiadó által követett kiadáspolitikától, amennyiben a folyóiratok szükségképp más elvek szerint válogatnak, mint a könyvkiadók,

[83] Révész 1997: 104

[84] *„Gereblyés László (Csákberény, 1904. márc. 30. - Balatonfüred, 1968. okt. 18); költő, műfordító. 1922-ben kereskedelmi érettségit tett Székesfehérvárott. 1923-tól banktisztviselő Bp.-en, 1924-től az illegális KMP tagja. 1929-30-ban szerkesztette a Forrás c. irodalmi folyóiratot. 1932-ben elbocsátották állásából, textilmunkás lett. Rendőri felügyelet alá helyezték. 1938-ban Párizsba ment; 1940-ben beállt a francia hadseregbe; német fogságba esett. 1945-ben hazatérve a Szabadság c. lap munkatársa. 1946-48-ban, 1957-59-ben a Nagyvilág szerkesztője volt. 1959-62-ben a párizsi M. Intézet igazgatója, 1962-től újból a Nagyvilág főszerkesztője. József Attila-díjas (1956, 1967)."* (Új Magyar Irodalmi Lexikon)

[85] Révész 1997: 106

még ha lényegileg ugyanabból az irodalmi anyagból dolgoznak is. A *Nagyvilág*, a könyvkiadókénál rugalmasabb folyóirati keretek között, de ugyanazt az implicit fordításpolitikát valósította meg, ugyanazt a kultúrpolitikai szándékot szolgálva, mint a könyvkiadók, melyeknek e tekintetben mintegy kiegészítője volt. Természetesen cenzurális szempontból sem volt lényegi különbség a *Nagyvilág* és a könyvkiadók között, jóllehet a folyóirat mozgástere kétségkívül nagyobb volt (ld. fentebb).

Az 1955 és 1960 között kialakított könyvkiadói struktúra, - melyben minden egyes kiadónak megvolt a maga szovjet megfelelője, vele együttműködő partnere és előképe, - szükséges előfeltétele volt a következő évtizedekben bekövetkező minden irányú bővülésnek. Csak ez a természetszerűleg állami dotációval finanszírozott, az 1938-as méreteket ennek révén is minden tekintetben messze meghaladó könyves nagyipar lehetett képes a kultúrpolitika írásos formában, hivatalos pártdokumentumokban csak töredékesen rögzített, mégis - már csak a nagyigényű kiadói profilokból is láthatólag - alaposan átgondolt kiadáspolitikai tervei megvalósítására.

Ez a „rejtett" terv korántsem csak a tömegtermelés[86] megszervezését tűzte ki célul, hanem számos új - vagy legalábbis a háború előtti magánkönyvkiadásban ritkaságszámba menő - műfaj és téma, kiadói ágazat meghonosítását is, főleg a tudományos- és szakkönyvkiadásban. De megváltozott a háború előtt is művelt, hagyományos kiadói irányok jellege is, például a világirodalmi kiadásé is, egyszerűen annál az oknál fogva, hogy a könyvkiadás megszűnt üzleti tevékenységnek lenni. Egy könyvkiadó eredményességének mércéje immár nem a jövedelmezősége volt, nem a kiadványai piaci sikere, hanem az elméletileg kialakított, mondhatni idealisztikus kultúrpolitikai elképzelések végrehajtása. Nem a vásárlóknak kellett megfelelnie, hanem a főhatóságnak. Ehhez pedig nemcsak a kiadói struktúrát kellett átalakítani, de a könyvkiadók belső működését is át kellett szervezni.

[86] *"A tömegigényeknek megfelelően, elsősorban a kiadott művek példányszámát emeljék. A választék bővítésére, a művek számának emelésére csak a tudományos, szakmai és ismeretterjesztő irodalomban van szükség."* A Politikai Bizottság határozata a könyvkiadásról, 1960 (Vass-Ságvári 1973: 162)

2/ A kiadók belső szerkezete (a kiadói "műhely")

A kultúrpolitika kívánalmainak megfelelően rendszeresen éves, és hosszútávú terveket is készítő könyvkiadók mondhatni az akadémiai tudományos kutatóintézetek módszerességével dolgoztak. Természetesen mindenkor a párt „elvi" irányításával.[87] A könyvkiadásról szóló, 1960 nyarán született Politikai Bizottság-i határozat[88] megfogalmazta *„a könyvkiadás második ötéves tervének irányelveit"*, azaz tulajdonképpen igen gyakorlatias és részletes kiadáspolitikai programot adott:

"a./ A könyvkiadók törekedjenek a nagy tömegeknek szóló, népszerű sorozatok még fokozottabb kiadására. Állítsanak össze olcsó sorozatokat a magyar és külföldi klasszikusokból, a szocialista irodalom legjobb alkotásaiból, az ifjúsági irodalom remekeiből (Arany Könyvtár, Milliók Könyve, Ifjúsági Arany Könyvtár)

b./ Érvényesítsék következetesebben a könyvkiadás közvetett és közvetlen világnézeti-nevelési feladatait.

c./ A szépirodalomban fordítsák az írók figyelmét a mai témák felé. A mai külföldi irodalomból is főleg a szocialista-realista törekvésű könyveket jelentessék meg, de adják ki azokat a polgári írásokat is, amelyek realista módon ábrázolják a kapitalista társadalmat. Gyorsítsák meg a világirodalom klasszikusainak sorozatos kiadását."

d./ A tömegigényeknek megfelelően, elsősorban a kiadott művek példányszámát emeljék. A választék bővítésére, a művek számának emelésére csak a tudományos, szakmai és ismeretterjesztő irodalomban van szükség. ...A kiadók határozottabban lépjenek fel a polgári nézetek és az eszmei, művészi igénytelenség ellen."[89].

Ezek voltak tehát a könyvkiadás elé állított követelmények. Ilyen körülmények között a könyvtermelés folyamatos növekedését csak a kiadóknak nyújtott dotáció mértéke és a papírhiány ("a népgazdaság teherbíró képessége"), illetve a szerkesztőségek munkabírása és az alkalmazott szakértők tudásának határa korlátozta.

[87] *„A pártvezetés elvi jellege elsősorban az irodalmat, a művészeteket közelről érintő, túlnyomórészt polemikus és vitára serkentő dokumentumok közzétételében nyilatkozott meg. A pártvezetés – támaszkodva a tudományos intézetekre, a marxista művészetekre, kritikusokra, - 1958 óta folyamatosan eligazítást adott és ad az irodalmat, a művészeteket érintő ideológiai kérdések egész sorában. Az elvi irányítás egyik fontos eszköze a művészek, kritikusok, a kulturális területen dolgozó funkcionáriusok alapos, őszinte és folyamatos tájékoztatása az ország gazdasági, politikai, ideológia-kulturális helyzetéről, valamint a nemzetközi kérdésekről."*. (Vass-Ságvári 1973: 78-79)

[88] A Politikai Bizottság határozata a könyvkiadásról, 1960 (Vass-Ságvári 1973)

[89] A Politikai Bizottság határozata a könyvkiadásról, 1960 (Vass-Ságvári 1973 : 162-163)

Ellentmondásos folyamatok játszódnak le ezekben az években a kiadókban, és különösen a szépirodalmi könyvkiadásban. A már többször idézett 1958-as Központi Bizottsági határozat, mely „művelődéspolitikai irányelvek" címen vált ismertté, és amely a Nagy Imre- és a Bibó-per, a nagy értelmiségi letartóztatási hullám idején, kivégzések közepette látott napvilágot, még sűrűn kárhoztatja *„a revizionizmus és az ellenforradalom kártevését"* a szellemi életben, és fokozott éberségre inti a kulturális élet felelős állami vezetőit: *"Az ellenforradalom idején, sőt jó ideig utána is, revizionista és más ellenforradalmi elemek igyekeztek - nem is eredménytelenül - megszerezni a kulcspozíciókat oktatási, tudományos, művészeti, kulturális intézményeink jelentős részében. ... ki akarták szorítani a marxizmus-leninizmust. Elburjánzott a kispolgári giccs és a polgári dekadencia."*[90] Azt hihetnők, hogy ilyen előzmények után az újra megszerzett kultúrpolitikai hatalom birtokosai számára ismét a „megbízhatóság" lett a legfontosabb szempont a kiadók munkatársainak a kiválasztásánál is, akárcsak azelőtt. Az új korszak egyik legjellemzőbb vonása azonban épp az volt, hogy a könyvkiadásba beáramlott a szakértelem, mégpedig éppenséggel nem mindig makulátlan pedigréjű káderek révén. Az évtized vége felé már számos, a forradalom után egzisztenciálisan nehéz helyzetbe került értelmiségi jutott alkalmazáshoz könyvkiadóknál, előbb külső, majd némelyikük belső munkatársként is, miközben magukat a könyvkiadókat persze továbbra is - még a 60-as évek közepéig, - jobbára mára elfeledett nevű, a kellő műveltséggel vagy szaktudással nem rendelkező, de politikailag bizonyára feltétlenül megbízható apparatcsikok vezették. Igaz, ott állt mellettük a kiadó „irodalmi vezetője", a magánkönyvkiadásban elképzelhetetlenül nagyra felduzzasztott szerkesztőségek feje, aki a politikai kontrollt gyakorló igazgató mellett a szakértelmet képviselte.[91]

Különösen nagy volt a hiány a könyvkiadásban is - a bennünket közelebbről érdeklő fordításpolitika megvalósításához nélkülözhetetlen - idegen nyelveket beszélő szakemberekben. Így történhetett, hogy a hirtelen növekedésnek induló világirodalmi könyvkiadás szívóhatására épp a műfordítói - próza fordítói - tevékenység szinte jellegzetesen az önálló irodalmi alkotástól eltiltott, megbízhatatlannak ítélt emberek munkája lett. Mégpedig a döntéseiben korántsem fordításpolitikai szempontokat szem előtt tartó kultúrpolitikai hatalom jóváhagyásával. A hátteret egy 1962 januári keltezésű feljegyzés világítja meg, melyet Köpeczi Béla szignált (aki abban az időben kiadói főigazgatóként gyakorlatilag Aczél György helyettese volt), és amely a következő javaslatot teszi az 1956-os forradalom után börtönbüntetéssel, majd publikációs tilalommal sújtott írók (Déry, Háy, Zelk, stb.) „ügyének" megfelelő kezelésére: „ ... *egzisztenciális lehetőségeiket biztosítjuk fordítási megbízásokkal és más módon, eredeti írásaikat azonban csak akkor adjuk ki, ha tisztázzák álláspontjukat 1956-tal, illetve az azóta végbement fejlődéssel kapcsolatban."*[92] Jóllehet a kultúrpolitika mintegy az írók meghatározatlan időre kirótt purgatóriumi büntetésének tekintette a fordítást, a műfordításra fanyalodó szépírók munkája addig elképzelhetetlenül magas színvonalra emelte a magyar prózafordítást. A fentebb említetteken kívül is sokak megélhetését biztosította ezekben az években a fordítás, a lektorálás, jegyzetírás, stb. Ottlik Gézától Németh Lászlón és Örkény Istvánon át a börtönből szabaduló Göncz Árpádig és Bibó Istvánig.[93] Bár a költők közül Vas István és Weöres Sándor is sokat fordított még a korszak első felében, az ő „gályapadi" életművük ekkor már lényegileg lezárult.[94] Helyüket többek között Nemes Nagy Ágnes és Orbán Ottó[95] foglalta el, akik közül az utóbbi hatalmas műfordítói életművet alkotott a korszák során a megélhetés kényszerében.

A könyvkiadásról szóló, fentebb idézett 1960-as Politikai Bizottság-i határozat azt is megállapítja, hogy súlyos szakemberhiány van a könyvkiadásban: *"A kiadók munkatársai közül az erre alkalmasakat küldjék Pártfőiskolára, illetőleg ösztöndíjjal a megfelelő egyetemekre. Tegyék szervezettebbé a kiadóknál folyó ideológiai és szakmai tovább-*

[90] A MSZMP KB művelődéspolitikai irányelvei, 1958 (20)

[91] Tíz évig volt az Európa irodalmi vezetője a Semprun *"De szép vasárnap!"* című regényében illegális kommunistaként felbukkanó, jellegzetes életpályát befutó Szekeres György (1914-1973). *"Egyetemi tanulmányait Prágában és Párizsban végezte. A Sarló-mozgalom 'Indulás' c. diákfolyóiratának szerkesztője volt. Részt vett a francia ellenállási küzdelmekben, főtitkára volt a külföldiekből alakult ellenállók szövetségének. 1949-ben, a Rajk-perben elítélték, 1955-ben szabadult. 1963-tól 1973-ig az Európa Könyvkiadó szerkesztője. A francia felvilágosodás és rominatika irodalmáról írt tanulmányokat, esszéket. Aragon, V. Hugo, Stendhal, Vailland, Olbrecht és Capek műveit fordította."* (Új Magyar Irodalmi Lexikon) Szekerest a nemkülönben kitűnő német-francia műfordító, Antal László követte az irodalmi vezető székében.

[92] Idézi Révész 1997: 115

[93] *„FELJEGYZÉS KÖPECZI ELVTÁRSNAK. Mint a mellékelt levélből kitűnik, a Szépirodalmi Kiadó szeretné megbízni Tardos Tibort R. Vailland egyik művének lefordításával. Mivel tudomásunk szerint Tardos Tibor is azon írók közé tartozik, akitől új művek benyújtását várjuk, kérdéssé vált, fordításokra a kiadók szerződést köthetnek-e vele. Véleményem szerint Tardosnak most már elég írása jelent meg ahhoz, hogy a fordításra engedélyt adhassunk. Tóth Gyula, Budapest, 1961. november 20."* (Tóth 1992 : 92)

[94] Vas István: *Hét tenger éneke,* Válogatott műfordítások. Budapest: Európa, 1955.
Weöres Sándor: *A lélek idézése,* Válogatott műfordítások. Budapest: Magvető, 1958.

[95] Orbán Ottó: *Hatvan év alatt a föld körül.* Összegyűjtött versfordítások. Budapest: Magvető 1998.

képzést ..."[96] A párthatározat ugyan vélhetőleg olyan szakemberekre gondolt, akik képesek fellépni *„a polgári nézetek és az eszmei, művészi igénytelenség ellen"*[97], mindeközben azonban a szorosabban vett kiadói-szerkesztői szakértelem is felértékelődött. A maguk szakterületét módszeresen feltérképező könyvkiadók, melyek a Politikai Bizottság által megállapított *quasi* kiadáspolitikai elveket jól megértve, abban látták a feladatukat (*„Érvényesítsék következetesebben a könyvkiadás közvetett és közvetlen világnézeti-nevelési feladatait."*[98]), hogy lehetőleg a tudomány és a művészet teljességét átértelmezve, marxista szemléletű művekkel töltsék meg a könyvtárak polcait, természetesen nem boldogulhattak külső - nyelveket beszélő! - szakértők nélkül, akik ha csak ritkán voltak is marxisták, legalább ismerték ezt a bizonyos elképzelt „teljességet".

Nemcsak fordítókra és műfordítókra volt tehát szükség, hanem - a *„felelős"* szerkesztőn (és a még nála is *„felelősebb"* kiadón) kívül, - *quasi* bűnbaknak is alkalmas ellenőrökre (a mindig név szerint is feltüntetett „kontrollszerkesztőkre") is, akik egybevetették a fordításokat az eredetivel, részint a (szükség esetén mentségül is szolgáló) szöveghűség, részint a kiadó védelmében (ha netán politikainak minősülő hiba csúsznék a szövegbe), de részint azért is, mert a korabeli Magyarországon nemcsak ritka volt a nyelvtudás, de átlagos szintje is nagyon alacsony volt, és a műfordításhoz szükséges szépírói kompetencia, illetve a szakkönyvek lefordításához szükséges szaktudás csakugyan nem feltétlenül párosult megfelelő nyelvismerettel[99]. Nem különben nagy szükség támadt különféle (idegen nyelveken értő!) lektorokra is, akik a kiadandó művek elsődleges szűrését végezték, vagy nevükkel szavatoltak a művekért, továbbá jegyzetírókra és más szövegmagyarázókra. Ezeket a szerteágazó feladatokat a szerkesztőség[100] és a kiadók körül kialakuló, nagy

[96] A Politikai Bizottság határozata a könyvkiadásról, 1960 (Vass-Ságvári 1973 : 163)
[97] A Politikai Bizottság határozata a könyvkiadásról, 1960 (Vass-Ságvári 1973 : 163)
[98] A Politikai Bizottság határozata a könyvkiadásról, 1960 (Vass-Ságvári 1973 : 163)
[99] *„A felszabadulás utáni kiadói gyakorlat bevezette a kontrollszerkesztés rendszerét és módszerét. Jelentősége felmérhetetlen, a lefordított szövegek integritását és pontosságát nagymértékben megszilárdította. Kitűnő régi fordítókkal, így Hevesi Andrással is előfordult, hogy fordításaikból passzusok kimaradtak. A kontrollszerkesztés rendszere a szinte elkerülhetetlen félrefordításokat a minimálisra csökkentette, és mindenképpen hozzájárult a szövegek elmélyült elemzéséhez. A mérsékelt hátrányról sem szabad megfeledkezni, amelyről a fordítók olykor beszámolnak. A kontrollszerkesztők, kiadói munkatársak, lektorok időnként túlságosan merev, 'purista' nyelvi normákat követnek, mellyel a költői-fordítói fantáziát gátolják ... A szükségtelen 'purizmus' mind a szókincsre, mind a mondatszerkesztésre kiterjed."* (Ferenczi 1981: 34)
[100] Az Európa Kiadóban négy, nagyjából nyelvek szerint megszervezett szerkesztőség működött: a szovjet (orosz, stb.), a népi demokratikus (lengyel, cseh, stb. illetve az Európán kívüli nyelvek), a latin (francia, latin, spanyol, stb.) és az angol (amerikai, német, skandináv). A négy főszerkesztő vezetése alatt összesen mintegy 20-24 szerkesztő (lektor) dolgozott.

műveltségű külső munkatársi csapat végezte. Afféle szellemi holdudvar volt ez, mely különböző foglalkozású, állású és szakképzettségű értelmiségiekből állt (korántsem csak irodalmárokból), akik egy olyan újszerű és gondos - mondhatni tudományoskodó, filologizáló - kiadói munkafolyamatnak köszönhették a megélhetésüket vagy mellékjövedelmüket, amely - ha nem volt is épp ismeretlen a háború előtti magánkönyvkiadásban, - aprólékossága és költségessége miatt az üzleti könyvkiadásban csak ritkán valósulhatott meg. A háború előtt nem sokra tartott prózafordítás presztízsének megemelkedése (ami főleg némely fordító írói vagy költői rangjának tulajdonítható), meg a pontosság és szöveghűség sokszor szűkkeblű dogmája szinte önálló művészetté vagy legalábbis szakszerű filológiai munkává nemesítette a stílszerkesztést, de még a kontrollszerkesztést is, aminthogy például a világirodalom alkotásaihoz fűzött - jóllehet, mint fentebb láthattuk már, valójában merőben más indítékkal szorgalmazott - utószavak mára egy-egy író recepciótörténetének dokumentumaivá lettek, sőt olykor irodalomtörténeti tanulmánnyá bővültek vagy visszatekintve akár maradandó értékű irodalmi esszének is minősíthetők.

Kétségtelen, hogy a kor csak lassan enyhülő szigorának szorításában működő magyar könyvkiadókban addig - és azóta is, - példátlanul magas színvonalú kiadói munka folyt, mondhatni önvédelemből mintegy, hiszen a kiadványok irodalmi színvonala nem minden esetben igazolta a szerkesztői igyekezetet. Ugyanígy kétségtelen azonban az is, hogy épp ennek a kiadói műhelymunkának a során valósult meg egyszersmind az informális kontroll is. *Az MSZMP KB PB határozata művészeti életünkről* című 1977-es, tehát a korszak delelőjén keletkezett, és fentebb már idézett dokumentum így figyelmezteti (sokadszor) az igazgatókat a kötelességeikre: *„Az alkotóműhelyekben, a könyvkiadókban, szerkesztőségekben, a művészeti intézményekben - önállóságuk érvényesülésével egyidejűleg - növelni kell a vezetők személyes politikai felelősségét ..."*[101].

Jóllehet csakugyan egyetemes kontroll[102] érvényesült a teljes magyar szellemi és művészeti életben, - *„A megjelent művek igen jelentős részén dolgozott a hatalom, a könyveket meghúzták, részben átírták, a*

[101] Vass 1983 : 651
[102] *"Megszámlálták az alkotókat. Megszámlálták a műnemeket, azon belül a műfajokat (a kritikusok és kultúrtörténészek egy csapásra igazgatási szakemberekké váltak, titkos vágyuk beteljesült). Számba vettek mindent, ami a művészet előkészületeiben, kivitelezésében és terjesztésében egyáltalában számba vehető."* Haraszti 1991: 54

filmeket újravágták, a verseskötéteket megrostálták stb. Ahogy a szelekciós mechanizmusba, úgy szinte minden szerkesztési fázisba, a lektorálásba, a szöveggondozásba, a jegyzetapparátus, az elő- és utószók, a fül elkészítésébe, a borító megtervezésébe beszívódtak a hatalmi szempontok."[103] - a művészet természetéből következik, hogy ez sem gátolhatta meg jó művek megszületését. Kiváltképp igaz ez a bennünket közelebbről érdeklő műfordítás-irodalomra, amely mennyiségileg is valósággal felvirágzott a klasszikusok tekintetében legalábbis többé-kevésbé területenkívüliséget élvező, a napi politikától többnyire távol eső világirodalmi könyvkiadás némileg védett belterjességében. A kiemelkedő műfordítói teljesítményekhez azonban nemcsak kiemelkedő tehetségű műfordítókra, de kiemelkedő művekre is szükség van. Bármily nagy ellentmondásnak tetszhet is, ha mégoly egyetemlegesen működött is a kontroll, mégsem volt jelentéktelen az a szerep, amit az implicit fordításpolitikai program megvalósításában a magát korántsem csak funkcionálisnak tekintő közeg - maga a fordítók, a lektorok, és szerkesztők együttműködő közössége, - játszott. Nemcsak a cenzurális hatalom dolgozott a műveken és a művek kiválasztásán, hanem maga a program érvényesítésére létrehozott közeg is dolgozott a fordításpolitikán. [104] Éppen mert nem léteztek explicit fordításpolitikai „irányelvek", érvényre juthatott a „holdudvar" és a kiadói apparátus szakértelmének és minőségérzékének folyamatos „nyomása" is; ha lettek volna ilyen elvek, becsukódott volna ez a kiskapu.

[103] Révész 1997 : 349

[104] Jellegzetes példa erre egy 1963-ból származó névtelen lektori jelentés Kafka műveiről, mely azt a stratégiát követi, hogy magáévá téve mintegy a képzeletbeli „főcenzor" nézeteit, „belülről" keres a „főhivatal" számára is elfogadható, megfelelőképpen bornírt érveket a „kiadhatatlan" művek kiadása mellett: „ *... a kiadás mellett szól ... a kulturális forradalomnak azon írott és íratlan törvénye, hogy a világirodalom reprezentatív, nagy alkotásait anyanyelvén legyen módja olvasni a szocialista állam minden polgárának. Eléggé világos az is, hogy a világirodalom nagy alkotásaiba bele kell értenünk nem csupán a mindenkori realizmus nagy, klasszikus képviselőit, de azokat a „problematikus klasszikusokat" is (átvéve e kifejezést, mely eredetileg a filozófiai idealizmus klasszikus képviselőire vonatkozik), akik egy-egy társadalomtörténeti korszak negatív, dekadens fázisában alkottak ugyan nagyot, de – nagyot alkottak. Vonatkozik ez a késő-polgári irodalom irracionalista, „dekadens" képviselőire is. Ebben a vonatkozásban nincs különbség Proust, vagy Joyce, Kafka vagy Camus között. Legjelentősebb, „reprezentatív" műveiket le kell fordítanunk magyar nyelvre, hogy minél teljesebbé tegyük a lehetőségeket azok számára, akiknek – nyelvtudás híján is – joguk van (a mi társadalmunkban) a világirodalmi műveltség és látókör megszerzésére.*" (Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára, „Az Európa Kiadó lektori jelentései")

II./ A lefordítandó művek kiválasztása

1/ Fordításirodalom a magyar könyvkiadásban

Mint fentebb láthattuk, az 1960-as évek elejére felépült az a - központból és kiadókból, szabályozókból és ellenőrző mechanizmusokból, szerkesztőségekből és nem utolsó sorban személyekből álló - bonyolult szerkezetű kultúrpolitikai gépezet, amely immár tökéletesen alkalmas volt arra, hogy akár a világirodalmi könyvkiadásra alkalmazva is értelmezze a pártdokumentumokban megfogalmazott kultúrpolitikai elképzeléseket és kiadáspolitikai intenciókat. Arra is fel volt készülve, hogy ezeket az intenciókat művekben testet öltő, gyakorlati fordításpolitikává formálja, tehát végrehajtsa a kultúrpolitikai akaratot, illetve egyszersmind ellenőrizze is a szándékok megvalósulását. A megelőző évtized rögtönzései helyett módszeres munka kezdődött. Ha a megjelentetésre kiválasztott művek összességét tekintjük a fordításpolitika legfőbb dokumentumának, akkor azt kell mondanunk, hogy a korszak fordításpolitikája ebben a napi szerkesztőségi gyakorlatban alakult ki.

A korszak viszonyai között azonban a fordításpolitika - vagyis a művek kiválasztása, - természetesen nem lehetett csak szerkesztőségi belügy, ha még annyira hangoztatták is a pártdokumentumok a „műhelyek" függetlenségét, de még csak irodalmi kérdés sem, hanem szükségképp része és függvénye is volt egyszersmind a belső hatalmi harcokban formálódó mindenkori irodalompolitikának. A kultúrpolitikai pártdokumentumok, ha egyáltalában említést tesznek a világirodalmi könyvkiadásról, mindig az irodalompolitika örvén térnek ki rá, a kortársi magyar irodalomra és megjelentetésére vonatkozó irányelvek és határozatok közlése után. Ez azonban nem jelenti sem azt, hogy a világirodalmi könyvkiadás feladata és kultúrpolitikai szerepe eltért volna attól, amit a magyar irodalomtól, illetve kiadóitól várt a pártvezetés, sem azt, hogy az általános kultúrpolitikai irányelvek ne lettek volna lényegileg éppúgy érvényesek a fordításirodalomra is. A szépirodalmi könyvkiadással szemben támasztott alapkövetelményeket pedig több ízben is nagyon világosan leszögezték, 1972-ben például, amikor a gazdasági reform keltette félreértéseket kellett eloszlatni, a következőképpen: "*Maximális támogatásban kell részesíteni a szocialista világnézetű, a marxizmus-leninizmus hegemóniáját szolgáló ... műveket. Növelni kell az ideológiai*

igényességet a nem marxista, de bizonyos szempontból értéket képviselő művek kiadásában ezeket megfelelő kritikával kell közreadni. Nem kaphatnak teret az antimarxista, a szocializmussal ellenséges irányzatokat képviselő művek." [105]

A fenti idézetből láthatólag nagyon is léteztek tehát kiadáspolitikai elvek, illetve ezekből levezethető fordításpolitikai elvek is, habár az utóbbiak pontosan sohasem körvonalaztattak. Közös keretüket az irodalompolitika adta. A magyar irodalomhoz képest a különbség azonban legfeljebb abban állt, hogy a világirodalom megjelentetése kevésbé fontos ügy volt, mint a magyar irodalomé, már csak azért is, mert a külföldi írók tetszés szerint rostálható könyvei mindig kevesebb gondot okoztak a pártirányításnak, mint a kortárs magyar szerzők művei. Ezt úgy is mondhatjuk, hogy a fordításpolitika és a hatalmi politika viszonya áttételesebb volt. Lényegileg azonban a világirodalom alkotásait is a fenti idézetben is megnyilvánuló funkcionális szemlélettel kezelte a kultúrpolitika. A fordításpolitika is csak a hatalom céljait szolgálhatta, és a világirodalmi könyvkiadás sem lehetett az elvont (irodalmi) értékek birodalma. Röviden összefoglalva az alapelvet: ha a mű nem szolgál, akkor nem is szükséges, sőt káros. Elvileg külföldi írók műveinek megjelentetését is csak az indokolhatta, hogy hozzájárultak az új tudatformák meggyökereztetéséhez, továbbá hogy a művészet érveivel elősegítették az új hatalom történelmi szükségszerűségének megindoklását. Elvben legalábbis semmi másnak nem lett volna szabad megjelennie. A sokféle hatásnak kitett, és nem utolsó sorban a művek által is formált, mindennapi kiadói gyakorlat azonban - mint még látni fogjuk, - ennél sokkal nagyvonalúbb és változatosabb volt már a kezdet-kezdetén is, még ha ennek kedvéért olykor értelmezési bűvészmutatványokra kényszerültek is a szerkesztőségek.

A pártdokumentumokból - és a megjelent művek jegyzékéből is - kiolvashatón, a korszak implicit fordításpolitikájának két művelődéspolitikailag meghatározott súlypontja volt.

A kettő közül a fontosabbiknak a szovjet (és másodsorban a „népi demokratikus") irodalom megjelentetésének szüntelen fokozása számított. Ezzel a feladattal külön párthatározat is foglalkozott, aminek természetesen a művelődéspolitika célrendszerén mesze túl mutató politikai okai voltak.

A másik fő törekvés a világirodalmi örökség lehetőleg teljes birtokbavétele, azaz marxista átértelmezése volt, részben önlegitimációs

[105] Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának állásfoglalása a könyvkiadás helyzetéről, feladatairól, 1972 (Vass 1978 : 267)

célzattal is. A kánonba beemelt klasszikus műalkotások technikailag beilleszthetővé lettek a szocialista kultúrába. Éppúgy átalakultak mintegy a jelen előzményévé (és indokává!), mint ahogyan a szovjet irodalomtudomány is a szovjet irodalom előzményévé formálta át a klasszikus orosz irodalmat. (Ennek köszönhetőleg lettek az orosz klasszikusok - vagyis mindig csak a kultúrpolitikailag épp befogadottak, - mintegy eleve értékesebbé és kiadandóbbá más nyelvű klasszikus szerzőknél.)

A fentebb vázolt elvi - valójában nagyon is gyakorlatias - fordításpolitika értelmében azonban a Szovjetunió szövetségi rendszerének határain túl keletkező jelenkori világirodalom is módszeresen átrostálandó volt, természetesen mindenekelőtt aszerint válogatva a műveket, hogy szolgáltatnak-e érveket a fennálló rendszer mellett, beilleszthetők-e a szocialista kultúra kontextusába?[106] A kiválasztott művek tehát aszerint minősültek művészileg magasrendűnek, hogy alátámasztják-e a szocializmus világértelmezési prekoncepcióját, azaz történelmi fölényét. Ahogy egy fentebb már idézett,1960-as politikai bizottsági határozat fogalmaz: "*A mai külföldi irodalomból is főleg a szocialista-realista törekvésű könyveket jelentessék meg, de adják ki azokat a polgári írásokat is, amelyek realista módon ábrázolják a kapitalista társadalmat.*"[107]

Ez utóbbiak minősültek „haladónak", „humanistának" valamint „antiimperialistának", azaz vállalhatónak, amire azonban tulajdonképpen maga a megjelenésük ténye volt a legfőbb bizonyíték, illetve szovjetunióbeli elfogadottságuk, hiszen a fenti kritériumok mércéje fölöttébb bizonytalan volt, és inkább csak a közvetlen cenzurális szempontok érvényesítését szolgálta. Más kérdés, hogy bár nagy erőfeszítések történtek erre alkalmasnak mutatkozó, politikai értelemben baloldali meggyőződésű - bár semmilyen más tekintetben össze nem tartozó - kortárs nyugati szerzők (pl. Howard Fast, Aragon, Pasolini, stb.) „szocialista realistaként" való kategorizálására az irányzat egyetemlegességének bizonyítása végett is, vagy néhány elfeledett író regényei alapján legalább valamiféle angol „munkásirodalom" ezzel állítólag rokon hagyományának megkonstruálására, a megjelent művek jegyzékének tanúsága szerint az el-

[106] „*A művészet körül szorgoskodó intellektuális apparátus, egyetemek és tömegkommunikáció, importőrök, fordítók s nem utolsósorban a művészek dolga, hogy rokon gesztusokat nyomozzanak és hagyományt javasoljanak. ... Nemcsak ismerik a múlt és a világ művészetét, hanem értik is. Alighogy elolvasnak egy könyvet és megnéznek egy filmet, tudják, beleillik-e éppen most a kultúrába. Személyesebb kapcsolatban állnak a rég halott vagy távol élő ismeretlennel, mint hinnénk. Műalkotásaiból szemelgetve irányítás alá vonják őt, és azonnal le is mérik az eredményt: beengedik vagy kint marasztalják.*" (Haraszti 1991 : 26)

[107] Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának határozata a könyvkiadásról, 1957 (Vass-Ságvári 1973 :162)

vont fordításpolitikai kívánalmak a legnagyobb ideológiai szigor idején is csak töredékesen érvényesültek.

Mi sem bizonyítja jobban az elvi kultúrpolitikai (fordításpolitikai) szempontok gyakorlati politikai alárendeltségét, mint az, hogy miközben 1957 őszén a legmagasabb rangú pártfórum, a Politikai Bizottság határozata ideológiai kizárólagosságot parancsol a könyvkiadásra[108], a *Nagyvilág* 1957-es, csonka első évfolyama szinte hemzseg a legalábbis „vitatható", szocialista realistának aligha nevezhető, és azelőtt szinte tilalmasnak számító szerzőktől. Aymé, Blok, Babel, Pirandello, Cocteau, Kafka, Green, Reverdy, Joyce, Rimbaud, Apollinaire, Brecht, Thomas Mann, Krleza, Arghesi, Hesse, Iwaszkiewicz, Dürrenmatt, Böll, Vercors, Anouilh, Camus művei olvashatók benne (illusztrációképpen pedig Matisse és Picasso nemkülönben botránykőnek számító képei szemlélhetők!), jóllehet tanulmányok kíséretében, ahogy azt a Politikai Bizottság fentebb idézett határozata követeli. Mégis, aligha feltételezhető, hogy épp a fagyos 1957-es esztendőben, a posztját a pártvezetés bizalmából betöltő főszerkesztő „konzultáció" nélkül ilyen számokat szerkeszthetett volna.[109]

A gyakorlatias szellemű politika természetesen mindig tudatosan szelepként - a politikai manipuláció eszközeként - kezelte az egész kultúrpolitikát, amit habozás nélkül alárendelt a maga szempontjainak, akár a maga által hozott párthatározatokat is semmibe véve. A rendszer utolsó, 1984-88 közötti korszakáról állapítja meg Agárdi Péter, de megállapítása a korábbi szakaszokra is érvényes: „ ... *a kulturális élet és a kulturális politika puffer- és szelep funkciója, eszközszerepe és kiszolgáltatottsága ... tovább erősödik.*"[110]

Kiváltképp alkalmas politikai eszköz volt épp a fordításpolitika. Például a *Nagyvilág* az első számától kezdve mintegy próbapadként is működött, itt akár "félig" is meg lehetett jelenteni valamit, alkalmas részleteit kiválogatva alibit szerezni a nyugati szemrehányások kivédésére. (Ugyanez a "félig" módszer a könyvkiadásban a példányszám-

[108] "*A szépirodalmi könyvkiadók támogassák a szocialista realista törekvéseket, azokat az irodalmi irányzatokat, amelyek a szocialista realizmus irányába mutatnak. A helytelen nézeteket is tartalmazó, vitatható műveket megfelelő marxista előszóval jelentessenek meg, s ugyanakkor határozottan zárkózzanak el az ellenséges munkák megjelentetése elől.*" Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának határozata a könyvkiadásról, 1957 (Vass-Ságvári 1973 :162)

[109] Másrészt 1957-ben még korántsem zárt tökéletesen a kultúrpolitika rendszere sem, és így ebben az átmeneti szakaszban – a könyvkiadásra vonatkozó, és többször idézett Politikai Bizottság-i határozat meghozatal előtt - megjelenhettek nemcsak "P. Howard" művei és a Tarzan-regények, de Szathmári Sándor "Kazoniniája", sőt Herczeg Ferenc is napvilágot láthatott.

[110] Agárdi 1994 : 134

politika révén érvényesült.) Fordítási megbízások révén támogatni lehetett olyan írókat, akik másrészt kitaszíttattak a szellemi életből. Könyveik megjelentetésével jutalmazni lehetett akár a nyugati művészeti közéletben toborzott szellemi-politikai segédcsapatokat, besegítve ezzel a külpolitikának, de akár a szovjet kultúrpolitikai elit lekenyerezendő hatalmasságait is. Gyakorlatilag az addig tiltott világirodalom tudatos beáramoltatása révén érte el a rendszer, hogy - miközben a magyar írók még hallgattak, sőt börtönben ültek, a párthatározatok pedig változatlanul a szocialista realizmus elsőbbrendűségét sulykolták, élesen elhatárolódva a „nyugati divatirányzatoktól", - mindennek ellenére Magyarországon a normalitás szemfényvesztő látszata keletkezett. „*Aki nem akart megjelenni, csak fogyasztani, akinek nem hiányzott Magyarország a nagyvilágból, annak gyorsan olvadt a hiányérzete. A nyitás már azokban az években megváltoztatta a humán értelmiség világát, amikor a magyar művészeti élet még hibernált állapotban leledzett.*"[111]

A világirodalmi szelep megfelelő működtetése révén akár szellemi életet is lehetett szimulálni és nyitottságot, vagy pluralizmust színlelni „kifelé", miközben a párthatározatok ideológiai szigorítást követeltek a könyvkiadásban és „*az átgondolatlan döntések szankcionálását*"[112], másrészt pedig - ha épp erre volt szükség, - ideológiai szilárdságot és szövetségesi hűséget demonstrálni olyankor, amikor a pártvezetés valójában épp távolodni próbált a moszkvai irányvonaltól.[113] „*Időközönként ... (például 1965-66-ban) ... a kulturális élet ideológiai megszorításának fedezékében lappanganak előre a gazdasági és szerkezeti reformok.*"[114] Agárdi Péter megállapítása szerint „*a művelődéspolitika ... és az általános politika között ... olykor egyenesen feltűnő az aszinkron ... a kultúra többször ... válik a politikai visszarendeződés szépségtapaszává*"[115]. Ta-

[111] Révész 1997 : 105

[112] "*Az elmúlt években a Kiadói Főigazgatóság elvi irányító munkája gyengült. A politikai kontroll érvényesült, de a kiadók ideológiai orientálása és ellenőrzése halványodott. ... Nehezítette a kibontakozást, hogy átmenetileg tisztázatlanná vált az állami irányítás és a kiadói önállóság viszonya, és ez is közrejátszott abban, hogy nem volt következetes a kiadói felelősség elvének az érvényesítése, az átgondolatlan döntések szankcionálása.*" Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának állásfoglalása a könyvkiadás helyzetéről, feladatairól, 1972 (Vass 1978 : 259)

[113] „*Acél nem tudott olyan tevőleges, szervező, kezdeményező szerepet vinni a nyitásban, amilyet a magyar művészet megjelenítésében vitt, de fedezte azokat, akik tudtak. A minisztérium Kiadói Főigazgatóságát vezető Köpeczi Bélát például, aki poliglott szakember lévén - Acéllal ellentétben - jól ismerte a magyar olvasó elől elzárt kortárs nyugati irodalmat. Acél annak ellenére fedezte a nyitást, hogy a kortárs világirodalom beáramló irányzatai kevés kivétellel messze estek az ízlésvilágától.*" (Révész 1997 : 105)

[114] Révész 1997 : 145

[115] Agárdi 1994 : 146

lán az sem tekinthető egészen véletlennek, hogy a fordításpolitikát csak a szovjet és népi demokratikus irodalom megjelentetése tekintetében szabályozták konkrét és számon kérhető "irányelvek". Meglehet, Aczél tudatosan tartotta nyitva ezt a kiskaput, hogy a kultúrpolitikai gyakorlat kibejárhasson rajta.

A fordításirodalmat akár a kortársi magyar irodalom helyettesítésére is fel lehetett használni. A statisztika[116] tanúsága szerint 1945 és 1987 között 15 988 magyar szépirodalmi mű jelent meg, összesen 234 millió példányban, míg az idegen nyelvről fordított művek száma ugyanebben az időszakban 13 053 volt, a példányszámuk pedig összesen 259 millióra rúgott, ami a megjelent könyvek összpéldányszámának 52%-át teszi ki. Habár 1978-tól kezdve fokozatosan növekszik a szépirodalmi könyvkiadásban az eredeti magyar művek aránya, és 1987-re eléri a 62,5%-os arányt, nemzetközi összehasonlításban mégis szinte példátlan, hogy egy ország könyvkiadásában hosszú távon 45% legyen az idegen nyelvről fordított szépirodalmi művek számaránya[117]. A „kis nyelveket" beszélő országok esetében éppenséggel nem szokatlan, ha a szépirodalmi könyvtermésben nagy arányt képviselnek a kortársi világirodalom, vagyis a „nagy nyelvek" íróinak nemzetközileg sikeres, nagy interpretátori gárda által segített alkotásai, a jelentős irodalmi értéket képviselő szerzők alkotásai éppúgy, mint a nagy üzleti sikert ígérő, nagy példányszámú bestsellerek.[118] Mindazonáltal a kiadáspolitika befolyásolására - mint láthattuk, - számtalan, hathatós eszközzel rendelkező, központilag irányított kultúrpolitika korában, amikor a legmagasabb rangú politikai testület hozott határozatokat a könyvkiadásról, amikor a kiadók tevékenységének korántsem a piaci siker volt a mércéje, és amikor a könyvkiadás irányítói szigorúan számon kérték a kiadói tervek eleve megszabott belső arányait, korántsem tekinthető a véletlen művének a fordított

[116] Varga Alajosné, dr.: *A magyar könyvkiadás adatai* MKKE, 1988

[117] Egy esztendőben, 1971-ben, a fordított művek száma - 375 kiadvány - meg is haladta az eredeti magyar művek számát, ami mindössze 350-re rúgott.

[118] "*British and American book production increased fourfold since the 1950s, but the number of translations remained roughly between 2 and 4 percent of the total ... Publishing practices in other countries have generally run in the opposite direction. Western European publishing also burgeoned over the past several decades, but translations have always amounted to a significant percentage of total book production, and this percentage has consistently been dominated by translations from English. The translation rate in France varied between 8 and 12 percent of the total. ... The translation rate in Italy has been higher. In 1989, Italian publishers brought out 33,893 books, of which 8602 were translations (25.4%), more than half from English. The German publishing industry is somewhat larger than its British and American counterparts, and here too the translation rate is considerably higher. In 1990, German publishers brought out 61,015 books, of which 8716 were translations (14.4%), including about 5650 from England.*" (Venuti 1995: 13-14)

irodalom ilyen szokatlanul nagy arányú jelenléte és példányszámbeli túlsúlyának hosszú távon megmutatkozó tendenciája. Sokkal inkább különféle más irányú kultúrpolitikai törekvések, meglehet önmagában nem akaratlagos, mégis törvényszerű összegződésének.[119]

A fordítások nagy száma a szépirodalmi könyvkiadásban annál is szembeszökőbb, mivel a korszak során megjelent összes könyvet tekintve egészen más arányokat mutat a statisztika fordítások és eredeti magyar művek között. Az 1945 és 1987 között összesen megjelent 210 136 kiadványból 34 577 volt az idegen nyelvből fordított mű, azaz a teljes könyvtömegnek mindössze 16.5 %-a. A példányszámok összevetése is hasonló arányt mutat. A korszak során megjelent több, mint 2 milliárd darab könyvnek csak 27.5%-a volt idegen nyelvből fordított kiadvány, és ez az arány nagyjából változatlan maradt az egész korszak során.

1947-ben a szépirodalmi könyvkiadásban is még csak 35% volt a fordított művek aránya, ami 1948-ban még csökkent is egy százalékkal. 1949-ben azonban, a könyvkiadás államosításának évében, már 48.5% volt az arányuk (összesen több mint 600 megjelent mű alapján), 1950-ben pedig, miközben 200-zal csökken a kiadott művek száma, hirtelen 56%-ra ugrott ugyanez a szám, vélhetőleg a hirtelen beáramló szovjet művek hatására. A következő évben - miközben gazdasági okokból évről-évre lassan apadt a kiadványok száma, 1947 és 1954 között éppen a felére, - beállt az egész korszakra jellemző 45-46%-os arányszám.

A hosszú távú tendencia mögött azonban jelentős ingadozások rejlenek: 1954 és 1956 között - növekvő műszám mellett, - átmenetileg újra 32-38-%-ra csökkent a szépirodalmi fordítások aránya, hogy aztán 1957-ben, a könyvkiadás átszervezése után, ismét meredek emelkedésnek induljon és 1959-re elérje az 55%-ot, aminél csak 1950-ben volt magasabb ez az arányszám. Egészen 1962-ig 50% fölött maradt a fordított művek aránya a szépirodalmi könyvkiadásban, és csak 1963-ban állt be

[119] A sajtószabadság megvalósulása utáni, nem is mindig megbízható könyvstatisztikai adatok nem kínálnak reális összehasonlítási alapot, hiszen a különféle - köz- és magánalapítványi - könyvtámogatási rendszerek pénzeszközei együttvéve sem lehetnek képesek olyan mértékben befolyásolni a magyar könyvkiadás belső arányainak alakulását, mint annak idején a párt- és állami irányítás. Mindazonáltal sokat mondó tény, hogy az 1998-ban megjelent 2377 szépirodalmi mű közül csak 1152 volt eredeti magyar alkotás, vagyis az egésznek mindössze 48%-a, melyeknek átlagos példányszáma a 2000-et sem érte el. A sajtószabadság viszonyai között tehát még az irányított kultúrpolitika korszakához képest is csökkent a magyar irodalom címszám szerinti részaránya a könyvkiadásban, a példányszáma pedig szinte elenyészővé apadt az idegen nyelvből fordított művekéhez képest. Ennek a ténynek az elemzése kívül esik tárgyunkon, ezért csak megjegyezzük, hogy ezek szerint az ötvenes években kialakult trend hosszú távúnak bizonyult, és magyarázatául alkalmasint a kortársi magyar irodalom és a magyar olvasóközönség viszonyát kellene tanulmányozni.

ismét a hosszú távon jellemző 45%-os arány, miközben a kiadott fordítások száma 762-re emelkedett, aminél több majd csak 1984-ben jelenik meg.

Mint látható, a fordított szépirodalom arányának növekedése és csökkenése viszonylag pontosan követi a politika hullámzását, azaz a kortársi magyar irodalmi élet és a kultúrpolitika viszonyának változásait. Erről tanúskodik, hogy épp 1950-ben és 1959-ben volt a legmagasabb a fordított művek aránya (a kiadói és nyomdai átfutás szükségszerű késedelmével követve a politikai fordulatokat) a kérdéses években összesen megjelentetett 438, illetve 736 szépirodalmi műből. Nyilvánvalónak tetszik, hogy valahányszor hiány mutatkozott a kultúrpolitika számára kívánatos eredeti magyar művekből, a hiányt fordításokkal pótolta a könyvkiadás. Pontosabban, minél szigorúbbra fordult a kultúrpolitika, és minél inkább élesedett az ideológiai harc, annál bővebben merítettek a szovjet és a népi demokratikus országok irodalmából. 1945 és 1959 között 1 214 szovjet és orosz szépirodalmi mű jelent meg magyarul, a népi demokratikus országok irodalmából pedig 325, míg az angol, az amerikai, a francia és a német irodalom köréből összesen is csak 1 364 alkotás. Ugyanez az évek során csak lassan mérséklődő aránytalanság jellemzi az egész vizsgált korszak világirodalmi könyvkiadását, bár megjegyzendő, hogy a statisztika „szépítése" végett 1963-tól már nemcsak a teljes német klasszikus irodalom, de még a sűrűn és nagy példányszámban megjelenő Thomas Mann is „népi demokratikus" klasszikus szerzőnek minősült.

Míg a fordításirodalom nagy aránya és példányszámbeli túlsúlya a magyar szépirodalmi könyvkiadásban alkalmasint számos, egymástól többé-kevésbé független, de egy irányba ható kultúrpolitikai tényező eredője volt (és jóllehet nyilvánvalóan más okokból, de ma is fennáll), a fordításirodalom belső arányai - mint ezt még látni fogjuk, - tudatos fordításpolitikai döntések következtében alakultak ki. A legmagasabb rangú pártszervek által meghozott döntések indítéka részint merőben gyakorlatias (külpolitikai gyökerű) volt, részint azonban tisztán ideológiai. „*A szocialista értékrend közvetítésében a baráti országok szépirodalmának különleges szerepe van*„[120] - állapítja meg félreérthetetlenül és immár sokadszor a Központi Bizottság egyik késői - 1986-os keletű! - határozata. Végtére is, nemcsak a magyarországi világirodalmi műveltség szerkezetének az átszabása volt a cél, hanem mindvégig következetesen - a

[120] Az MSZMP KB PB állásfoglalása a könyvszakma helyzetével foglalkozó határozata végrehajtásáról, a könyvkultúra társadalmi hatásának tartalmi-ideológiai kérdéseiről, az időszerű feladatokról. 1986 (Vass 1994 : 186)

könyvkiadás államosításától kezdve, a rendszer fennállásának utolsó percéig, - az olvasóközönség szellemi arculatának az átalakítása is.

A korszak során megjelent fordított és eredeti szépirodalmi művek példányszámának összehasonlítása azt mutatja, hogy az 1945 és 1987 között megjelent szépirodalmi művek között a fordítások a korszak során mindvégig számbeli túlsúlyban voltak az eredeti magyar művekhez képest: arányuk az összpéldányszámban 52% volt a magyar művek 48%-ához képest. Jóllehet műfaj szerinti bontásban nem állnak a rendelkezésünkre adatok, tudvalevő, hogy a korszak legnagyobb példányszámú könyvsorozatai - a túlnyomórészt klasszikusokat tartalmazó *A Világirodalom Remekei*-től a kizárólag élő szerzőket közlő *Zsebkönyvtár*-ig - mind az Európa Kiadónál jelentek meg, tehát kizárólag idegen nyelvből fordított műveket kínáltak. Ebből is nyilvánvaló tehát, hogy a megjelent prózai művek túlnyomó részének is fordításnak kellett lennie; vagyis az „olvasnivalót" legalábbis, a mindennapi szellemi táplálékot a fordításirodalom jelentette a közönség számára. Hiába tekintette a kultúrpolitika elkülönített kategóriának a világirodalmat, amelyre némileg más szabályokat alkalmazott, mint a magyar irodalomra, a könyvesboltok és a könyvtárak polcain ez a mesterséges határ nem létezett. A szigorúan ellenőrzött, tematikailag és másként is korlátozott kortársi magyar irodalomnak bizonyos értelemben a jelenkori világirodalom legkiválóbb alkotásaival kellett versenyeznie az olvasókért.

Magától értetődőleg a politikai események hatása, hogy az eredeti magyar művek cím szerinti aránya majd csak 1990-ben emelkedik 54%-ra, és ebben a kivételes évben (sem azelőtt, sem azóta ez nem fordult elő) példányszám szerint is több magyar könyv jelent meg, mint idegen nyelvből fordított: a magyar művek aránya közel 52% volt ebben az évben, azaz épp a fordítottja a korszak átlagának. Ebben a szakaszban látványosan csökkent a külföldi irodalmak iránti érdeklődés, újabb bálványokat már nem fogadott be a magyar értelmiség. Az érdeklődés súlypontja áttolódott a felbolydult magyar szellemi életre; immár a rendszerváltás érlelődött. Aztán az új történelmi korszakba átlépő magyar közönség többségének érdeklődése és a könyvkiadók túlnyomó részének a figyelme ismét a fordított művek felé fordult.

Az 1989-ig terjedő korszak során azonban a közönség érdeklődése még csak nagyon csekély mértékben befolyásolhatta a könyvkiadás belső arányait, a fordított vagy eredeti magyar művek számát. Annak mindazonáltal semmi írásos nyoma sincsen a párthatározatokban, - a szovjet és népi demokratikus irodalom megjelentetésének folytonos szorgalmazá-

sán kívül, - hogy ezeket (és más fordított műveket) tudatosan a magyar irodalom ellenében akarták volna túlsúlyra juttatni. Hacsak nem erre utal az 1958-as művelődéspolitikai irányelvek egyik mondata: "*Kulturális és ideológiai fejlődésünk egyik legfőbb akadálya továbbra is a nacionalizmus, amelynek a magyar társadalomban mély gyökerei vannak, s ezért az elmaradott rétegekben a nemzeti kultúra nacionalista elképzelése él.*"[121] Ha gyakorlatilag mégis ez történt, annak az oka sokkal inkább a figyelem hiánya, bizonyos kultúrpolitikai közöny lehetett.

Nemcsak szubjektív, hanem legalább annyira politikai oka is volt annak, hogy Aczél Györgyöt és referencia körét a külföldi irodalom és hazai helyzete mondhatni egyáltalában nem érdekelte, legalábbis a szovjet irodalom kivételével, amiben persze nem irodalmi, hanem szintén politikai, mégpedig döntően külpolitikai okok játszottak közre. A világirodalom megjelentetése a kultúrpolitikának valójában nem volt túlságosan fontos része; alkalmanként érvként szolgált külföldi támadások kivédésére, máskor példálózni lehetett vele (kivált a szovjet irodalommal) a magyar irodalom okulására, a nagypolitikával azonban csak ritkán érintkezett a fordításpolitika. Olyankor is többnyire egyszerű cenzurális okokból csak, a tilalmi listák készítésekor, hiszen a korszak primitív irodalomszemlélete jobbára illusztrációnak tekintette az irodalmat, szellemi tartalmát a hatalom igazi birtokosai nem is igen észlelték, kiváltképp külföldi művek esetén. Továbbá, a jelenkori világirodalom jórészt eleve kívül is esett a mindenekelőtt a szocialista magyar irodalom kánonjának megalkotásával foglalkozó hazai interpretátorok érdeklődési körén, holott ezek többnyire idegen nyelveket beszélő emberek voltak, akik ismerhették a világirodalomnak azt a felét is, amely a magyar közönség elől akkor még el volt zárva. Más okok között valószínűleg ez a körülmény is közrejátszhatott abban, hogy - az egyértelmű cenzurális tiltásoktól eltekintve, - az egész korszak során bizonytalan maradt a kortársi világirodalom körében a támogatott és tűrt művek kategorizálása. Ennek volt köszönhető, hogy a maga külön karámjába bezárt világirodalmi könyvkiadás (mintegy a kirekesztettségért való kárpótlásképpen) minden tekintetben sokkal szabadabban válogathatott, mint a magyar irodalom kiadói - de persze nem úgy a közönséggel közvetlenül érintkező színházak, melyek akkor sem kerülhették el a kultúrpolitika kitüntetett figyelemét, ha külföldi (nyugati) szerzőket akartak a műsorukra tűzni. Ilyen módon a korszak előre haladtával a fordításirodalom - a legfőképp is a

[121] A Magyar Szocialista Munkáspárt művelődési politikájának irányelvei Kossuth, 1958 : 24.

próza és a dráma terén, - mindinkább a modern irodalmi hatások közvetítőjévé válhatott, egyúttal felkészítve is, nemcsak a közönséget, de a magyar irodalmat is ezek befogadására.

Ez a funkciója a világirodalmi könyvkiadásnak mindazonáltal nem kerülte el a kultúrpolitika figyelmét, sőt számos nyoma van annak, hogy a politikusokat fokozódó aggodalommal töltötte el az a veszély, amit a modern műalkotások Magyarországra való bejuttatása által gyakorolt körmönfont nyugati „fellazítási politika" jelentett. A kultúrpolitikai (fordításpolitikai) szigor azonban ebben az esetben is sokszor alulmaradt az egyéb - ezúttal többnyire külpolitikai - érdekekkel szemben. Végül is a „fellazítás" ellen a kultúrpolitika csupán a csakis politikai „hívószavakra" és legfeljebb formális jegyekre érzékeny, primitív cenzurális tiltással volt képes védekezni, illetve ennek örvén ismét (lásd „krimi-kérdés") belefeledkezett a szintén - meglehet, a modern művészetnél több joggal, - közvetlen antiszocialista veszedelemnek tekintett nyugati „tömegkultúra" elleni hadakozásba: „ ... *nemritkán a polgári "tömegkultúra" retrográd eszményeket, életérzéseket közvetítő termékei is jelen vannak a kulturális kínálatban, sőt egyes területeken - például a szórakozató műfajokban - jelenlétük a stílusokat, divatokat és a közönségízlést is jelentős mértékben befolyásolja.*" [122]

Nagyon is eredményesen, és a kultúrpolitika ízlésének megfelelően alakította viszont a fordításirodalom (szépirodalom) belső arányait a szerzői jogok vásárlásra fordítható „kemény" valutakeret, amit szintén a KF osztott el a kiadók között, ezzel is nyomatékot adva például az egyes kiadók által megjelentethető krimik számbeli korlátozásának. Másrészt a valutakeret mindenkori szűkössége eleve a jogdíjmentes klasszikusok, illetve a korlátlan rubel keretből megvásárolható népi demokratikus szerzők felé terelte a könyvkiadók érdeklődését.

2/ A kiválasztás mechanizmusa

A/ Az "ajánlólisták"

A világirodalmi könyvkiadás fordításpolitikailag legkényesebb, és rendszeresen külpolitikai bonyodalmakat okozó területe a Szovjetunió - és kisebb mértékben a népi demokratikus országok - irodalmának ma-

[122] Az MSZMP KB Művelődéspolitikai Munkaközösségének állásfoglalása az MSZMP művészetpolitikájának időszerű feladatairól. (Vass 1988 : 749)

gyarországi jelenléte volt. A szovjet irodalom és a „baráti országok" irodalmának megjelentetése - és a magyar pártra jó fényt vető, politikai érvként szolgáló népszerűségének példányszámszerű bizonyítása, akár az eladhatatlan könyvek szaporítása árán is, - főleg az ideológiai szigor periodikusan ismétlődő korszakaiban valósággal a szövetségesi hűség mércéjének számított, azaz közvetlenül összefüggött a nagypolitkával. Nem mintha a magyar kultúrpolitika szempontjából nem lett volna kulcsfontosságú kérdés az *eo ipso* „szocialista realista", tehát szellemileg kívánatos és követendő példákat szolgáltató szovjet irodalom minél nagyobb arányú megjelentetése.[123] Fentebb idéztük már azokat a statisztikai adatokat, amelyek jól mutatják, hogy 1950-től ugrásszerűen megnőtt a magyar szépirodalmi könyvkiadásban a fordított művek aránya, és ezen belül is elsősorban a szovjet és nemkülönben a népi demokratikus szerzők aránya: 1945 és 1959 között összesen 1 214 szovjet és orosz mű jelent meg, miközben angol-amerikai szerzőktől összesen is csak 653 mű[124]. Ez nyilvánvalóan központi politikai akarat következménye volt, amit ekkor már - a könyvkiadás államosítása után, - akadálytalanul végre is lehetett hajtani. Gúnyos paradoxon, hogy a szovjet irodalom közvetítésére létrehozott kiadóvállalat az Új Magyar Könyvkiadó nevet viselte.[125]

Azonban a *quasi* „fordításpolitikai" szándék megvalósítása - a minta közvetítése, a bázis megalkotása, - ebben a szakaszban mégsem volt még teljesen akadálytalan. A legnagyobb nehézséget az orosz fordítók és nemkülönben a szovjet irodalom szakértőinek a hiánya okozta. Pedig a szovjet művek tömeges és nagypéldányszámú megjelentetése által új viszonyítási alapot kívántak alkotni, miáltal egy csapásra meg kellett (volna) változnia nemcsak a magyarországi világirodalmi műveltség szerkezetének, hanem a közönség egész irodalmi és erkölcsi értékrendjének. Mindazonáltal még egy 1972-es keltű dokumentum is (nem először és nem is utoljára) épp ezt a fejleményt hiányolja, mely minden fordításpolitikai és kultúrpolitikai erőfeszítés ellenére is elmaradt: "*A világirodalommal való eleven kontaktus érdekében gyorsabban kell reagálni a szocialista, a haladó művekre. Növelni kell a szovjet és szocialista országok irodalmának jelenlétét, szerepét a magyar kulturális életben. El kell zárkózni a polgári irodalom középszerű vagy éppen értéktelen termékeinek megjelentetése elől, akkor is, ha ez a műszám csökkenéséhez vezet.*"[126]

Mindenesetre az ötvenes évek elején megkezdődött a szovjet és népi demokratikus irodalmak beáramlása előtti személyi-szakmai akadályok elhárítása. Egyrészt tanszékek alakultak a hazai egyetemeken a „szovjet és népi demokratikus nyelvek és irodalmak" oktatására és kutatására, másrészt megindultak az ösztöndíjasok népes csapatai a Szovjetunió és a népi demokratikus országok egyetemeire, hiszen bolgár, cseh, lengyel, stb. fordítókban és szakértőkben éppúgy hiány volt, mint russzistában. Sok egyéb alkotás mellett, ennek az erőfeszítésnek köszönhetjük nemcsak a modern magyar russzisztika kialakulását, de például Nagy László bolgár népköltészeti fordításait is. Bár az ilyen szerencsés találkozás ritka volt, kétségtelen hozadéka a korszak fordításpolitikájának, hogy a magyar olvasóközönség szellemi horizontján megjelent - ma még úgy tetszik, maradandón, - például az addig ismeretlen cseh és lengyel irodalom, ha ez az örvendetes fejlemény nem is az eredeti szándékok szerint, azaz korántsem a „szocialista testvériség" jegyében következett is be.

A nyilvánvalóan a Szovjetunióból sugallt - és a Szovjetunió egész hatalmi övezetét átható - minden népi demokratikus országban egyaránt érvényesülő, vagyis rendszerszerűnek nevezhető kultúrpolitikai törekvések fordításpolitikainak nevezhető elemei megvalósítására egész nemzetközi „kultúr-külpolitikai" intézményrendszer épült fel az évtizedek során, amely mintegy az egyes nemzeti irányító mechanizmusok nemzetközi változata volt. Ennek révén igyekezett volna a nagy önállóságot mutató, ám a szovjet politikával természetesen mindenkor párhuzamosan haladó szovjet kultúrpolitika, illetve annak a könyvkiadással (azaz a fordításpolitika alakításával is) megbízott kiadói főhivatala, az egész intézményrendszert működtető *Goszkomizdat* befolyásolni, és a szovjet minta követésére rászorítani a népi demokráciák kultúrpolitikáját, nem utolsó sorban épp fordításpolitikájuk sugalmazása által.

Minden szocialista ország Könyvkiadási Vegyesbizottságot hozott létre minden más szocialista országgal, de a szocialista országok könyvkiadóinak központi irányító szervei (melyek nem mindenhol minisztériumi főigazgatóság formájában működtek) külön is tartottak közös tanácskozásokat, mindig más-más fővárosban, de éves rendszerességgel. Továbbá a szocialista országok kiadói számára, profiljuk szerinti cso-

[123] "*Az alapító szabályozás után megindul a hagyomány irányított gyarapodása, s csak természetes, hogy az államkultúrából származó átvételeké az elsőbbség. A harcias szakasznak mindenütt a szovjet kultúra a tanítója, s a legfőbb erény a tanítványi alázat.*" (Haraszti 1991: 106)

[124] Bak János: *Magyarország könyvkiadása 1945-1969*

[125] Ld. fentebb.

[126] Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának állásfoglalása a könyvkiadás helyzetéről, feladatairól, 1972 (Vass 1978 : 268)

portosításban, - hiszen minden szocialista ország könyvkiadása szovjet mintára, vagyis zárt profilú szakkiadók rendszerére épült fel, - szintén rendeztek változó helyszínű, rendszeres nemzetközi találkozókat, de a kiadók ezen kívül külön-külön is kapcsolatot tartottak egymással, egyebek mellett a kiadói főigazgatóságok által szervezett „szakembercsere" révén is. A lipcsei, a varsói és a moszkvai nemzetközi könyvvásár alkalmával úgynevezett „szocialista egyeztetőket" szerveztek a házigazdák a résztvevő kiadók számára, melyek alkalmával igyekeztek „közös stratégiát" kialakítani a nyugati könyvkiadókkal fenntartott érintkezés szabályozására. Továbbá, többnyire szovjet (vagy kelet-német) kezdeményezésre nagy, közös könyvsorozatokat is terveztek a főhatóságok, például a különböző, nemzetközileg is megünneplendő évfordulókra. Még 1980-ban is megállapodás született a szocialista országok könyvkiadással foglalkozó irányító szerveinek budapesti tanácskozásán újabb nemzetközi szépirodalmi sorozat kiadásáról, melyben Bulgária, Csehszlovákia, Magyarország, az NDK, Lengyelország, Kuba, Szovjetunió és Mongólia világirodalmi profilú könyvkiadói vettek volna részt; ez a kezdeményezés azonban már nem jutott tovább egy 1982-ben, Prága mellett megtartott egyeztető tanácskozásnál.

A látszatra jól átgondoltan megtervezett nemzetközi szocialista könyvkiadói gépezet a valóságban igen csekély hatékonysággal működött, a különféle szintű tanácskozások egész rendszere, akárcsak a nemzetközi szocialista együttműködés, többnyire megmaradt a formalitások szintjén. Néhány kényszeredett, évfordulós könyvsorozaton (pl. a „Győzelem Könyvtára"[127]) kívül más eredményt nem igen tudott felmutatni a *Goszkomizdat* egész nemzetközi mechanizmusa. A szakszerű kiadói együttműködés keretében lebonyolított szerkesztői cserelátogatások hajszálcsövessége ennél sokkal hatékonyabb volt; informálisan és gyakorlatias módon közvetítette a kultúrpolitikai áramlatokat a népi demokráciák között.[128] Az egyes országok kiadáspolitikájának intézményes és hatékony befolyásolására azonban valójában csak a különböző Könyvkiadási Vegyesbizottságok voltak alkalmasak.

A Vegyesbizottságok szerepe többféle volt. Az évente ismétlődő üléseken áttekintették a résztvevő két Kiadói Főigazgatóság kiadóinak előző évi termését, értékelték egymás irodalmának a másik országban való megjelentetését, és elfogadták a következő évi munkatervet. Az ülések legfontosabb momentuma azonban az „ajánlólisták" kölcsönös átnyújtása volt. Ezek a (különféle szervek, pl. az Írószövetség bevonásával készült) jegyzékek azokat a főleg kortársi műveket tartalmazták, melyeket az illető főigazgatóság a partner ország könyvkiadása számára megjelentetésre ajánlott.[129] A listák kizárólag az egyes országok aktuális bel-

[127] *"A 35 kötetre tervezett A Győzelem Könyvtára c. sorozat hét szocialista ország – Bulgária, Csehszlovákia, Mongólia, NDK, Lengyelország, Magyarország és a Szovjetunió – közös vállalkozása. Kiadása 1975-ben kezdődött meg, s a második világháborúról, az antifasiszta harcról szóló regények, elbeszéléskötetek közreadása után az 1981-ben megjelenő drámai, illetve lírai antológiával fejeződik be."* Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának állásfoglalása a könyvkiadás könyvterjesztés V. ötéves tervéről, 1975 (Vass 1983: 84)

[128] Álljon itt a rendszer működésének illusztrálására példaként egy 1968 nyaráról származó (szemelvényezett) moszkvai útijelentés:

„Amit lehetett, mindent elintéztem a két hét alatt, felkerestem a számunkra fontosabb szépirodalmi kiadókat és folyóirat-szerkesztőségeket, tájékozódtam munkájuk, jövő évi terveik iránt, megbeszéléseket folytattam a mi tervünk némely tételével kapcsolatban, azokhoz anyagot szereztem be, stb.

Sajnos a kiadóknál és folyóirat-szerkesztőségeknél nem jártam olyan haszonnal, mint a múlt évben, mert az irodalom ilyen fórumain most elég nagy a bizonytalanság, a SzKP. áprilisi plénuma határozatainak végrehajtásaként a kiadók több mű szerkesztőségi munkálatait felfüggesztették, a folyóiratoknál ehhez hasonlóan elfogadott kéziratok publikálását állították le (a Novij Mir folyóirat májusi számát június végére sem tudták megjelentetni) s mindez azt jelentette, hogy mindenki igen óvatoskodott, amikor a jövő évi tervekről érdeklődtem. Általában azért sikerült megismerkednem a kiadók tevékenységének irányával s megtudtam, hogy a jelentősebb írók közül ki s mit publikál a közeljövőben.

A kiadók s a folyóirat-szerkesztőségek Lenin születésének századik s a fasizmus feletti győzelem huszonötödik évfordulójára készülnek, ez a két ünnep áll tevékenységük középpontjában, ami természetesen azt jelenti, hogy sokkal szigorúbb ideológiai mércét alkalmaznak a szépirodalmi művekkel szemben, másrészt bizonyos tematikai egyoldalúságot is eredményez - elsősorban a háborús irodalom javára. Már most is túlsúlyban vannak a háborús témájú művek, amelyeket - mint elmondották - a szovjet olvasóközönség változatlanul nagy érdeklődéssel fogad, nálunk azonban az eddigi publikációk után (Nyekraszov, Szimonov, Baklanov, stb.) csak az egészen magas művészi színvonalú s mondanivalójában is új alkotások kiadásáról lehet szó.

Egyéb kinti teendőim közül megemlítem, hogy a tervbe vett könyveinkhez - sok utánjárással - kiadóktól, könyvtárakból, személyes ismerősöktől néhány olyan anyagot szereztem be, amelyeket különben nem tudtunk volna megszerezni. (Egy 1936-os kiadású Hlebnyikov-kötetet, a huszas évek szovjet prózáját bemutató kötetünkhöz korabeli grafikát, stb.) Más kiadványaink esetében (Mandelstam verseskötete, Cvetajeva prózája, Dosztojevszkij életéről fennmaradt fotóanyag, stb.) a szükséges adatokat gyűjtöttem össze, hogy a további munkákat folytathassuk.

... Közben négy napot a Litván Szövetséges Köztársaság fővárosában, Vilniuszban töltöttem, ahol a moszkvai vélemények szerint is kitűnően dolgozó Vaga kiadóval folytattam megbeszéléseket. Azt hittem új dolog lesz számukra, hogy közvetlen kapcsolatokra teszek javaslatot, de a többi szocialista ország kiadói már régen megelőztek bennünket ... Megállapodtam az együttműködés néhány formájában: anyagokat küldenek egy, a Modern Könyvtár sorozatunkba tervezhető novella válogatáshoz, majd később egy verses kötetet készítünk segítségükkel ugyanebben a sorozatban, mi viszont elintézzük, hogy idegennyelvű kiadványainkat ... megkapják. Nálunk és náluk is az akadályozza irodalmaink jobb megismerését, kiadását, hogy eredetiből nem tudunk fordítatni, ennek ellenére ők igen szép számmal adtak ki magyar szerzőktől, orosz közvetítéssel." (Magán archivum)

[129] Példaképpen idézzük az 1965-ös magyar ajánlólistát:
Lefordításra ajánlott művek a Szovjetunió számára az 1963-64. év szépirodalmi kiadványaiból: Darvas József: Részeg eső; *Erdős László:* Élt közöttünk egy ember; *Fekete Gyula:* Az orvos halála; *Goda Gábor:* Poldini úr; *Mocsár Gábor:* Nyitott tenyér; *Remenyik Zsigmond:* Az idegen; *Rónay*

ső kultúrpolitikai szempontjai szerint készültek, általában tekintet nélkül a „felhasználók" kultúrpolitikai viszonyaira, - ami alól csak a Szovjetunió lehetett kivétel. Ez a körülmény természetesen sorozatos konfliktusokhoz vezetett, amelyek abból fakadtak, hogy legalábbis a magyar kiadók - például az Európa Kiadó, - nem mindig siettek eleget tenni a főhatóság által vállalt „nemzetközi kötelezettségeknek", hiszen elsősorban a saját irodalmi és kultúrpolitikai környezetükre kellett tekintettel lenniük, amellyel csak nehezen lehetett elismertetni egy másik szocialista ország irodalmi értékrendjét. Ilyen formán az egyes szocialista országok (és köztük a Szovjetunió) "egyenlőtlen kulturális fejlődése" számos ingerült vita forrása lett a Vegyesbizottságok ülésein, még ha a főigazgatóságok formálisan nem kérhették is számon egymástól a címjegyzékekben megfogalmazott óhajok teljesítését. Örökösen védelemre szorult más tekintetben is a magyar könyvkiadás "nyitottsága" - más szóval: a nyugati vagy más, kanonizálatlan művek "felhasználhatóságának" a *Goszkomizdat*-énál kevésbé szűkkeblű értelmezése - hiszen a fentebb említett kiadói hajszálcsövesség révén valamely „kényesnek" vagy „ellentmondásosnak" minősülő mű magyarországi megjelenéséből szovjet és más kiadók is esetleg biztatást olvashattak ki.

Valóban, míg a *Goszkomizdat* a maga kiadáspolitikai szempontjait az egész szocialista világban érvényesíteni kívánta[130], a szovjet kiadók a játékterük szélesedésének tekintették, ha az Európa Kiadó - a magyar közönség kegyét érdekes (értsd: „kényes") szovjet könyvekkel keresve a gazdasági reform viszonyai között, és ezért akár a *Goszkomizdat*-tal is dacolva, - megjelentetett a Szovjetunióban még tabu alá eső műveket is, például a 20-as évek orosz irodalmából, ami a hatvanas évek legvégétől már rendszeres gyakorlattá vált.[131] Vszevolod Ivanov *Matvej, az Isten* című elbeszéléskötete éppenséggel tilalmi listán volt még a Szovjetunióban, amikor 1970-ben - az éppen a „nyitás" korszakában tartó magyar kultúrpolitika oltalmában - magyarul már napvilágot láthatott. Ez azonban korántsem jelentette azt, hogy a magyar könyvkiadás egészében ne szükségképp a belső szovjet értékrendet követte volna a szovjet és orosz

György: Esti gyors; *Sallai Elemér:* Csürhe; *S. Tóth Sándor:* Gyerektükör; *Galambos Lajos:* Keserű lapu; *Szabó István:* Varázslat kertje; *Féja Géza:* Sarjadás; *Berkesi András:* Játék a tisztességgel; *Berkesi András:* Sellő a pecsétgyűrűn; *Cseres Tibor:* Hideg napok; *Sánta Ferenc:* Húsz óra; *Urbán Ernő:* Színe és visszája; *Lengyel József:* Elévült tartozás; *Vészi Endre:* Darazsak támadása
Budapest, 1965. február 27. *Tóth Gyula*
(Tóth 1992: 294)

[130] Lásd fentebb Majakovszkij: *Levelek Lili Brikhez* című kötetének sorsát.

[131] Lásd a 121. lábjegyzetben idézett „Útijelentés" utalásait.

művek megjelentetésében. *„Arra, hogy könyvkiadásunk 25 éves távlatban mennyire a szovjet értékrendet követte, az alábbi is jellemző példa: a Hudozsesztvennaja Literatura Kiadó 1950-1960 között „Bibliotyeka Szovjetszkovo Romana" címmel egy harminchat szovjet-orosz műből álló sorozatot adott ki. Mind a harminchat regény megjelent magyarul is. 1960-65 között újabb sorozat jelent meg a kiadónál „Bibliotyeka Szovjetszkoj Prozi" címmel. Ebben a sorozatban az 1956 után kiadhatóvá vált szerzők közül Nyeverovot és Jakovlevet szerepeltetik Azsajev „Távol Moszkvától" című regénye mellett. A sorozatba felvett ötvenkettő mű közül negyvenegy jelent meg nálunk."* [132] - állapítja meg egy 1971-ben készült, szinte „igazolójelentésnek" tetsző kéziratos tanulmány a szovjet-orosz irodalom magyarországi jelenlétét elemezve.

A Könyvkiadási Vegyesbizottságok révén érvényesült a *Goszkomizdat* informális ellenőrző szerepe valamennyi szocialista ország könyvkiadása felett. A szovjet kultúrpolitika ugyanis nemcsak a teljes orosz nyelvű irodalom, és persze a teljes szovjet irodalom tekintetében tekintette magát egyedül mérvadónak a "kiadhatóság" (azaz a hivatalos kánonba való befogadhatóság) dolgában, de „fennhatóságát" igyekezett más irodalmakra is kiterjeszteni. Ugyanígy, más népi demokratikus országok is ezen a fórumon igyekeztek elismertetni a maguk belső értékrendjét a partnereikkel.[133] Az NDK kultúrpoltikája ezen felül minden német nyelvű irodalom feletti ítélkezésre is igényt tartott, és a többi szocialista ország kultúrpolitikájától is elvárta volna a maga össznémet szempontjainak a tiszteletben tartását, a magyar KF-től pedig azt, hogy erre utasítsa a kiadóit, ahogy ez az NDK-ban történt. Viszonzásképpen természetesen a magyar KF is lehetőséget kapott, hogy beleszóljon a magyar szerzők külföldi (értsd: „népi demokratikus") megjelenésébe.[134]

[132] Gerencsér : 16-17

[133] *„1981-ben Aczél meglátogatta a győri szinházat, látogatása nyomán kirúgták Szikorát, és levették a műsorról Hrabal* Bambini di Praga*-ját. Szikora számára Aczél személyesen is megvilágította az intézkedések hátterét: a cseh kultúrattasé tiltakozott az előadás miatt Kádárnál, Kádár leszidta Aczélt, és leküldte Győrbe rendet csinálni."* (Révész 1997 : 270)

[134] Lásd például a KF Kiadói Osztálya korabeli vezetője, Tóth Gyula 1961-es *Feljegyzését* a Szovjetunióban tervezett orosz nyelvű József Attila-válogatásról (Tóth 1992: 66-67), illetve a cseh és szlovák kiadók 1966. évi tervében szereplő magyar kiadványokról: *„A lista klasszikus irodalmi része több olyan művet tartalmaz, amit mi is szerepeltettünk aranyalap-javaslatunkban. Különösen értékesnek tarthatjuk klasszikus költőink csehszlovákiai megjelenését. Az élő irodalom művei többségükben szerepeltek ajánlólistáinkban, kivéve Sánta Ferenc:* Az ötödik pecsét *és Déry Tibor:* G. A. úr X-ben *című regényét. Helyeselhetjük Fekete Gyula, Szabó Magda, Mesterházi Lajos és Darvas József itt felvett műveinek közlését. Véleményem szerint* Az ötödik pecsét *megjelenésének sem lehet akadálya, még ha különböző meggondolásokból a szocialista országokban való kiadását nem is javasoltuk. Természetesnek látszik az a törekvés is, melynek során Déry legújabb művét is le akarják fordítani. Németh László:* Iszony *című regényének kiadására hosszú idő óta készültek, Berkesi András:*

A „testvérpártok" politikai befolyása, cenzurális érzékenysége tehát igen hathatósan alakította a magyar világirodalmi könyvkiadást, címszám tekintetében éppúgy, mint tartalmilag. Egy 1972-es párthatározat ezt így fogalmazta meg a maga nyelvén: *„A baráti szocialista országok irodalmának kiadásában egyre következetesebben valósult meg a közösen kialakított ún. aranyalap listák és a kölcsönös ajánlások alapján, a valódi értékek felfedezése. Egyes országok politikai és kulturális életében jelentkező problémák átmenetileg zavarokat idéztek elő a kiadás folyamatosságában."*[135] Az utolsó mondat természetesen a csehszlovák irodalom java részének cenzurális kiadhatatlanná válására utal.

Az évről-évre ismétlődő - olykor valósággal külpolitikai dimenziókat öltő - vegyesbizottsági viták gyakorlati megoldása a címszám és kategóriák szerinti kvóták kialakítása lett. Az évek során kialakultak a „helyes", és némi szerkesztőségi igyekezettel gyakorlatilag is fenntartható arányok szovjet és népi demokratikus, kortársi és klasszikus, „haladó" nyugati és harmadik világbeli irodalmak között. A hatvanas évek közepétől mondhatni tervszerűen és ütemesen folyt a kortársi világirodalom átrostálása az állami kultúrpolitika általános szempontjai szerint. Gondot mindig csak a kortársi szovjet és népi demokratikus kvóták feltöltése jelentett. Ez utóbbi azonban olyan súlyú politikai - és persze kultúrpolitikai - kérdés volt, hogy különféle, magas szintű pártfórumok is rendszeresen foglalkoztak vele. Természetesen nem a kérdés irodalmi jelentősége miatt, de nem is csupán az eleve szocialista realistának tételezett szovjet és népi demokratikus művek vélt és kívánatos ideológiai hatásának elősegítése végett, hanem a legfőképpen a „baráti országok" pártvezetésének érzékenysége okán, szinte hízelgésképpen, illetve az éber és mindig gyanakvó szovjet pártközpont megnyugtatására.

Mint fentebb már említettük, 1970-ben - miközben baljóslatú külpolitikai fejlemények fenyegették az MSZMP-n belül felülkerekedett reformtörekvéseket, - a KB Agitációs és Propaganda Bizottsága, melynek ekkor már néhány hónapja a reform híveként ismert, épp pályafutása és a hatalom csúcsai felé tartó Aczél György volt az elnöke, napirendjére tűzte a szovjet irodalom megjelentetésének kérdését, mivel úgymond „mélyponton (van) a szovjet irodalom magyar kiadása". A maga nemében egyedülálló, és soha, semmilyen formában nyilvánosságra nem hozott, csak rendelkezéseiből ismert, reformszelleműnek aligha nevezhető „fordításpolitikai" párthatározat Kiadói Tanácsadó Bizottságot hozott létre „a szovjet irodalom magyar kiadásának koordinálására". Elnöke a nagy tekintélyű Kardos László[136] lett, és azt a feladatot kapta, hogy a kiadókat támogatva és instruálva, ösztönözze és fokozza a szovjet irodalom magyarországi kiadását.

A párthatározat indítéka természetesen korántsem irodalmi volt, de valószínűleg még csak nem is kultúrpolitikai. Közrejátszhatott a meghozatalában feltehetőleg az is, hogy hátterében ott sötétlik fenyegetően az 1969 végén kirobbant Szolzsenyicin-ügy is, amely Moszkva számára egyszerre különösen fontossá, egyben kényessé is - és eleve politikaivá! - tett minden irodalmi kérdést.[137] Márpedig a döntések - láthatólag a kultúrpolitikában is, - végső soron minden szálon, mindig és egyenesen Moszkváig futottak.

Mint a korszak során bármely hivatalos megnyilatkozás vagy intézkedés, aminek szovjet vonatkozása volt, ez is csak az egymást átfedő kül-, illetve belpolitikai érdekrendszer erőviszonyai között értelmezhető. Az Agitációs és Propaganda Bizottság határozatának közvetlen célja alkalmasint az lehetett, hogy politikai szépségtapaszul[138] szolgáljon a Szovjetunióban mindig is némi gyanakvással kezelt Aczél számára, aki ekkor lett a politikai bizottság tagja, amire a szovjet pártközpont legalább hallgatólagos belegyezése nélkül nem kerülhetett volna sor. Ugyanakkor a művelődéspolitika és az általános politika közötti *„olykor egyenesen feltűnő ... aszinkron"*[139] megnyilvánulásának is tekinthetjük a határozatot, hiszen a Csehszlovákia 1968-as megszállását követő politikai

---

Játék a tisztességgel *című regénye a mi ajánlólistáinkban szerepelt. A cseh és szlovák könyvkiadás magyar vonatkozású tervét jónak és elfogadhatónak tartom.*" (Tóth 1992: 316-317)

[135] Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának állásfoglalása a könyvkiadás helyzetéről, feladatairól, 1972 (Vass 1978: 260-261)

[136] 1960-tól 1974-ig a *Nagyvilág* főszerkesztője, majd a szerkesztőbizottság elnöke.

[137] *„Aczél 'merev' kongresszusi beszédének az előzményei egy évvel korábbra nyúlnak vissza. Moszkvában a 'győzelemtől [tudniillik a Brezsnyev-doktrína fényes prágai győzelmétől] ittas neosztalinisták 1969 decemberének, Sztálin 90. születésnapjának közeledtével kampányt kezdtek vezérük teljes rehabilitálása érdekében.' (Cohen 1988: 105) A rehabilitálás tervét először jóváhagyták, majd az utolsó pillanatban 'jelentős érdemeket' szerzett 'nagy teoretikus és szervező' úgymond kiegyensúlyozottabb értékelésévé szelidítették, de a neosztalinista kampányban Szolzsenyicin össztűz alá került, és novemberben kizárták a szovjet írószövetségből."* (Révész 1997: 177)

[138] *„1970. november 28-án, az MSZMP X. kongresszusa utolsó napján Aczélt beválasztották a politikai bizottságba. Azon a kongresszuson emelkedett hatalma csúcsára, amelyen a 'párt munkásjellegének erősítésére' esik a fő hangsúly. A pártvezetésben a 'munkásjelleg erősítésének' - vagyis az antiintellektuális populizmus bolsevik változatának - minden protagonistája Aczél ellenlábasa volt korábban is, később is. Aczél is felszólalt a kongresszuson. ... A legfelső vezetés újonca terepszínű egyenruhában mutatkozott. A kultúrpolitikai szigorítás szükségességét hangsúlyozta, fellépett a valóságot befeketítő 'ellensematizmussal' szemben, és felelősségérzetük erősítésére hívta fel a szerkesztőségeket, kiadókat, hogy a 'szabadság ürügyén ne terjedjen el a szabadosság', és a vitatandó nézetek ne hangozhassanak el marxista válasz nélkül'.* (Révész 1997 : 176)

[139] Agárdi 1994: 146

jégkorszak első éveiben Magyarországon még folytak a reformpolitika utóvédharcai, melyek csak 1972-ben szenvedtek végső vereséget. Ezeknek a határokon átnyúló belpolitikai csatározásoknak - Aczél által utóbb máskor is alkalmazott - taktikai húzása lehetett a szokásos „verbális merevítés" mellett a Szovjetunió iránti feltétlen szövetségesi hűség és odaadás „fordításpolitikai" demonstrálása is, miközben a magyar pártban akkor egyelőre még hatalmon lévő reform-szárny valójában épp a Moszkvában hatalomra jutott politikai erők ellenében igyekezett átalakítani a magyar gazdaságot.[140]

Nem először és nem is utoljára fordult elő a korszak során, hogy a politikusok, más céljaik eléréséhez, eszközül - álcázó ködfüggöny gyanánt, - a művelődéspolitikát is felhasználták. Nagy kárára a művészetnek és az irodalomnak, mert ez oda vezetett, hogy a művelődéspolitika óhatatlanul bekerült az általános politika manipulatív közegébe. A „fordításpolitika" is ennek a közegnek viszonyai között formálódott, melyben önértéke szükségképp semminek sem lehetett, csak politikai haszna vagy ára, amelyben az alkotók kinevezhetők és leválthatók voltak politikai érdem vagy vétek, és a politika aktuális igényei szerint, a művek pedig kitüntethetők és eltüntethetők, és amelyben még a más közegből - a világ nyugati felének irodalmából vagy a klasszikus előidőkből - ide került, idegen nyelven megszületett alkotások is szükségképp megváltoztatták az eredeti jelentésüket és eleve politikai interpretáció tárgyává váltak.

A párthatározat által felállított tanácsadó bizottság tényleges lényegileg kimerült abban, hogy könyvsorozatot kezdeményezett a Szovjet Irodalom Könyvtára címmel, úgymond a szovjet irodalom megjelentetésének tervszerűbbé tétele végett, ami azonban valójában csak az irodalmi „kvóták" fentebb említett rendszerének kodifikálása volt: "*A Szovjet Irodalom Könyvtára az illetékes állami szervek közötti megállapodás alapján 1973-ban indult az Európa Kiadónál. Ezzel párhuzamosan kezdték meg a Szovjetunióban a Magyar Irodalom Könyvtára sorozat kiadását. Az eredeti elképzelések szerint 15-15 címet tartalmazott a kiadási terv, azonban a nagy érdeklődésre való tekintettel ezt 20 címre emelték,*

[140] A világirodalmi könyvkiadásban nem sok jele van a szigorításoknak, hacsak az nem, hogy a klasszikus szerzők amúgy is nagyon magas (40%-nál sosem alacsonyabb) aránya a következő években 45%-ra növekszik, illetve az, hogy a kortársi cseh és szlovák irodalom (Hrabal kivételével) évekre eltűnik a kiadói tervekből; viszont 1970-ben, hosszú halogatás után végre megjelenhetett Samuel Beckett válogatott drámáink kiadása, és egyébként sem szorult vissza a kortársi nyugati irodalom megjelentetése. Például az angol-amerikai címek száma az egész évtized során következetesen 80-90%-a az orosz-szovjet címekének, ami aligha tekinthető a véletlen művének. Ez az arány majd csak 1977-ben egyenlítődik ki.

amelyből Magyarországon eddig 19, a Szovjetunióban 16 mű látott napvilágot. A sorozatokban az 1917 utáni irodalom (próza, költészet, dráma) legkiválóbb alkotásai kaptak helyet."[141]

A Szovjet Irodalom Könyvtára kiadói előkészületei során készült, és fentebb már idézett tanulmány, mely áttekinti a szovjet irodalom magyarországi kiadásának történetét és pillanatnyi helyzetét, és amelynek szerzője könyvkiadói szakember, világosan rámutat azonban arra, hogy a párthatározatban megfogalmazott politikai akaratot - kiváltképp az új gazdasági mechanizmus viszonyai között! - csak a valóság megerőszakolásával lehet végrehajtani: „*...világosan látnia ... kell mindenkinek, akinek beleszólása van a magyar könyvkiadásba, hogy a kiadási arányok mechanikus megváltoztatása önmagában semmit sem érne, a megvásárolt és elolvasott szovjet művek számának fokozatos növekedését csak többéves, a lakosság széles rétegeire kiterjedő politikai nevelő, felvilágosító munka eredményezheti. Ha a következő években más úton próbálnánk nagyobb mérvű mű és példányszám emelést elérni, azzal a protokoll szempontoknak esetleg eleget tennénk, a könyvekkel azonban csak a raktárkészlet aránytalan növeléséig jutnánk el.*"[142]

A Szovjet Irodalom Könyvtára megindításához hasonló (csak még sokkal költségesebb) politikai gesztus volt a magyar kormányzat részéről a *Szovjet Irodalom* című, 1975-től havonta megjelenő időszaki kiadvány megjelentetése is, mely kizárólag szovjet irodalmat közölt magyar fordításban. Az egymástól némileg eltérő mutációkban, több nyelven is kiadott folyóirat névleges tulajdonosa a szovjet Írószövetség volt, a magyar nyelvű kiadás nemkülönben névleges főszerkesztője a korszak reprezentatív irodalompolitikusa, Király István lett. A *Szovjet Irodalom* kendőzetlenül szovjet propagandakiadvány volt tehát, a szovjet irodalmi kánon közvetítője, még ha a magyar kiadás szerkesztői, akárcsak a szovjet-orosz irodalom kiadásának más magyarországi gondozói, megpróbálták is önértékük szerint kezelni a műveket, és igyekeztek szembeszállni a moszkvai központi szerkesztőség diktátumaival, hogy a lap ne kizárólag a „hivatalos" irodalmat publikálja.[143] Törekvéseiket azonban, melyeket Moszkvában természetesen rossz szemmel néztek, a magyar olvasóközönség is csak igen kevéssé méltányolta. Nemcsak az írók és az irodalom, de a közönség is kiszolgáltatottja volt a politika manipulatív

[141] Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának állásfoglalása a könyvkiadás, könyvterjesztés V. ötéves tervéről, 1975 (Vass 1983 : 84)
[142] Gerencsér: 6-9.
[143] V.ö. a 135. lábjegyzetben idézett tanulmány utalásaival.

közegének.

A magyar olvasóközönség világirodalmi műveltségének szerkezetét a minél erőszakosabb, annál több ellenkezést kiváltó évtizedes kultúrpolitikai kampány, és a szovjet irodalom ellen eleve viszolygást keltő ideológiai sulykolás sem volt képes lényegesen megváltoztatni: „... *a még valóban rangos (Fegyin, Fagyejev, Tolsztoj), a XIX. és XX. századi világirodalom nagy alkotásai közé sorolható művek iránt sem volt meg a várt érdeklődés, s több példát lehetne felhozni arra is, hogy az egészen friss, mai, szinte 'botrányszagú' szerzők még az újdonság erejével sem tudnak betörni, különben nem maradhatott volna az 1964-ben kiadott Voznyeszenszkij verseskötetből ilyen példányszámban raktáron. Az emigráns orosz irodalomnak sem nagyobb a vonzása, amint ezt Bunyin 'Arszenyev élete' című kötetének készlete mutatja.*

Ezek az adatok némiképp magyarázatul szolgálnak arra, miért óvatoskodnak a kiadók és terjesztők a szovjet művek példányszámának megállapításánál, miért bizonytalankodnak kiadóink, amikor egy-egy szovjet mű kiadásáról kell dönteni. A mai szovjet irodalom kategóriájában ugyanis a példányszám alig éri el az ötezret, a kimutatásunkban közölt tízezren felüli átlagpéldányszámot a minden évben kiadott standardjellegű művek, a Világirodalom Remekei sorozat kötetei, egy-két lektűr magasabb példányszáma eredményezték. (L. Tolsztoj, Dosztojevszkij, illetve Dold-Mihajlik)"[144] - olvasható a fentebb már idézett 1971-es tanulmányban[145]. A szovjet irodalom (és a népi demokratikus országok *eo ipso* szocialista szellemiségűnek tételezett irodalma) túlsúlyra juttatásának követelésében megtestesülő politikai érdek azonban bármikor képes volt maga alá gyűrni a gazdasági racionalitást. A valóságot meg lehetett erőszakolni, csak épp meg kellett adni az árát. Ez pedig, mint fentebb láthattuk már, abban állt, hogy - az „ív-ár" rendszer és a „giccsadó", meg a dotáció növelésének révén - a könyvkiadást ki kellett venni a gazdasági reform hatálya alól, hogy továbbra is akadálytalanul szolgálhassa a kultúrpolitika céljait. Ezzel a lépéssel azonban egyszersmind megkezdődött a magyar gazdasági reformpolitika visszavonulása, ami viszont a kultúrpolitikában rövid úton elvezetett a tiltások és betiltások elszaporodásához, melyek természetesen nem maradtak hatás nélkül a maga rezervátumában bizonyos autonómiát élvező világirodalmi könyvkiadásra sem.[146]

A „fordításpolitikai" intézkedéseknek meg is lett a kívánt hatásuk: "*A külföldi irodalom kiadásában egészségesen alakult a Szovjetunió és a szocialista országok irodalmának jelenléte (a fordított szépirodalmi művek összes számából és összpéldányszámából 1973-ban 48 százalék, illetve 33 százalék, 1974-ben 51 százalék, illetve 38 százalék volt szocialista országok irodalmából fordított mű).*"[147]

Már a magyar reformok veresége után, 1972-ben, az Agitációs Propaganda Bizottság ismét visszatért a könyvkiadás kérdéseire. A fentebb, más kontextusban már idézett állásfoglalás így ismerteti a fejleményeket: „*A szovjet irodalom kiadásában a háborús tematika mellett nagyobb hangsúlyt kaptak a 20-as évek szerzői, ezért korszak- és irányzat eltolódás következett be. Egyes művek átütő sikert értek el, azonban a mai szovjet valóságot tükröző írások nem kaptak kellő teret. Átmenetileg (1968-69-ben) - terjesztői érdeklődés hiányából is - a szovjet irodalom kiadása stagnált, sőt visszaesett. A helyzet az utóbbi két évben kedvezően alakult. Nemcsak a művek száma és példányszáma nőtt, hanem a kortársi orosz írók mellett a Szovjetunió nem orosz nyelvű szerzői is nagyobb helyet kaptak.*"[148]

Majd alig néhány év elteltével, 1975-ben ismét a könyvkiadás a téma az Agitációs és Propaganda Bizottságban: "*A világirodalmi könyv-*

[144] Gerencsér: 6.

[145] „*Az olvasói érdeklődés alakulására a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár kerületi hálózatának kölcsönzési adataiból hozunk fel néhány jellemző számot. 1952-ben a felnőtteknek kölcsönzött kötetekből 14% volt a szovjet (forradalom előtti) művek, 4% az egyéb (nyugati) művek aránya; 1960-ban ez az arány 5,1 illetve 15,3%-ot mutatott a nyugati irodalom javára, az utána következő hat éven át pedig a kölcsönzött szovjet művek aránya még az 5%-ot sem éri el, majd 1967-ban a jubileumi olvasómozgalom eredményez némi javulást.*

Az Országos Piackutató Intézet a múlt évben végzett vizsgálatot az Európa Könyvkiadó könyveinek olvasottságáról. Jelentésük 'Külföldi írók kedveltsége és ismertsége a rendszeres olvasók körében' című listája 106 szerzőt tartalmaz. Hemingway, Dumas, Victor Hugo, Stendhal után az ötödik helyen van Lev Tolsztoj, utána Solohov következik, Gorkij a 10., Dosztojevszkij a 21., Puskin a 28., Szimonov a 35. helyen szerepel. Listára került még Csehov, Gogol, Turgenyev, Nagibin, Majakovszkij, Jevtusenkó, Lermontov, Gajdar, Fagyajev és Katajev.

'Az Európa gondozásában megjelent keresett és meg nem kapott könyvek' című, 12 művet felsoroló listán viszont csak Solohov 'Emberi sors' című művét említik (kötelező olvasmány).

Ezekből az adatokból le kellett és le kell vonnunk azt a következtetést, hogy a mai nyugati polgári irodalom általában olvasottabb mint a szovjet, az egyes nemzeti irodalmak kiemelkedő alkotói pedig (nem vitásan kitűnő művekkel) többszörösen nagyobb olvasói tömegeket vonzanak, mint bármelyik szovjet író. (Gondoljunk például Hemingway, Mauriac, Faulkner vagy Moravia, Updike, Truman Capote műveinek százezres példányszámú könyvterjesztői sikerére." (Gerencsér: 6-8)

[146] „*A nyilvánosságon kívüli tűrés kategóriája együtt szűkült a nyilvánosság 'tűrés' kategóriájával. A szűkülést már az irodalmi és művészeti kritikával foglalkozó, 1972 szeptemberében kiadott állásfoglalás is jelzi. ... Aczél az ideológiai tanácskozáson még határozottabban jelzi, amikor a 'második T', a 'tűr' kategóriájának 'túlértékeléséről' és e túlértékeléshez kapcsolódó 'félreértésekről' beszél.*" (Révész 1997: 196)

[147] Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának állásfoglalása a könyvkiadás, könyvterjesztés V. ötéves tervéről, 1975 (Vass 1983 : 81)

[148] Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának állásfoglalása a könyvkiadás helyzetéről, feladatairól, 1972 (Vass 1978 : 260-261)

kiadásban tovább növekszik a szocialista eszmeiségű művek aránya. Ezek az alkotások sikeres, nagy példányszámú világirodalmi sorozatokba beépülve, a legszélesebb olvasóközönséghez jutnak el. Kiemelt helyet kapnak a Szovjetunió és a szocialista országok mai életéről, szocialista fejlődéséről szóló értékes szépirodalmi alkotások. Megfelelő ütemben folyik a szovjet irodalom korábbi korszakaiban született, jelentős művek újrakiadása, folytatódik a Szovjetunió népei irodalmának bemutatása. Újabb kötetekkel gazdagodik a Szovjet Irodalom Könyvtára és a nemzetközi vállalkozás keretében indult A Győzelem Könyvtára[149]*. A harmadik világ, főként Afrika, Latin-Amerika, India és az arab világ irodalmi értékeinek mind szélesebb körű megismertetését tükrözik a tervek. Folytatódik az antik és klasszikus világirodalmi örökség standard műveinek megfelelő ütemű utánnyomása. A már bevált, az olvasók által kedvelt világirodalmi sorozatokban a tartalmi színvonal emelését tervezik a kiadók."*[150] Újdonság, hogy - nyilván a Brezsnyev-korszakra jellemző szellemi bezárkózás és a kultúrpolitika külkapcsolatait is átható külpolitikai konfrontáció kézzelfogható jeleképp - a nyugati irodalom kiadásáról immár szó sem esik, még a „haladó polgári irodalom" kategóriája is eltűnik a kívánságlistáról. Helyette alternatívaként - sőt szinte a világirodalom új koncepciójaként, - megjelenik az irodalmi tájékozódás földrajzi kiteljesítésének a követelménye. Ez elsősorban a Szovjetunió peremvidékeinek irodalmi feltérképezését tűzi ki célul, de - mintegy a Szovjetunió világpolitikai expanziójának kötelező követeseképpen - kiadáspolitikai cél lett a "harmadik világ" irodalmának megjelentetése is. Az *„Afrika, Latin-Amerika, India és az arab világ irodalmi értékeinek mind szélesebb körű megismertetését"* szorgalmazó mondat mögött ne kulturális kíváncsiságot keressünk, ne a világirodalom valami újféle vízióját, és ne is az amerikai és nyugat-európai könyvkiadásban akkoriban felbukkanó latinamerikai irodalom átütő sikerének a hatását. Az idézett mondatban egyértelműen politikai akarat fogalmazódik meg: fordítsuk figyelmünket - a magyar olvasóközönség figyelmét, - a „nyugati polgári irodalom" helyett az Európán kívüli világ irodalma felé, amely az „antiimperialista harc-

[149] *"A 35 kötetre tervezett 'A Győzelem Könyvtára' c. sorozat hét szocialista ország – Bulgária, Csehszlovákia, Mongólia, NDK, Lengyelország, Magyarország és a Szovjetunió – közös vállalkozása. Kiadása 1975-ben kezdődött meg, s a második világháborúról, az antifasiszta harcról szóló regények, elbeszéléskötetek közreadása után az 1981-ben megjelenő drámai, illetve lírai antológiával fejeződik be."* Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának állásfoglalása a könyvkiadás könyvterjesztés V. ötéves tervéről, 1975 (Vass 1983 : 84)

[150] Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának állásfoglalása a könyvkiadás, könyvterjesztés V. ötéves tervéről, 1975 (Vass 1983 : 84)

ban" már szövetségesül megnyert, de legalábbis potenciális politikai szövetségesként értelmezett „harmadik világ" országaiban születik: „ ... *a 'harmadik világ' országaiban a szocialista realista irodalomnak gazdag, új változatai fejlődtek ki ... a szocialista világirodalom vált a korszak egyik uralkodó áramlatává."*[151] - írja 1981-ben Szabolcsi Miklós. Akárcsak korábban a „népi demokratikus" irodalmak „szocialista realista" alkotásainak tömeges megjelentetése révén, most ismét a hagyományos világirodalmi műveltségben is testet öltő világkép leváltására történik kísérlet. Egy politikai koncepcióhoz konstruálnak irodalmi érveket, melyekhez mintha az ENSZ-ben folyó politikai játékokból merítenének ihletet.

B/ A klasszikusok

A világirodalom klasszikusainak megjelentetése járt a legkevesebb „fordításpolitikai" gonddal a mindenkori kultúrpolitikai vezetés számára. A szovjet és népi demokratikus irodalmak kiadása fokozásának szorgalmazása után, mintegy rituálisan mindig a második helyen, (egyedül a könyvkiadással foglalkozó első, 1958 novemberi, egyébként igen részletes PB határozat[152] kivételével) minden vonatkozó párthatározat magától értetődőn, indoklás nélkül szükségesnek minősítette a klasszikusok megjelentetését, sőt az 1960-as PB határozat már egyenesen azt írta elő a kiadóknak, hogy *„Gyorsítsák meg a világirodalom klasszikusainak sorozatos kiadását."*[153]

Ez még a „kulturális forradalom" harcias korszaka volt, amikor elsőrendű kultúrpolitikai célnak számított a teljes (klasszikus) világirodalmi hagyomány befogadása és birtokbavétele. A gesztus jelképes volt, és azt jelentette, hogy immár nem érvényes *„a múltat végképp eltöröljük"* radikális avantgardizmusa, sőt a hatalomra jutott, berendezkedő új rendszer - mint egy világrendszer magyarországi megtestesülése, - éppenséggel az emberiség egész kultúrkincse, minden művészi érték örökösének tekinti magát, a maga művészetét pedig - a „szocialista realizmust" - a társadalmi formációk marxi elmélete szerinti és egyedül értékteremtő progresszió folytatójának.

[151] Béládi 1981: 144

[152] Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának határozata a könyvkiadásról, 1958 (Vass-Ságvári 1973: 159-160)

[153] A Politikai Bizottság határozata a könyvkiadásról, 1960 (Vass: Ságvári 1973: 163)

Bár már az elméleti teljesség befogadható részének kijelölése, azaz a „progresszív művészet hagyományának" gyakorlati megalkotása sem volt problémamentes (minél közelebbi volt a hagyomány, annál kevésbé; ld. például Madách Imre művének keserves sorsát), de eközben magát a „progressziót", mint a jelen meghaladását, már éppenséggel le is kellett vennie a napirendről, hiszen a rendszer a Szovjetunióban testet öltő önmagát a történelmi fejlődés elvileg meghaladhatatlan csúcsának minősítette. Ez a politikai és kultúrpolitikai gyakorlatban kikerülhetetlen paradoxon egyrészt felértékelte a jelen előzményeként értelmezhető világhagyományt, másrészt azonban szükségképp kizárt a kánonból minden, a történelmi jelen művészetének meghaladására törekvő avantgardizmust. Mivel pedig a jelen megszületésének kultikus pillanata nem lehetett más, mint a bolsevikok világtörténelmi fordulatnak minősített oroszországi hatalomátvétele (illetve a magyar kommunisták politikai győzelme), ez a mitikussá növesztett politikai esemény egyszersmind az előzményként vagy előkészületként (progresszióként!) értelmezhető és hasznosítható művészeti világhagyomány végpontjává is lett. Attól fogva a „haladás", legyen bár csak művészeti avantgardizmus is, - a fennálló jelenre vonatkoztatva, - értelmezhetetlenné válik. Ebben a paradoxonban leli a magyarázatát, hogy míg a történelmileg kiterjesztett jelen művészeteként hirdetett rendszerkonform „szocialista realizmus" közvetlen előzményének tekintett XIX. századi u.n „realizmus" („modernebb" változatában „kritikai realizmus") minden válfajával harmonikus volt a rendszer ideológiai viszonya (akadálytalanul felhasználható és értelmezhető volt), a tradicionális művészetet meghaladó XX. sz.-i törekvésekkel szinte ideológiai tartalmuktól függetlenül disszonáns. Az intézményesült forradalom betiltotta a forradalmat. Más szóval, az u.n. „szocialista világrendszer" művészi ízlése törvényszerűen volt konzervatív és hagyománytisztelő. A magyarországi rendszernek a magyar művészet hagyományaihoz fűződő viszonya természetesen ennél lényegesen bonyolultabb és egyben változékonyabb is volt, hiszen az ideológián kívül mindig gyakorlatias, politikai szempontokra is tekintettel kellett lennie a kultúrpolitikának, amikor eldöntötte, hogy mit kíván befogadni az érvényes művészeti kánonba.[154]

[154] *„Ha legitimációs és stabilizációs célzattal is, de a kultúrpolitika lényegében csaknem a teljes nemzeti kulturális örökség birtokbavételét vallotta és vállalta, gyökeresen szakítva az 1956 előtti durva csonkításokkal. Ez a vállalás persze vitákon, "puha" csonkításokon, átideologizálásokon keresztül érvényesült, de mégiscsak beérett a 60-as évek derekára. ... Alaptétel lett, hogy a mű, az alkotás az elsődleges, s nem a politikai meggyőződés és az elkötelező megnyilatkozás; ugyanakkor e*

A klasszikus világirodalom – pontosabban: a régi irodalom, - megjelentetésének azonban semmi efféle eszmei, politikai gátja nem volt. Korlátokat is csak a fordítók és a szerkesztőségek munkabírása szabott a kiadók tevékenységének. Az Európa Kiadó 1955-ös átszervezése után azonnal megkezdte a *Világirodalom Klasszikusai* („zöld") sorozatának kiadását, irodalomtörténeti szempontok szerint, tekintélytisztelő tudományossággal összeállított címlista alapján, mely azonban kétség kívül a világirodalom jeles alkotásait tartalmazta. Hatalmas lendülettel, mindjárt az első évben tizenöt címmel indult a sorozat, melynek sem műfaji, sem időbeli határai nem voltak, azaz eleve „végtelenre" terveztek.[155] Az Európa „zöld" sorozata máig a magyar könyvkiadás emlékezetes teljesítménye maradt, nemcsak - szinte naivan becsvágyó - „végtelensége" révén, aminek köszönhetőleg számos, a piaci könyvkiadás viszonyai között, a kis magyar piacon mindenkor kiadhatatlan, kelendőnek aligha nevezhető, de a nemzeti világirodalmi tájékozottsághoz nélkülözhetetlen klasszikus mű jelent meg benne, mégpedig feltehetőleg először és utoljára, de azért is, mert ezzel vette kezdetét a klasszikusok módszeres újrafordítása is. A sorozat első öt évének köszönhető többek között az új, ma használatos Csehov-szövegek, az új Dickens-szövegek elkészülése, az új Shakespeare-szövegek fordításának megindulása, továbbá a megújított Cervantes, nem is szólva az addig jószerével ismeretlen Sterne-ről és Fieldingről vagy az angol reneszánsz drámák háromkötetes válogatásáról, hogy csak néhány különösen emlékezetes kiadványt említsünk. Ez a sorozat veti meg az alapjait a későbbi évtizedekben elkészülő életműsorozatoknak (Balzac, Shakespeare, Csehov, Tolsztoj, Dosztojevszkij, Dickens, Thackeray, Hemingway, Goethe, Thomas Mann, Stendhal stb.), az akkor készült fordítások pedig máig is használatosak. A *Világirodalom Klasszikusai*-n kívül hozzá tartozik a magyar világirodalmi könyvkiadás hőskorának hatalmas teljesítményéhez a „kis klasszikusok" (rövi-

személyiségek nem érintenek bizonyos – főleg nemzetközi politikai okokból kényes – tabutémákat." (Agárdi 1994: 148-149)

[155] Ezt a „végtelenséget" tükrözi az első év termése: Büchner: *Danton halála*, Cankar: *Jernej, Szegénysoron*, Dickens: *Pickwick Club* 1-2, Flaubert: *Bouvard és Pécuchet*, Goldoni: *Válogatott vígjátékok*, Hawthorne: *A skarlát betű*, La Fontaine: *Mesék*, Montesquieu: *Perzsa levelek*, Reymont: *Parasztok*, G. Sand: *Mauprat*, Stendhal: *Vörös és fekete*, Schiller: *Válogatott művei* 1-2, Tolsztoj: *Anna Karenina* 1-2, Voltaire: *Kisregények*, Whitman: *Fűszálak*. Hasonlóképpen vegyes és esetleges képet mutat a csonka 1956-os év is: Cervantes: *Don Quijoté*, Lu Hszin: *A-Q hiteles története*, Maupassant: *Novellák* 1-2, Manzoni: *Jegyesek*, Sterne: *Tristram Shandy*, Sienkiewicz: *Válogatott elbeszélések*, Vazov: *Rabigában*. A művek nyilván az elkészülés sorrendjében jelentek meg; a megkívánt kvóta feltöltésén kívül más szempontjai aligha lehettek a kiadónak. A kiadáspolitika változó belső arányait jól mutatja, hogy míg 1955-ben az Európa által megjelentetett 154 műből 76 volt a szovjet és orosz (klasszikus és kortársi) alkotás, 1956-ban már csak 46 az összesen 132 műből.

debb terjedelmű műveket közlő), mára jószerével elfeledett sorozata is, mely 1956-ban indult, tizenhét címmel[156], hogy aztán évekig soha ne csökkenjen húsz alá a kiadott kötetek száma.

A világirodalmi könyvkiadás - mint láthattuk, kultúrpolitikai indíttatású - felfutásának logisztikai háttere a fentebb már taglalt újfajta kiadói műhely volt, amelynek gyakorlatában a kiadandó művek kiválasztása üzleti kérdésből (vagy pártfeladatból) valósággal irodalomtudományi munkává emelkedett, főleg klasszikusok esetében (kortársi művek esetében pedig alapos megfontolást kívánó irodalompolitikai kérdéssé), és amely a prózafordítást filológiai és egyben művészi feladatként kezelte. A fenti szemelvényes jegyzékből is látható, hogy a kiadói szerkesztőségeknek hatalmas munkát kellett elvégezniük, hogy ennyi, addig soha le nem fordított vagy újra fordított, de legalábbis újra megszerkesztett remekmű ilyen rövid idő alatt megjelenhessék, mégpedig olyan színvonalas fordításban, amely kiállta az idő próbáját is. Erre az igényes tömegtermelésre az átszervezés, vagy akár az államosítás előtti magyar könyvkiadás aligha lett volna képes. Az erőfeszítések eredményeképpen a szocialista könyvkiadásban viszont az összes szépirodalmi fordítások közül nem kevesebb, mint 45% volt a klasszikusok aránya az 1945 és 1985 közötti négy évtized átlagában, méghozzá nagyon csekély évenkénti ingadozással, ami szokatlanul magas, legalábbis a nyugat-európai országokéhoz képest.[157] Ahogy a külföldi irodalom mintegy a magyar irodalom rovására, ugyanúgy a klasszikus irodalom pedig az élő irodalom rovására terjeszkedett. Láthattuk, hogy ez korántsem a kultúrpolitika szándékai ellenére történt így.

A kultúrpolitika gyakorlatias szellemű, „népnevelő" esztétikája az évszázadok óta halott szerzők műveiben nem észlelt semmiféle politikai veszélyt, ezért a szovjet mintára megindított kampány örve alatt a legteljesebb szabadsággal folyhatott a kiadói munka, mely eleve élvezte a politikai jóváhagyást. Kivétel volt azonban ez alól a Szovjetunió és a népi demokratikus országok klasszikus irodalma, mert ezek, akárcsak a kortársi irodalom - mint fentebb már láthattuk, - a nemzeti kultúrhatóság illetékességébe tartoztak, ha nem is olyan kizárólagos érvénnyel, mint az

[156] A „kis klasszikusok" első évének címei: Dreiser: *Csapda*, Goethe: *Faust I.*, Gorkij: *Éjjeli menedékhely*, Gogol: *A revizor*, Gogol: *Leánynézőben*, Heine: *Versek*, Hugo: *A királyasszony lovagja*, Moliere: *Tartuffe*, Moliere: *Az embergyűlölő*, Moliere: *A nők iskolája*, Osztrovszkij: *Vihar*, Racine: *Phaedra*, Schiller: *Ármány és szerelem*, Shakespeare: *Rómeó és Júlia*, Shakespeare: *III. Richard*, Shaw: *Szent Johanna*, Shaw: *Pygmalion*, Szophoklész: *Antigone, Elektra*.

[157] Varga 1988 : 147

élők.[158] A főhatóságok a maguk klasszikus irodalmi kánonját u.n. „Aranyalap" listákba foglalva kölcsönösen eljuttatták a többi ország kiadói főigazgatóságához (akárcsak az „ajánlólistát"), melyek aztán igyekeztek gondoskodni a kijelölt művek megjelentetéséről.[159] Egyéb irodalmak esetében azonban csak a marxizmus klasszikusainak néhány elejtett irodalmi utalását használhatták vezérfonalképp a tervezők, és a világirodalom marxista befogadásának szórványos Szovjetunió-beli előmunkálatait, nem utolsó sorban Lukács emigrációban készült tanulmányait. Ez utóbbiakat azonban a szerző kétes politikai státusza némileg gyanússá tette, épp abban az időben, amikor a kultúrpolitikának egyébként a legnagyobb szüksége lett volna rájuk. De Marx és Engels megjegyzései, akárcsak a moszkvai irodalomtudományi intézetben készült tanulmányok (Lukácséi is), többnyire csak a XIX. századi regényirodalommal foglalkoztak, és ezért iránytűképpen a gyakorlati kultúrpolitikusok nem sok hasznukat vették, mivel a „nagy realizmus" befogadottsága amúgy sem volt kétséges, még ha Lukács koncepcióját támadták is.[160]

Annál fontosabb esemény volt tehát, amikor az MSZMP KB Politikai Bizottsága mellett működő Kulturális Elméleti Munkaközösség 1965-ben terjedelmes tanulmányt tett közzé a szocialista realizmusról, amely ha kissé megkésve is, de a világirodalmi könyvkiadás számára is adott hasznos támpontokat, jóllehet csak a „késő polgári", épp akkor klasszikussá nemesedő irodalom tekintetében: "*... a XX. században azok a polgári írók voltak képesek a kritikai realizmus örökségét továbbvinni, a polgári társadalom humanisztikus bírálatát megadni, akik a munkásmozgalom, a szocializmus eszméinek irányában keresték a humanizmus útját (Anatole France, Theodor Dreiser, Romain Rolland), vagy akik szubjektíve nem osztoztak a kommunistaellenességben, s részben a marxizmus hatása alatt ábrázolták a társadalmi valóságot (Jack London, H.G. Wells, Bernard Shaw, R. Martin du Gard, Thomas Mann, Heming-*

[158] Lásd az NDK hatóságok tiltakozását Kafka magyarországi megjelentetése miatt. (Lj 34.)

[159] *„A baráti szocialista országok irodalmának kiadásában egyre következetesebben valósult meg a közösen kialakított ún. aranyalap listák és a kölcsönös ajánlások alapján, a valódi értékek felfedezése."* Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának állásfoglalása a könyvkiadás helyzetéről, feladatairól, 1972 (Vass 1978: 260)

[160] *„Nem szenvedélyes inkvizitorokra van szükség, csak egyszerű irodalom- és művészettörténészekre, esztétákra, kritikusokra, komparativistákra, sikerületlen írókra, művészekre, színészekre. Egyszóval a művészet után kullogó tudós gyülekezetre, amely mindig is arra vágyott, hogy igazgathassa a művészetet. Az állami hagyományirányítás az ő paradicsomuk. Amit csinálnak, az nem korlátozás, hanem nagyon is alkotó munka, kézzelfogható az eredménye. A hagyomány-irányítók társszerzői az aktuálisan fogyasztható kultúrának."* (Haraszti 1991 : 27)

way és még sokan mások); a polgári keretek között maradt 'harmadikutas' irodalmat is a marxizmus eszméinek figyelembevétele, részleges alkalmazása tette jelentőssé, s egyes műveit alkalmassá az imperialista társadalom bírálatára (az író Sartre, Dürrenmatt és mások)."[161]

Kiadói szempontból ez azt jelentette, hogy mintegy felmentvényt kapott a két háború közötti népszerű „irodalmi" olvasmányok túlnyomó része. Előfutárrá - mintegy tertullianusi értelemben *anima naturalis Christiani*-vá - lettek minősítve. Ezzel megtörtént az újkori hagyomány - legalábbis egyik felének - politikai befogadása. A befogadás egyetlen kritériuma láthatólag mindössze valami „realistának" minősíthető ábrázolástechnika volt, illetve az, hogy az illető szerző „beágyazható legyen", azaz ne legyen kommunistaellenességgel gyanúsítható, ami természetesen kizáró ok volt.[162] Aldous Huxley például, a *Szép új világ* anti-utópiája miatt (amit - valószínűleg tévesen - a Szovjetunióra vonatkoztattak) egy novellaskötet kivételével, csak 1968 után jelenhetett meg. Így került Jack London meg H. G. Wells (a hajdani szociáldemokrata olvasókörök legkedveltebb írói) egy zsákba Thomas Mann-nal (a háború előtti művelt magyar polgárság bálványával), de az akkor még alkotó Sartre-ral, Hemingway-jel és Dürrenmatt-tal is, valamiféle „jövőbe mutató" proto-marxistának minősítve, és - főleg! - politikailag hasznosnak, ezért hivatalos pecséttel kiadhatónak nyilvánítva. Sikerült a nagy, szemfényvesztő mutatvány. A Kulturális Elméleti Munkaközösség, amely a kultúrpolitika irányítóinak tanácsadóiból, az u.n. „háttéranyagok" készítőiből állt, betagozta a világirodalmat a szocializmus valóságába, és közben fontos segédcsapatokat szerzett még a nyugati világból is, melyek attól fogva tudtuk nélkül és öntudatlan - "*nem tudják, de teszik*" - szolgálhatták az eszmét.[163]

[161] Az MSZMP KB PB mellett működő Kulturális Elméleti Munkaközösség a szocialista realizmusról, 1965 (Vass 1968: 197)

[162] „*A hatvanas években ... egy korábban elutasított javaslatot avattak a szocialista realizmus értelmezésévé. Lukács György kínálata az volt, hogy a realizmus-elvet ne előírások halmazának tekintsék, hanem minden olyan szabadság keretének, amely a realitással összeegyeztethető. Ez az elmélet lényegében semmit sem vár el a művésztől a beágyazottságán kívül.*" (Haraszti 1991: 117-118)

[163] „*1963-1973 a magyar művelődéspolitika nagy korszaka ... Az 1961-től tapasztalható jelentős politikai változásokkal (Kádár János szállóigéje: 'aki nincs ellenünk, az velünk van'; a tsz-szervezések lezárulása és a háztájik révén a faluval történt kiegyezés; amnesztia stb.) és a viszonylag gyors életszínvonal-emelkedéssel összhangban ugyanakkor végbemegy a kulturális élet konszolidációja és reformja. E folyamatot eleinte egy kontrakarírozó szerepű vagy látszatú ideologikus közjáték, az ún. "eszmei offenzíva" meghirdetése terheli (1965-66), de a kulturális politika mind szervesebben kapcsolódik össze a gazdasági reform előkészítésével és nagyobb hatalmi-ágazati érdekszövetségek korlátozott pluralizmusával, alkujával. ... Fokozatosan - a politikai intézményi irányítás legkülönbözőbb színterein - előtérbe került a szakértelem; a magyar kultúra horizontja kitágult a világra ... A csökkenő, de "még" megmaradó korlátokkal, szilenciumokkal, tabukkal együtt*

„Fordításpolitikailag" tehát óriási jelentősége volt a Munkaközösség párthatározattal felérő, 1965-ös tanulmányának: gyakorlatilag (kiadóilag!) szabaddá tette az utat a teljes világirodalom megjelentetése előtt, hiszen minősítései a szövegben nem említett szerzőkre is bízvást alkalmazhatók voltak. Akár a magyarországi gazdasági reformok előhírét is láthatjuk benne, hiszen a „baráti országokban" még évtizedekig tartotta magát az ideológiai szigor. A modern hagyomány másik, „nem realistának" minősülő felének beengedése azonban - mint még látni fogjuk, - Magyarországon is sokkal problematikusabb kérdés volt.

A klasszikus (vagy talán inkább: a régebbi) irodalmat az egyszerre konzervatív ízlésű és elitista szellemű, és az irodalmat ideológiai kizárólag képződménynek tekintő kultúrpolitika már a kezdetektől elsősorban „tömegkulturális" felhasználásra szánta. Ennek a szándéknak késői, aligha várt megvalósulása volt, amikor a 70-es és 80-as években „női regények" modern amerikai bestsellereit pótló sok tízezres tömegolvasmánnyá lett az Austen-sorozat és a Brontë nővérek nem egy regénye, vagyis a XIX. századi angol nőirodalom legjava.

Az ideológiailag „tisztának" minősülő, és a kánonba befogadott, vagyis a „nép" számára jóváhagyott, klasszikus irodalomnak a kultúrpolitika eleve valamiféle nevelő hatást tulajdonított a „szocialista tudatformák" kialakításában. A rendszer szóhasználatában a „művelt nép"[164] egyértelmű volt a „szocialista néppel". Az „előfutárok" „haladó szellemű" műveinek olvasása mintegy a „szocialista realizmus" olvasói befogadásához, a végcélhoz vezető út egyik állomásának minősült, a klasszikus irodalom nagy példányszámokban megnyilvánuló (vagy nagy példányszámokkal ösztökélt?) népszerűsége tehát tulajdonképpen az „eszme" térfoglalásának jeleképp volt értelmezhető[165]. Az 1958-as művelődéspolitikai irányelvek legalábbis ebben a kontextusban, a „kulturális forradalom" eredményei között említi az e téren elért „vívmányokat": "*A könyvkiadásban fokozatosan előtérbe kerültek a haladó szellemű alkotások, a múltban népünk elől csaknem teljesen elzárt szovjet kultúra ered-*

fokozatosan tágult, pluralizálódott a kulturális nyilvánosság politikai mezője, és szűkült a represszió változatos eszköztárának alkalmazása. ...A nyilvánosság szélesedésével fokozatosan legalitást kapnak hazai és külföldi nem marxista, vallásos, irracionális, népnemzeti és polgári liberális nézetek, művek." (Agárdi 1994: 135-136)

[164] Egy könyvkiadó, majd később az egyik nagy könyvterjesztő vállalat neve is *Művelt Nép* volt.

[165] Ugyanezért aggasztó, ha visszaesik a példányszám: „*A magyar és világirodalom klasszikusainak kiadása ugyan teljesebbé vált, de a művek száma és a példányszám csökkent, elsősorban a régi magyar irodalomban. Egyes életművek nagy példányszámot értek el, viszont hullámzó, alkalomszerű volt a standard művek megjelentetése.*" Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának állásfoglalása a könyvkiadás helyzetéről, feladatairól, 1972 (Vass 1978 : 261)

ményei is. Könyvkiadásunk, könyvtárhálózatunk fejlődése azt jelzi, hogy népünk 'könyvolvasó néppé lett' ... Hatalmas arányokban emelkedett a magyar klasszikus irodalom kiadása ... többszörösére nőtt ... a világirodalom remekeinek a kiadása. Ebben a vonatkozásban ki kell emelni a marxizmus-leninizmus klasszikusainak kiadását és elterjedését."[166] Míg a nem kanonizált hagyomány „népi" olvasmányul alkalmatlannak minősített művei legfeljebb eltűrt, de nem támogatandó értelmiségi „réteg-igényt" elégíthettek ki, és kispéldányszámú kiadásuk is gondos szabályozást kívánt.

A fentebb már idézett, 1960-as párthatározat, amely a könyvkiadás második ötéves tervének irányelveit tartalmazza, és előírja a könyvkiadóknak, hogy "*érvényesítsék következetesebben a könyvkiadás közvetett és közvetlen világnézeti-nevelési feladatait,*" egyebek között azt várja tőlük ennek jegyében, hogy "*törekedjenek a nagy tömegeknek szóló, népszerű sorozatok még fokozottabb kiadására. Állítsanak össze olcsó sorozatokat a magyar és külföldi klasszikusokból, a szocialista irodalom legjobb alkotásaiból, az ifjúsági irodalom remekeiből* (Arany Könyvtár, Milliók Könyve, Ifjúsági Arany Könyvtár). *... Gyorsítsák meg a világirodalom nagy klasszikusainak sorozatos kiadását.*"[167]

Alighanem a fenti párthatározat végrehajtásaképpen, a *Milliók Könyve* sorozatának befejeződése után, de lényegileg azonos koncepcióval, 1963-ban indult el az Európa Kiadónál *A Világirodalom Remekei* című sorozat, amely az előfizetéses rendszernek, és olcsóságához képest igényes kivitelének köszönhetően, a magyar könyvkiadás történetének legnagyobb példányszámú könyvsorozata lett; némelyik népszerű kötete a 200 ezres példányszámot is elérte.[168]

Közelebbről szemügyre véve a sorozat fennállásának több mint tíz éve alatt megjelent csaknem 200 kötetet, feltűnik, hogy a beválogatott művek zöme a nagyapák generációjának alkotása, a századforduló körüli évtizedekben keletkezett, és valójában épp ez a sorozat teszi meg „klasszikusnak". Az első két év címei[169] közül csak az *Akiért a harang szól* ri ki feltűnően a sok klasszikus közül; nyilván a sorozat vonzerejét növelendő került fel a listára, hiszen az Országos Piackutató Intézet 1970-ben készült felmérése[170] szerint Hemingway volt a legnépszerűbb külföldi író Magyarországon. A „klasszikusság" határait jól jelzi azonban, hogy például a 70-es évek elején már kiadható és nagy sikerrel megjelentetett D.H. Lawrence sohasem kerülhetett be *A Világirodalom Klasszikusai*-ba. Nem volt „előfutárrá" minősíthető, ha más tekintetben meg is felelt volna a sorozat szerkesztési elveinek.

A sorozat tökéletes összhangban van az MSZMP Központi Bizottsága Kulturális Elméleti Munkaközösségének fentebb idézett 1965-ös tanulmányával, sőt első kötetei mintegy megelőlegezik annak megállapításait. Ez nyilván arra mutat, hogy a sorozat előkészítő munkálatai során a kiadó konzultációkat folytathatott a kultúrpolitika tanácsadóival. Mindenesetre, a tanulmányban példaként megemlített „haladó" szerzők neve sorra felbukkant *A Világirodalom Remekei* egymást követő évfolyamaiban. Ettől eltekintve azonban a sorozat szerkesztőit láthatólag sokkal inkább kiadói (ha úgy tetszik, piaci) szempontok vezérelték, semmint a politikai megfelelés igyekezete. A megállapodott értékeket ígérő sorozatcím alatt a korszak során érvényes világirodalmi kánon klasszikusként kategorizálható - klasszikusnak kijelölt, - felének olvasmányos, prózai művei láttak napvilágot. Hatalmas példányszámtömegénél fogva *A Világirodalom Remekei* évtizedekre meghatározta a magyar olvasóközönség nagy részének világirodalmi tájékozottságát és irodalmi ízlését is. Aminthogy éppen ez is volt a kultúrpolitika által a világirodalom klasszikusainak szánt szerep a közönség szellemi arculatának alakításában.

Jellegzetes és szembeötlő szerkesztői elvként érvényesült a sorozatban az „egyéb külföldi" és a „népi demokratikus" klasszikusok műveinek vegyítése, azaz a világpolitika dichotómiájától ihletett, merőben irodalmiatlan kiadói kategóriákra kiszabott kvóták belső arányainak érvényesítése. A kultúrpolitikai törekvéseknek megfelelően a világirodal-

[166] A MSZMP KB művelődéspolitikai irányelvei, 1958 Kossuth p. 13-14

[167] A Politikai Bizottság határozata a könyvkiadásról, 1960 (Vass- Ságvári 1973: 163)

[168] Egyáltalában nem mellékes, irodalompolitikai és egyszersmind ipartörténeti tény, hogy a hatvanas évek végén megindult nyomdai rekonstrukciónak köszönhetőleg a hetvenes évek közepén, amikor *A Világirodalom Remekei* köteteinek példányszáma a kezdeti 60-70 ezerről 100 ezer fölé ugrott, a magyar nyomdák - elsőül a debreceni Alföldi Nyomda -, olyan korszerű gépekhez jutottak, hogy már képesek voltak ilyen hatalmas példányszámok gyors és rendszeres legyártására. Noha a fejlesztés célja a nyomdai export növelése volt, enélkül *A Világirodalom Remekei*-nek sikere is elképzelhetetlen lett volna, sőt a gépek gazdaságos működtetése egyenesen megkívánta a százezres példányszámokat.

[169] A válogatás jellegét érzékeltetendő, íme az első két év (1963-64) alatt megjelent kötetek listája: Tolsztoj: *Anna Karenina I-II.*; Thomas Mann: *Buddenbrook-ház*, Martin du Gard: *A Thibault-család*, Hemingway: *Akiért a harang szól*, *Az ezeregyéjszaka meséi*, Sinclair Lewis: *Arrowsmith*, Boccaccio: *Dekameron I-II.*, London: *Az éneklő kutya*, Balzac: *Kurtizánok tündöklése és bukása*, Brontë: *Üvöltő szelek*, Cao Hszüe-Csin: *A vörös szoba álma*, Dosztojevszkij: *Bűn és bűnhődés*, Feuchtwanger: *Goya*, *Lakoma (A görög-latin próza mesterei)*, Maupassant: *Komornyikné őnagysága*, Prus: *A fáraó*, Romain Rolland: *Az elvarázsolt lelkek I-III.*, Stendhal: *Vörös és fekete*, Tolsztoj: *Feltámadás*, Zola: *Lourdes*, Zola: *Párizs-Róma*, Amado: *Zsubiaba*

[170] Idézi Gerencsér, Lj 137.

mi értékrend átszerkesztését szolgálta, hogy a népszerű és közismert szerzők művei mellé odarendelték a többnyire ismeretlen „népi demokratikus" és „szovjet" klasszikusok műveit, - az „aranyalap-listák" címeit, - melyeket mintegy az előbbieknek kellett hitelesíteniük a sorozat által. A korszak minden könyvsorozatát átható szerkesztési elv - ami természetesen csakis a piacra fittyet hányó szocialista könyvkiadás viszonyai között érvényesülhetett, - azt sugallta a művek számával is, hogy szemben a magyar közönség megrögzötten és elfogultan egyoldalú nyugatias műveltségével és világképével, a világirodalmi valóságban ezzel legalábbis azonos súlyú értékek állnak a másik oldalon is.

Különös, fordításpolitikailag - azaz a kor politika fejleményeinek szempontjából - alig is értékelhető oldalága a korszak világirodalmi könyvkiadásának az Európa Kiadó osztályaként működő Helikon antik sorozata, a *Bibliotheca Classica*, amely az évek során több, mint félszáz kötetre gyarapodott, és máig a magyar könyvkiadás emlékezetes szellemi teljesítményei közé tartozik. A hetvenes évek közepétől, alig egy évtized alatt megjelent a teljes Livius (6000 példányban!), Tacitus, Platon, a teljes Plutarchosz, Hérodotosz, Xenophón stb. stb. stb., méghozzá új, de legalábbis újra szerkesztett, jegyzetelt kiadásban. Ráadásul pedig, az u.n. „nagy klasszikusok" mellett évi két-három kötet az *Ókori Irodalom Kiskönyvtárában* is mindig megjelent. Az Elméleti Munkaközösség aligha gondolhatta 1965-ben, hogy a klasszikusok kiadásának szorgalmazása ennek a kolosszális - és politikailag természetesen támadhatatlan, viszont a szocialista kultúrpolitika sznobizmusát és tekintélytiszteletét is egyaránt kielégítő - sorozatnak a kiadásához is ürügyet szolgáltat majd. A küllemükben is klasszikus, örökkévalóságot sugalló könyvek sorozata valószínűleg a korszak könyvkiadásának legnagyobb fényűzése volt. Megjelentetése egyszerre jelzi az Európa kivívott rangját, kiadói becsvágyát és magabiztosságát, de egyben a biztonságra törekvést is, ami jellegzetes vonása volt a végéhez közeledő korszak egész kultúrpolitikájának. Nemcsak a klasszikusok aránya nőtt meg a hetvenes évek világirodalmi könyvkiadásában, hanem - mégpedig korántsem a profit maximalizálása miatt, - a kipróbált és bevált művek új meg új kiadásaié is, ami addig éppenséggel nem volt jellemző a szocialista könyvkiadásra. Megszaporodtak az életmű sorozatok is - Defoe, Goethe, Walter Scott, Joseph Conrad, Dosztojevszkij, Austen, Maupassant, Thackeray, stb., - melyeknek köszönhetően újfent tucatnyi, azelőtt soha le nem fordított mű vált magyarul hozzáférhetővé. Másrészt viszont szembeötlő, hogy ebben az időben már mindinkább az iskolai tanagyag megállapodott

nyugalma önti el a világirodalmi könyvkiadást.

Nyilvánvalón az összegzés, sőt a kodifikáció igénye ösztönözte a korszak világirodalmi könyvkiadásának utolsó nagy fegyverténytét, az Európa Kiadó akkori igazgatója, Domokos János által kezdeményezett sorozat, *A Világirodalom Klasszikusai*[171] megjelentetését is, aminek a

[171] A teljes tervezett sorozat címei, az 1982-ben megjelentetett ismertető füzet alapján:

- Görög és latin irodalom: Aiszkhülosz: *Tragédiák*; Arisztophanész: *Vígjátékok*; Euripidész: *Tragédiák*; *Görög elbeszélők*; *Görög költők antológiája*; *Görög történetírók*; Homérosz: *Íliász*; Homérosz: *Odüsszeia*; Petronius: *Satyricon*; Apuleius: *Aranyszamár*; Platón: *Válogatott művei*; *Római költők antológiája*; *Római történetírók*; Szophoklész: *Összes drámái*; Vergilius: *Összes művei*

Európai latin középkor: *Prózai antológia*; Szent Ágoston: *Vallomások*; *Költészeti antológia*

- Óegyiptomi, elő-ázsiai, perzsa és ind irodalom (ókor és középkor): *Biblia* (válogatás); *Az ezeregyéjszaka meséi* (válogatás); Firdauszi: *Királyok könyve*; *Gilgames*; Kalidásza: *Szanszkrit költészet*; *Klasszikus arab költők antológiája*; *Klasszikus perzsa költők antológiája*; *Mahábhárata* (válogatás); *Rámájana* (válogatás); *Mesefolyamok óceánja* (szanszkrit prózai antológia); *Óegyiptomi novellák, himnuszok, munkadalok*

- A Szovjetunió irodalma (orosz): Csehov: *Elbeszélések, drámák*; Dosztojevszkij: *Bűn és bűnhődés*; Dosztojevszkij: *A Karamazov testvérek*; Gogol: *Holt lelkek*; Goncsarov: *Oblomov*; Gokij: *Az Artamanovok, kisregények és elbeszélések*; *Klasszikus orosz drámák*; *Klasszikus orosz költők antológiája*; Puskin: *Anyegin és más elbeszélő költemények*; Solohov: *Csendes Don*; Tolsztoj: *Anna Karenina*; Tolsztoj: *Háború és béke*; Turgenyev: *Regények*; *XIX. századi orosz elbeszélők*; *XX. századi orosz elbeszélők*

- A Szovjetunió irodalma (kaukázusi és közép-ázsiai): *Kaukázusi eposzok*; *Közép-ázsiai (török) eposzok*; Rusztaveli: *A tigrisbőrös lovag*

- Lengyel irodalom: Andrzejewski: *Hamu és gyémánt*; *Lengyel drámák*; *Lengyel elbeszélők*; *Lengyel költők antológiája*; Mickiewicz: *Pan Tadeusz*; Prus: *A bábu*; Reymont: *Parasztok*

- Cseh irodalom: Čapek: *Harc a szalamandrákkal, elbeszélések*; *Cseh és szlovák XX. századi költők antológiája*; Hašek: *Švejk*; Olbracht: *Átok völgye, Nyikola Suhaj, a betyár*

- Román irodalom: *Román kisregények és elbeszélések*; *Román költők antológiája*

- Bolgár irodalom: *Bolgár elbeszélők*; *Bolgár költők antológiája*

- Jugoszláv irodalom: Andrič: *Híd a Drinán*; *Jugoszláv elbeszélők*; *Jugoszláv költők antológiája*; Krleža: *Filip Latinovicz hazatérése, A Glembay-család*; Selimović: *A dervis és a halál*

- Újgörög irodalom: *A modern görög líra antológiája*

- Német irodalom: Brecht: *Drámák; Drámai antológia*; Fontane: *Effie Briest* és *Tévedések, tévelygések*; *Germán naiv eposztok* (*Nibelungen, Edda, izlandi sagák*); Goethe: *Faust*; Goethe: *Vonzások és választások, Az ifjú Werther*; Grimmelshausen: *Simplicissimus*; Kafka: *A kastély, A per*; Thomas Mann: *József és testvérei*; Thomas Mann: *A varázshegy*; *Német költők antológiája*; *Német lovagi költészet*; Schiller: *Drámák*; *XIX. századi német elbeszélők*; *XX. századi német elbeszélők*; *XX. századi német költők antológiája*

- Északi irodalmak: Andersen: *Mesék*; De Coster: *Thyl Ulenspiegel*; Ibsen: *Drámák*; Jacobsen: *Niels Lyhne, Grubbe Mária*; *Kalevala*; Kivi: *A hét testvér*; Sillanpää: *Jámbor szegénység, Emberek a nyári éjszakában*; Strindberg: *Drámák*

- Angol irodalom: *Angol költők antológiája*; *Angol reneszánsz drámák*; Austen: *Büszkeség és balítélet*, Austen: *A mansfieldi kastély*; Charlotte Brontë: *Jane Eyre*; Emily Brontë: *Üvöltő szelek*; Chaucer: *Canterbury mesék*; Conrad: *Lord Jim*; Defoe: *Robinson Crusoe, Moll Flanders*; Dickens: *Copperfield Dávid*; Fielding: *Tom Jones*; Hardy: *Egy tiszta nő*; Joyce: *Ulysses*; Milton: *Elveszett paradicsom, Sámson*; Scott: *Waverley*; Shakespeare: *Drámák*; Sterne: *Tristram Shandy*; Swift: *Gulliver utazásai, Szatírák*; Thackeray: *Hiúság vására*; Virginia Wolf: *Regények*; *XX. századi angol drámák*; *XX. századi angol elbeszélők*; *XX. századi angol költők antológiája*

- Észak-amerikai irodalom: *Amerikai elbeszélők*; *Amerikai költők antológiája*; Dreiser: *Amerikai tragédia*; Faulkner: *Míg fekszem kiteritve, Megszületik augusztusban*; Hawthorne: *A skarlát*

megvalósítása hosszas előkészületek után, 1982-ben kezdődött meg. A nagy világirodalmi sorozat tervét ugyanúgy a közelgő korszakvég öntudatlan előérzete hatja át, akárcsak előképét, a *Magyar Remekírók* néhány évvel korábban indult, nemkülönben grandiózus sorozatát, melyet a Kádár-korszak magyar könyvkiadásának és kultúrpolitikájának - Domokossal és Kardossal évtizedekig párhuzamosan működő - harmadik „nagy igazgatója", Illés Endre indított, aki 1967-től, 1986-ban bekövetkezett haláláig volt a Szépirodalmi Könyvkiadó igazgatója. Talán jelképes, hogy mindkét, tíz évnél is hosszabb időre tervezett, mintegy a korszak kultúrpolitikáját összefoglaló emlékmű gyanánt épülő óriás sorozat torzóban maradt. Két-három évvel az után, hogy egy év leforgása alatt elhunyt Illés Endre és Domokos János is, abbamaradt mindkét sorozat, látszólag főként a könyvkiadás gazdasági viszonyainak gyors romlása miatt, de alighanem azért is, mert a rendszerváltás után egyszeriben sokféleképp időszerűtlenné vált mindkettő.

Ezúttal szó sem lehetett rögtönzésekről, mint hajdan a „zöld" sorozat esetében, aminthogy a kelendőség kiadói szempontjai is háttérbe szorultak. A szerkesztők egyértelműen a megelőző évtizedek során kialakult világirodalmi kánont kívánták mintegy „törvényerőre" emelni. *A*

betű, A hétormú ház; Hemingway: *Búcsú a fegyverektől; Akiért a harang szól*; James. *Egy hölgy arcképe*; London: *Válogatott művek*; Melville: *Moby Dick*; Steinbeck: *Érik a gyümölcs*; Twain: *Tom Sawyer, Huckleberry Finn*

- Francia irodalom: Balzac: *Betti néni, Goriot apó*; Balzac: *Elveszett illúziók*; Camus: *Közöny, A pestis, A bukás*; Diderot: *Fatalista Jakab, Rameau unokaöccse; Az apáca*; Flaubert: *Bovaryné*; France: *Az istenek szomjaznak*; *A francia költészet a szimbolizmustól a XX. századig*; Hugo: *Nyomorultak*; *Klasszikus francia kisregények*; *Klasszikus francia költők*; Martin du Gard: *A Thibault-család*; Maupassant: *Elbeszélések*; Mauriac: *Viperafészek és más regények*; Merimée: *Szent Bertalan éjszakája, Colomba, Elbeszélések*; Molière: *Vígjátékok*; Montesquieu: *Perzsa levelek*; Rabelais: *Gargantua és Pantagruel*; Racine és Corneille: *Tragédiák*; *Roland ének*; Rousseau: *Vallomások*; Stendhal: *A pármai kolostor*; Stendhal: *Vörös és fekete*; Voltaire: *Kisregények*; Zola: *Germinal*; *XX. századi francia elbeszélők*

- Olasz irodalom: Ariosto: *Őrjöngő Orlando*; Boccaccio: *Dekameron*; Dante: *Isteni színjáték*; Goldoni: *Vígjátékok*; Lampedusa: *Párduc*; Manzoni: *Jegyesek*; Petrarca: *Költemények*; Pirandello: *Mattia Pascal két élete, színművek, elbeszélések*; Svevo: *Zeno tudata*; Tasso: *A megszabadított Jeruzsálem*

- Spanyol és portugál irodalom: Camoes: *Luziádák*; Cervantes: *Don Quijote*; *Cid ének, Juan Ruiz, A jó szerelem könyve, Románcok*; Fernando de Rojas: *Celestina, kópéregények és novellák*; García Lorca: *Drámák*; *A gaulai Amadis*; *Klasszikus spanyol drámák*; *Spanyol és portugál költők antológiája*

- Latin-amerikai irodalom: Carpentier: *A fény százada*; García Márquez: *Száz év magány*; *XIX.-XX. századi latin-amerikai költők antológiája*; *XX. századi latin-amerikai költők*

- A Távol-Kelet irodalma: Cao Hszüe-csin-Kao: *A vörös szoba álma*; *Japán elbeszélők*; *Japán költők antológiája*; *Klasszikus japán színjátékok*; *Klasszikus kínai elbeszélők*; *Klasszikus kínai színjátékok*; Muraszaki: *Gendzsi regénye*; Nguyen Du: *Kim van Kieu*; *Klasszikus kínai költők antológiája*; Si Naj-an: *Vízparti történet*; Vu Cseng-en: *Nyugati utazás*

Világirodalom Klasszikusai sorozatának „*kidolgozásában nemcsak a kiadó munkatársai vettek részt, de az elkészült tervezethez az irodalomtörténet jeles képviselői, írók, kritikusok, könyvtárosok, könyvkereskedők, állami tisztségviselők, műfordítók is hozzájárultak értékes javaslatokkal ... az összegzés igényével készült: a mai tudásunk, ízlésünk alapján, a mai irodalomtörténeti értékelésre támaszkodva keresi a választ arra, hogy a világirodalom egészéből melyek a legértékesebb művek.*"[172]

Az eredetileg tervezett mintegy 200 kötet valóban összefoglalta volna - ha magát a világirodalmat nem is, - a korszak világirodalmi könyvkiadását mindenképpen, sőt egyben a korszak műfordítás-irodalmát is, hiszen a megjelentetendő művek túlnyomó részének fordítása ebben a korszakban készült, de legalábbis a háború óta eltelt időszakban.

A sorozat tehát hű tükre egyúttal a korszak fordításpolitikájának is. Megjelenik a tervezetben egyrészt az „aranyalap-listák" üdvös hozadéka, másrészt magán viseli a magyar közönség világirodalmi tájékozottságának átalakítására tett évtizedes erőfeszítések nyomát is, főleg abban, hogy mintha a „népi demokratikus klasszikusokra" kissé elfogultan, valamiféle „regionális mércét" alkalmaznának a szerkesztők, jóllehet a „szocialista realizmus eszmeiségének" már nyoma sincsen a sorozatban. Viszont leolvashatók róla az elmúlt évtizedek „elméleti vitáinak", azaz kultúrpolitikai harcainak tanulságai is: klasszikusnak minősíttetett a hajdan oly „kényes" Kafka és Joyce is, bár *A tulajdonságok nélküli ember* „helyett" mintegy, két regénnyel szerepel benne a marxisták által is feltétlen tisztelettel övezett Thomas Mann, holott Musil műve már 1977-ben napvilágot látott, ahogy az 1983-ban, felújított kiadásban megjelentett Proust „helyett" is inkább az éppoly terjedelmes *A Thibault család* került be a válogatásba. Az egész sorozatban - akárcsak az egész korszak világirodalmi könyvkiadásában, - túlteng az a bizonyos XIX. századi „nagyrealizmus", habár a szerkesztői elvek ennek épp az ellenkezőjét hangsúlyozzák. Ezt persze lehetne akár csupán a kiadói (azaz piaci) szempontok megnyilvánulásának tekinteni, hiszen ez a tendencia egybevágott az ezeken a műveken nevelkedett nagyközönség ízlésével is (nem szólva arról, hogy ezeknek a műveknek a fordítása állt a rendelkezésére a kiadónak), ha nem csengene vissza benne a Kulturális Elméleti Munkaközösség fentebb már idézett 1965-ös tanulmánya[173], melynek ízlésformáló hatása - a nyomában megjelenő fordítások révén, - *A Világirodalom Klasszikusai* sorozattervéből is láthatólag, az egész korszakra rá-

[172] A sorozatot ismertető füzet, 1982.
[173] Lásd Lj 154.

nyomta a maga kissé avíttas bélyegét.

Félig elfeledett párthatározatok[174] emlékét idézi a sorozat koncepciójának legfőbb újdonságát jelentő szerkesztői elv is: *„A világirodalom fogalma korunkban nagy változáson ment keresztül. A babitsi 'egy tőről fakadás' túlságosan is európai szemléletével szemben, ha ma a világirodalomról szólunk, más kontinensek kultúrköreinek maradandó alkotásaira és az egyes nemzeti irodalmak értékes műveire is gondolunk. Az elmúlt évtizedekben olvasóink világirodalmi érdeklődése és a könyvkiadás más égtájak több évszázados (olykor évezredes) alkotásait és kortársi irodalmát is befogadta. Napjainkban pedig szemünk láttára fejlődnek 'világirodalommá' például a dél-amerikai nemzeti irodalmak, s fejlődésnek indultak Afrika irodalmai is."*[175] Nemcsak a gigantikus méretű szanszkrit prózai antológia és a Magyarországon nemkülönben ismeretlen belső ázsiai (azaz a hivatalos kategorizálás szerint „szovjet klasszikus") türk nyelvű és kaukázusi, meg vietnami („népi demokratikus") hőseposzok köszönhették ennek az elvnek, hogy mintegy „kötelező olvasmányként" beemeltettek a klasszikába, hanem Gabriel García Márquez is, aki - merőben szokatlan mód, - az élő írók közül egyedül, szintén felvétetett a sorozatba.

A lexikoni teljességre való törekvés megvalósítása azonban olyan erőfeszítést kívánt volna a magyar műfordítás-irodalomtól, amínőre csak az ötvenes évek zárt szellemi világának szorításában lehetett volna képes, amikor még akár Szabó Lőrinc és Weöres Sándor vagy Vas István munkájára is számíthatott volna a kiadó. Végül is nem készült el se a kínai, se a japán, se az arab klasszikus költők és drámák kötete, se Si Najan *Vízparti utazás*-a, de a *Cid*, a *Gargantua és Pantagruel* vagy az *Edda* fordítása, és a *Nibelung ének* újrafordítása sem.

C/ A modernek

Aczél György, a már többször idézett, 1958-as művelődéspolitikai irányelvek előadója mondta a dokumentum vitájában, hogy "... *a kulturális és ideológiai területen nincs békés egymás mellett élés és itt nincs nepkorszak.*"[176] Jóllehet ez a kijelentés nem az irodalom, hanem a határozatban keményen megbírált Lukács örvén hangzott el, érvényes volt általában a művészetekre nézve is, de *mutatis mutandis* a világirodalmi könyvkiadásra, azaz a fordításpolitikára is, vagyis a Kiadói Főigazgatóság is bizonyára ezt kérte számon a könyvkiadókon.

Az óvatosság mindenesetre szembeötlő, ha áttekintjük például az Európa Kiadó 1959-es termését[177], melyet már az irányelvek ismeretében szerkesztettek. A 175 kiadvány közül 23 volt a szovjet és 31 a „népi demokratikus" mű, azaz számuk összesen 54-re rúgott, míg mindössze 40 az „egyéb külföldi élő irodalom" kategóriájába sorolható, azaz nyugati nyelvekből fordított kiadvány. Ugyanakkor összesen nem kevesebb, mint 79 klasszikus mű jelent meg, ami pontosan megfelel a korszakban kialakult 45%-os aránynak. A negyven „egyéb" könyv[178] is természetesen eleve összhangban volt az egy évvel később, a *„könyvkiadás második ötéves terve irányelveiben"*, 1960-ban megfogalmazott, és fentebb már idézett fordításpolitikai kívánalmakkal: "... *A mai külföldi irodalomból is főleg a szocialista-realista törekvésű könyveket jelentessék meg, de adják ki azokat a polgári írásokat is, amelyek realista módon ábrázolják a kapitalista társadalmat.*"[179] A párthatározat tehát egyrészt meglehetősen szűk kereteket szabott a világirodalmi könyvkiadás számára, másrészt viszont - kénytelen-kelletlen - jobbára szabad kezet adott a szer-

[174] *„A harmadik világ, főként Afrika, Latin-Amerika, India és az arab világ irodalmi értékeinek mind szélesebb körű megismertetését tükrözik a tervek."* Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának állásfoglalása a könyvkiadás, könyvterjesztés V. ötéves tervéről, 1975 (Vass 1983 : 84)

[175] A sorozatot ismertető füzet, 1982

[176] MOL, 288. fond, 4.cs./18.ő.e. Idézi: Révész 1997 : 103

[177] Az Európa Kiadónál 1959-ben megjelent művek összesített statisztikája

	Művek száma	ív	Pld.
Szovjet irodalom	23	379.9	138.6
Orosz klasszikus irodalom	13	520.4	118.4
Népi demokratikus élő irodalom	31	373.-	172.6
Népi demokratikus klasszikus irodalom	18	322.9	128.6
Egyéb külföldi élő irodalom	40	414.8	308.7
Egyéb külföldi klasszikus irodalom	48	755.1	546.4
Magyar irodalom	2	36.8	5.9
	175	2802.9	1419.2

[178] Az Európa Kiadónál 1959-ben megjelent „egyéb külföldi irodalom": Morrisson: *O'Mahony dáridói*; Aldridge: *A vadász*; Christie: *Nyaraló gyilkosok*; Davies: *A mama kedvence*; D. Thomas: *Az író arcképe kölyökkutya korából*; G. Thomas: Ősi vágyak komédiája; Faulkner: *A medve*; Joyce: *Dublini emberek*; Hemingway: *Az öreg halász és a tenger* (új kiadás); E. Queen: *Meghalt a király*; Maltz: *McKeever utazása*; Thorsteinsson: *A 79-es sofőr*; Bloch: ... *és társai*; Chabrol: *Varázsgömb*; Chamson: *Csodák kútja*; *Mai francia elbeszélők*; Gascar: *Állatok és emberek*; Posner: *Emlékezés Gorkijra*; Govy: *Spanyol vér*; Sartre: *Egy vezér gyermekkora*; Stil: *Holnap szeretjük egymást*; Varnalis: *Szókratész védőbeszéde*; Panzini: *Hajdani hajadon*; Ginzburg: *Baktérítő*; Moravia: *A római lány* (utánnyomás) Jimenez: *Platero meg én*; Asturias: *Elnök úr*; Sillanpää: *Jámbor szegénység*; Laxness: *A jó papkisasszony*; Premcsand: *Az áldozati tehén*; Szadek Hedajat: *Az élő víz*; Katz: *Kutyaposta*; A. Frank: *Naplója* (utánnyomás); Rinser: *Jan Lober Varsóból*; Jens: *A vak*; M. Frisch: *És a holtak újra énekelnek*; Böll: *Magukra maradtak*; Wilson: *Művészvilág*; O'Casey: *Vörösbe fordul a csillag.*

[179] A Politikai Bizottság határozata a könyvkiadásról, 1960 (Vass-Ságvári 1973: 162-3)

kesztőségeknek, hogy eldöntsék, mit kívánnak „szocialista realista" műnek minősíteni a kortársi nyugati szépirodalomból.

Az Európa 1959-es „egyéb külföldi" kiadványainak többsége mára többé-kevésbé elfeledett szerzők műve volt, de megjelent Agatha Christie és Ellery Queen egy-egy detektívregénye is, továbbá új kiadásban az 1956-ban még csak a kisregény „eszmei mondanivalója" fölötti hosszas töprengés után kiadott *Az öreg halász és a tenger* (bár csupán 5 ezer példányban, ami nagyon kevésnek számított), és szintén szerény példányszámú utánnyomásban *A római lány* is, valamint Dylan Thomas, Faulkner, Sartre, Frisch, Böll, O'Casey és Edmund Wilson egy-egy műve is. Mondhatni, hogy a kiadó jól kihasználta szűk játékterét: ez a rövid lista csupa olyan jeles szerző nevét tartalmazza, akit - mivel *„realista módon ábrázolják a kapitalista társadalmat"*, - az MSZMP KB Politikai Bizottsága mellett működő Kulturális Elméleti Munkaközösség fentebb már idézett, 1965-ös tanulmánya mintegy „proto-marxistának", és ezért kiadhatónak fog majd minősíteni. A tanulmányt megelőző, 1959-es megjelenésük nemcsak bizonyos merészséget jelez, de egyben azt is, hogy a világirodalmi könyvkiadás valójában szinte az egész korszak során némileg szélárnyékban volt. Akár úgy is fogalmazhatunk, hogy igazi jelentőséget a kultúrpolitika csak a nyugati tömegkultúra termékei beáramlásának tulajdonított, mint ezt fentebb már láthattuk, nyilván tömeges hatásukra való tekintettel.[180] Talán még a forradalom utáni ex-lex állapot továbbgyűrűző hatása lehetett, hogy az *Ifjúkori önarckép* (Magvető, 1958) és a *Kamarazene* (Európa – Janus-sorozat, 1958) után 1959-ben megjelenhetett Joyce *Dublini emberek* című elbeszéléskötete is[181], akkor először és utoljára, jóllehet csak 4 és félezer példányban, holott az *Ulysses* - az Elméleti Munkaközösség „rendteremtő" tanulmánya után kiváltképpen, - egészen 1974-ig tabu alá esett, maga a szerző pedig dekadens írónak számított, akitől a nyilvánosság korabeli politikai szabá-

[180] „ *...különösen a szórakoztató műfajok terén széles körökben terjednek a kispolgári giccs és a nyugati kommersz műfajok termékei. Ilyen módon nemcsak művészileg értéktelen, hanem gyakran a kispolgári életfelfogást, politikai közömbösséget vagy az ízléstelen erotikát árasztó termékek hatnak ... széles rétegekre.*" Az MSZMP KB PB mellett működő Kulturális Elméleti Munkaközösség a szocialista realizmusról, 1965 (Vass 1968: 157)

[181] Bartos Tibor 1957-es keltű, és a *Chamber Music*-ról szóló lektori jelentése a szerkesztőség „kultúrpolitizálásának" szép példája: lemond a nyilvánvalón „menthetetlen" *Ulysses*-ről (melynek majd szinte „társfordítója" lesz Szentkuthy Miklós mellett), hogy becsempészhesse a *Dubliners*-t: *„Joyce-t irtózatos viták után nagyjából mindenki elfelejtette. Az* Ulysses, *az* Exiles, *a* Portrait of the Artist *sorra kimentek a divatból, s olvasatlanabbak, mint egy obskurus viktoriánus. És amint az lenni szokott, az író rossz művei a jókat is magukkal rántották a feledésbe, így a* Dubliners-*t (kitűnő novellák!), valamint a* Chamber Music-*ot is.*" (Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára, „Az Európa Kiadó lektori jelentései")

lyai szerint csak a *Nagyvilág* közölhetett néhány részletet, mintegy „kísérletképpen".

Az értelmiség „rétegolvasmányaira" tehát eleve viszonylag kevés figyelem jutott. De a kulturális külpolitika magasabb szempontjai is erősen befolyásolták, - az elvszerű kultúrpolitika szemszögéből nézve merőben önkényesen, - hogy mi jelenhetett meg, hogy minek illett vagy épp kellett megjelennie, mégpedig nemcsak a „népi demokratikus", de sokszor a nyugati irodalmakból is.[182] Jeles külföldi írók látogatása, - könyveinek kiadása, színműveinek bemutatása - mindig is kívánatos legitimációs lehetőségeket kínált Aczél György számára, aki ezzel is igyekezett elbűvölni a nyugati vendégeket.[183] Vagyis mindig akadtak kivételek. Másrészt azonban a külföldi irodalomban mindig is hiányos tájékozottságú kultúrhivatal a korszak során egyébként is mindvégig a nyilvánosság szelektív korlátozásával (lásd „példányszám-politika") oldotta meg a kategorizálás bizonytalanságait, vagyis a „kultúrpolitikai károk" minimalizálásának elvét alkalmazta: eleve minden „polgári" mű a „tűrt" könyvek osztályába került.

Ennek ellenére is a korszak egyik legnépszerűbb, és minden bizonnyal legnagyobb hatású sorozata az Európa Kiadó 1958-ban induló *Modern Könyvtár*-a[184] lett, amely a kor viszonyai között csekélynek számító, 4-5 ezres (majd utóbb 10 ezerig növekvő) példányszámban jelentetett meg kisterjedelmű műveket, évente 10-15 szerény küllemű kötetet. Bár legalábbis a 70-es évek végéig a *Modern Könyvtár* belső arányai - szovjet és népi demokratikus, illetve „egyéb külföldi" művek tekintetében - mit sem különböztek a világirodalmi könyvkiadás egészének arányaitól, mégis - a *Nagyvilág* mellett, - ez a sorozat volt a kortársi világirodalmi tájékozódás legfőbb színtere a magyar olvasóközönség számára. Az önmaga „tűrtségét" szinte jelvényként viselő sorozatot hamar a bizalmukba fogadták a kitekinteni, tájékozódni vágyó, szellemi

[182] Aczél György így interpretálja a maga szerepét életrajzi interjújában: " *... egy idő után különböző támadásokkal szemben fokozatosan bizonyos védelmet jelentett, hogy a többiek ismerethiánya és kapcsolathiánya. Hogy még akkor is, amikor még a támadások is később, hiszen a Veres Péter engem azt hiszem mindjárt az elején megtámadott. Egyik nyugati világirodalmi szemlében, hogy a nyugati dekadenciának kaput nyitok a Tennessee Williams, Miller meg ezek, amikor elkezdtek becsurogni.*" (Aczél in Hegedüs: 600)

[183] Amikor Albee 1967-ben Magyarországon járt, megtekinthette a *Nem félünk a farkastól* próbáját, az elutazása után azonban nyomban kivették a darabot a műsortervből. (Révész 1997: 345)

[184] A Modern Könyvtár első évfolyamának kötetei: Dürrenmatt: *A milliomosnő hazalátogat*; Ehrenburg: *Japáni jegyzetek*; L. Frank: *Michael visszatér*; Hlasko: *Első lépés a felhőkbe*; Hikmet: *Volt-e hát Ivan Ivanovics?*; Marceau: *Antoniette kisasszony gyémántja*; Osborne: *Dühöngő ifjúság*; Vercors: *Amerre a szél fúj.*

izgalmakat kereső olvasók, akik a Max Frisch és Dürrenmatt színdarabjai, Sartre számos műve, Salinger novellái, az első Mrożek-kötet és Ingmar Bergman akkor még be nem mutatott filmjeinek forgatókönyvei között kötelezően felbukkanó szovjet és népi demokratikus művek többségét afféle álcázásnak tekintették csupán. Két különösen nagy hatású, a korabeli fiatal magyar irodalom két egymást követő nemzedékének alkotóit is ihlető erővel megérintő amerikai antológia külön is említést érdemel: az 1967-es *Üvöltés*, amely a „*vallomások a beat-nemzedékről*" alcímet viselte, és amely hazai minták híján formát és nevet adott a magyar ifjúság lázongó indulatainak, illetve az 1982-ben megjelent *Entrópia* című prózai kötet, amely a poszt-modern irodalom első magyarországi bemutatkozása volt. A 70-es évek végétől kezdve pedig sorra a *Modern Könyvtár*-ból ismerhette meg a közönség a színpadon akkor még nem játszható angol és amerikai drámaírókat.

„*Békés egymás mellett élés*" azonban - a *Modern Könyvtár* indulásakor még - valóban nem létezett „*kulturális és ideológiai területen*", a fentiek ellenére sem. Ekkor mondta Kádár János a KB 1958 júliusi ülésen, hogy „... *ha a között kell választani, hogy egy ilyen közepes nívón szocialista kultúrát adunk, vagy egy egészen magas nívón antiszocialistát, én megmondom, hogy a közepes nívójú szocialista kultúrára szavazok, hogy ne legyen félreértés, mert itt választani kell ...*"[185] Kádár természetesen a kortársi magyar kultúráról beszélt, de amit mondott, az a világirodalmi könyvkiadásra is érvényes volt. Folyt a harc egyidejűleg a „*nyugatmajmolás*" és a „*sznobizmus*" ellen is, ami a „*a nyugati polgári művek kritikátlan fogadtatásában és a hazai irodalom és művészetek lebecsülésében nyilvánul meg*".[186] A még 1960-ból származó, látszólag szinte tetszés szerint csűrhető, csavarható szabály, amely a „*realista ábrázolást*" tette meg a „*polgári írások*" kiadhatósága kritériumának, - ami annak idején alkalmasint még „enyhítésnek" is számíthatott, - valójában azt is kimondta implicite, hogy a „nem realista" nyugati művek kiadása ellenben tilos. Ezt a merev tilalmat oldotta fel a „modernizmust" rehabilitáló, 1962-1963-ban zajló „realizmus-vita", majd politikailag is a Kulturális Elméleti Munkaközösség 1965-ös tanulmánya, mely az addigiaknál némileg nagyvonalúbban értelmezte a szocialista realizmust, mint az a következő, u.n. „formalistákat" is tartalmazó névsorból is kitetszik: "*Gorkij, Solohov, Fagyejev, Majakovszkij, H. Barbusse, L. Aragon, P. Éluard, B. Brecht, J. Becher, A. Seghers, N. Hikmet, P. Neruda, N. Guillén, A. Nexö, V. Nezval, József Attila írói-költői munkássága a társadalmi-történelmi gyakorlat ellenpéldája alapján állít művészi ellenpéldát a polgári művészet túlnyomóan tragikus emberszemléletével, távlattalanságával, illetve dekadens pesszimizmusával szemben. József Attila írói-költői munkássága ... a társadalmi-történelmi gyakorlat ellenpéldája alapján állít művészi ellenpéldát a polgári művészet túlnyomóan tragikus emberszemléletével, távlattalanságával, illetve dekadens pesszimizmusával szemben.*"[187]

[185] Idézi Révész 1997 : 108

[186] A MSZMP néhány időszerű ideológiai feladata: A KB irányelvei, 1965 (Vass 1968 : 157)

Mire azonban az idézett tanulmány megjelent, a világirodalmi könyvkiadásban kultúrpolitikai fordulattal felérő, jelképes jelentőségű esemény történt: az 1963-as, Prága közelében megrendezett liblicei nemzetközi Kafka-konferencia nyomán, tehát mintegy a nemzetközi marxista irodalomtudomány „hivatalosnak" tekinthető jóváhagyásával, 1964-ben magyarul is megjelent *A kastély*. Ezzel megkezdődött a modern hagyomány „nem realista" részének a befogadása. Az Elméleti Munkaközösség tanulmánya, mely végtére is a szocialista realizmusról szól, mindazonáltal szintén nem zárkózhatott el bizonyos engedményektől: "*Kafka műve esztétikailag az intenzív totalitás alapján, világnézetileg az imperialista atmoszférának való maradéktalan alárendeltsége miatt határolható és határolandó el a realizmustól ... Ettől teljesen független annak elismerése, hogy bizonyos tudatállapotot Kafka nagy művészi intenzitással fejezett ki, s hogy ilyen értelemben értéket is képvisel.*"[188]

A modern hagyomány „nem realista" része befogadásának, lefordításának és megjelentetésének előkészítésében - ideológiai megalapozásában, - közvetlenül a „realizmus-vita" játszotta a legfontosabb szerepet[189]. Ámde a szocializmus szellemi világában, ahol a legelvontabb elméleti kérdésnek is nemcsak ideológiai súlya volt, de akár politikai konzekvenciái is lehettek, természetesen a világirodalmi kánon - és következésképp a fordításpolitika - átalakítása sem lehetett egyszerűen irodalmi vagy könyvkiadási kérdés. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy ekkor már - a gazdasági reform előkészítésének szakaszában, - nem egy nyelven beszél a kultúrpolitika sem, hanem egymással ellentétes tendenciák érvényesülnek benne egyidejűleg. Miközben a gazdasági reform előszele

[187] Az MSZMP KB PB mellett működő Kulturális Elméleti Munkaközösség a szocialista realizmusról, 1965 (Vass 1968 : 197)

[188] Az MSZMP KB PB mellett működő Kulturális Elméleti Munkaközösség a szocialista realizmusról, 1965 (Vass 1968 : 185)

[189] "*... a dekadens irodalom nem a maga egészében elvetendő, értéktelen, mert formaújításai viszonylagos értékeket hordozhatnak, felhasználhatók egy realista szintézisben.*" (Béládi 1981: 263)

ideológiai olvadást indít meg, Szirmai István, az 1965-ös „ideológiai irányelvek" előadója „eszmei offenzívát" hirdet a visszaszigorítás jegyében. A párhuzamos kultúrpolitikai folyamatok indítékait természetesen a politika belső ellentéteiben kell keresnünk, melyeknek a gyökerei viszont törvényszerűen Moszkváig nyúltak.

A vélhetőleg előre meghangszerelt „realizmus-vita" közvetlen, bár soha fel nem fedett irodalmi tétje Kafka befogadása volt: realista-e Kafka, és ha igen mennyiben, vagyis a "miénk-e Kafka". A következményei azonban messzire vezettek nem utolsósorban a fordításpolitikában, azaz a világirodalmi könyvkiadásban is. Ámde valószínűleg már a realizmus-modernizmus-avantgardizmus-dekadencia kérdéskörének a megvitatását sem lehetett volna napirendre tűzni merőben más természetű, de ebben a tekintetben kedvezően ható politikai, sőt világpolitikai előzmények nélkül. Nyugati marxisták - Roger Garaudy és Ernst Fischer - „vitatható" nézetei, a „parttalan realizmus" eretnek tétele legfeljebb a katalizátor szerepét töltötte be, amennyiben irodalomtudományi-ideológiai síkon is nemzetközi kontextusba emelte a Kafka-kérdést. Önmagában azonban aligha lett volna elegendő a vita megindulásához.[190] Sőt, Garaudy[191] és Fischer[192] műveinek kiadása maga is már a változás előjele volt.

Természetesen a Szovjetunió új arculatának kialakításán fáradozó Hruscsov külpolitikájának hatása érződik ezeken az elméleti és egyben kultúrpolitikai fejleményeken. Mint már többször láthattuk, a magyar kultúrpolitika szálai is közvetlenül Moszkvába vezettek. A totális centralizmus szabályainak megfelelően, a Furceva kultuszminisztersége alatti szovjet irodalmi olvadás, ami az SZKP 1961-es XXII. Kongresszusa után kezdődött, és amit a desztalinizáció folytatódása tett lehetővé, azonnal begyűrűzött Magyarországra is. A Szovjetunióban megjelenő, és ezért eleve a hivatalosság pecsétjét viselő művekre lelkesen csaptak le a kiadók és az olvasók is. A szimbolikus jelentőségű *Ivan Gyenyiszovics egy napja* szinte a *Novij Mir*-beli megjelenésével egyidejűleg, 1962 végén jelent meg a *Nagyvilágban*, hogy aztán rövidesen, a *Modern Könyvtár*-ban is megjelenjék, és bizonyára nem véletlenül éppen ebben a sorozatban. Szintén 1963-ban, gyors egymásutánban kétszer is megjelent szintén a *Modern Könyvtár*-ban, a *Mai orosz líra* című kötet, az akkor

[190] *"A Fischer-Garaudy-féle 'parttalan realizmus' elgondolást a magyar irodalmárok (Csetri Lajos, Illés László, Köpeczi Béla, Nyírő Lajos) kellő kritikával fogadták."* (Béládi 1981: 264)
[191] Roger Garaudy: *"Aragon útja a szürrealizmustól a való világig"*, Bp: Kossuth, 1962.
[192] Ernst Fischer: *"A nélkülözhetetlen művészet"*, Bp: Gondolat, 1962.

fenegyerekként felbukkanó Jevtusenkó verseivel. Együtt járt ezzel az olvadással, hogy a szovjet fordításpolitika is árnyaltabbá lett, ami jól használható érveket kínált a - mint fentebb láthattuk, eleve mindig nyitottabb - magyar világirodalmi könyvkiadás számára is. A szovjet irodalom nemzetközi kapcsolatait a könyvkiadásban is hozzáigazították a „békés egymás mellett éléshez", mintegy alátámasztandó Hruscsov barátkozási kampányát. Ennek során a főtitkár békejobbot kínált a nyugati „haladó értelmiségnek", mely azt nem is utasította el. Sartre például hajlandó volt részt venni, sőt felszólalni is a Béke Világtanács nevű, leplezetlenül szovjet politikai érdekeket szolgáló nemzetközi szervezet kongresszusán.

Ilyen előzmények után lépéskényszerbe került a magyar kultúrpolitika. A készülődő magyar gazdasági reform politikai viszonyai között a Szovjetunió-beliekhez hasonló folyamatok játszódtak le a magyar irodalomban is - Déry szabadulása után a Nemzetközi PEN visszahelyezte jogaiba az 1958-ban felfüggesztett Magyar PEN Klubot, 1964-ben már minden 1956 után kitaszított író visszatérhetett az irodalomba[193], megtörtént a „kibéküles" Németh Lászlóval és Illyéssel is, továbbá - nem utolsó sorban! - 1963-ban útlevelet kapott a magyar értelmiség, és immár nyugatra is utazhatott, aminek ma már szinte felmérhetetlen hatása volt a szellemi élet horizontjának kitágulására. Mindennek óhatatlanul hatással kellett lennie a fordításpolitikára is. Az immár nemzetközi - egyszerre nyugati és szovjet - nyomásnak is kitett irodalompolitikai vezetés dilemmáit jól mutatja - és egyben rávilágít az ugyanekkor folyó „realizmus-vita" közvetlen politikai hátterére is, - egy 1963. május 18.-i keltezésű feljegyzés, melyet a Kiadói Főigazgatóság két munkatársa készített Köpeczi Béla főigazgató számára *„a XX. századi problematikus polgári irodalom kiadásáról"*:

„1. Tudomásunk szerint az Európa és a Magvető Könyvkiadó az utóbbi időben egyre intenzívebben foglalkozik néhány vitatható XX. századi polgári író, de mindenekelőtt Franz Kafka, James Joyce és Robert Musil műveinek felülvizsgálatával. Ez egyébként egybeesik azzal a las-

[193] Köpeczi Béla 1962 januári keltezésű feljegyzése: *"Itthon egyes értelmiségi körökben és a kapitalista országok sajtójában gyakran felmerül az a kérdés, hogy egyes 1956-ban kompromittálódott írók miért nem őublikálhatják eredeti műveiket. A sokak által olvasott kéziratok alapján tudják, hogy különösen Déry Tibor, Háy Gyula és Zelk Zoltán újabb munkákat írtak. Ezeknek a híre eljutott a kapitalista országokba is, s az utóbbi időkben a szerző jogvédő hivatalnál érdeklődnek az iránt, hogyan lehetne megszerezni ezeknek az íratoknak a jogát, a szerzők beleegyezését ezek lefordítását és kiadását illetően. Egyes nemzetközi szervezetek és küllönösen a PEN Klub újból és újból felteszik a kérdést,vajon ezek az emberek miért nem publikálhatnak"* (Idézi Révész 1997: 115)

san kampánnyá fokozódó nyomással, amely - különösen jobboldalról és főként Sartre-nak a Béke Világkongresszuson elhangzott felszólalása óta megnyilvánult.

2. A Kiadói Főigazgatóság ezért szükségesnek tartja, hogy e kiadók illetékes szerkesztőivel, valamint irodalomtörténész szakértőkkel pontosabban meghatározott álláspontot alakítson ki ezen írók életműveiken belül az egyes konkrét művekkel kapcsolatban.

3. Abban nyilván már eleve megállapodhatunk, hogy azokat a kisebb jelentőségű írókat, akik lényegében csak az említettek epigonjai voltak, a könyvkiadásnak nem kell figyelembe vennie.

4. A felsoroltaknál a problémák sokrétűen jelentkeznek, és ezért helyesebb őket külön-külön tárgyalni. Legkönnyebben Joyce kérdése látszik megoldhatónak. Joyce-tól magyarul úgyszólván minden mű megjelent már. Az Ulysses *könyvtárakban hozzáférhető, és ma már különben sem okozna olyan izgalmakat, mint 1947-es megjelenése idején. Joyce formai újításai utódai és epigonjai kezében mechanizált közhelyekké váltak. Ami pedig eszmei mondanivalóját illeti, embertelensége miatt az idők folyamán tőlünk teljesen elidegenedett. Különösebb közönségsikerre nem számíthatna, legfeljebb néhány ezer sznob vásárolná.*

5. Musil Magyarországon ismeretlen és fő művét, A tulajdonságok nélküli ember-*t rendkívül nehézkes, (tegyük hozzá: pongyola) nyelvezete miatt legfeljebb néhány tucat ember olvasta eredetiben. A kíváncsiskodók túlnyomó többsége csak recenziók és külföldi lapok nyomán emlegeti. Javaslatunk az, hogy említett művét, amelynek lefordítása rendkívüli nehézségekkel, nagy devizaköltségekkel járna, és amúgy is csak szűk olvasórétegek érdeklődésére számíthatna, ne jelentessük meg, de Musilt mutassuk be a jóval olvasmányosabb, kisebb terjedelmű, eszmeileg is megfelelőbb* Törless iskolaévei[194] *és néhány novellája alapján. Semmi esetre sem tartjuk járható útnak a Magvető elképzelését, amely szerint* A tulajdonságok nélküli ember-*t „részletekben" jelentetnék meg.*

6. Franz Kafka életművének problémája jelenleg minden szempontból a legexponáltabb. Rendkívül olvasmányos író, első megjelent kötete irodalmi körökben a felfedezés szenzációjával hatott. A Gondolatnál rövidesen megjelenik Sükösd Mihály róla írott tanulmánya. A rádióban nem rég játszották A kastély *dramatizált változatát, miközben az írót felsőbb fokokban emlegették. Mások arra hivatkoznak, hogy a csehek már nemzeti írójuknak tekintik, és az NDK-ban sorozatszerűen adták*

[194] Magyarul 1965-ben

ki valamennyi művét. A Nagyvilág-*ban nemrég közölték Ernst Fischer róla szóló tanulmányát,* Levél az apámhoz *című művét, és mint értesültünk, rövidesen folytatásokban közlik* A per-*t is. A nyugati irodalomra rendkívül nagy hatást gyakorol, egyes íróknál ezzel mi is lépten-nyomon találkozunk (Dürrenmatt, Frisch és mások). Sartre véleménye közismert. Meggondolandó, hogy az adott helyzetben célszerű-e a teljes elzárkózás álláspontját fenntartani. Véleményünk szerint érdemben kell megvitatnunk különösen az* Amerika, *de* A kastély *és* A per *kiadhatóságát. Kiadás esetén feltétlenül tisztáznunk kell azt is, hogy tudunk-e megfelelő, érdemben vitatkozó, és ideológiailag tisztánlátó utószavakat íratni."*[195]

Kafka művének megjelenésével mintegy jelképesen helyreállt a magyar irodalom és a modern világirodalom közötti hajszálcsövesség. Bár a modern nyugati irodalom befogadása mindazonáltal továbbra sem volt teljesen problémamentes, ebben ideológiai okok ekkor már nem sok szerepet játszottak. Ionesco azonban 1965-ben még csak egy gyűjteményes dráma-kötetbe ágyazva jelenhetett meg. Samuel Beckett drámakötetét viszont - ami végül 1970-ben mégis megjelenhetett (noha műsorra tűzni a darabokat továbbra is csak stúdió színpadokon engedte a kultúrpolitika) - már csak a szerzőnek Szolzsenyicin száműzetése kapcsán tett nyilatkozatai késleltették. A hosszas kiadói munkálatok után 1974-ben megjelent, és egyben a fordító, Szentkuthy Miklós életművének rehabilitálásához is hozzájáruló *Ulysses* hangos sikere pedig már csupán irodalmi és nem politikai esemény volt[196]. Csak a fordítás nehézségei késleltették *A tulajdonságok nélküli ember* megjelenését 1977-ig, - holott Malamud *Lakók* című, ugyanebben az évben kiadott regénye ellen még súlyos, irodalmon kívüli kifogások merültek fel.[197] De csakis fordítási nehézségek miatt kellett 1984-ig várni, hogy a három kötetes Proust is megjelenjék. A teljes mű fordítása azóta sem készült el.

Agárdi Péter korszakolása szerint *„1963-1973 a magyar művelődéspolitika nagy korszaka ... a viszonylag gyors életszínvonal-emelkedéssel összhangban ... végbemegy a kulturális élet konszolidációja és*

[195] Tóth 1992: 215

[196] Pedig Vas István 1965-ös (a mű megjelenése előtt csaknem tíz évvel kelt!) lektori jelentése is azzal igyekezett megnyugtatni a kiadó, némi csekély kockázatot vállaló igazgatóját, hogy az *Ulysses*-t *„Senki sem fogja elolvasni."* (Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára, „Az Európa Kiadó lektori jelentései")

[197] Vályi Gábor lektori jelentése röviden összefoglalja ezeket: *„A szöveg rendkívül brutális, durva, trágár, helyenként az ízléstelenség határát súrolja. Ezek a durvaságok a mű sérelme nélkül nem hiszem, hogy enyhíthetők vagy kihagyhatók lennének. ... Bár a könyv, a szerző vitathatatlanul elítél mindenféle faji előítéletet és szembeszáll a faji gyűlölködéssel és ennek esztelenségét bizonyítja, mégis – kiragadott mondatokkal – csúf négerellenes vagy akár antiszemita szöveggyűjteményt lehetne belőle összeállítani."* (Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára, „Az Európa Kiadó lektori jelentései")

reformja. E folyamatot eleinte egy kontrakarírozó szerepű vagy látszatú ideologikus közjáték, az ún. 'eszmei offenzíva' meghirdetése terheli (1965-66), de a kulturális politika mind szervesebben kapcsolódik össze a gazdasági reform előkészítésével és nagyobb hatalmi-ágazati érdekszövetségek korlátozott pluralizmusával, alkujával. ... a magyar kultúra horizontja kitágult a világra ... A csökkenő, de 'még' megmaradó korlátokkal, szilenciumokkal, tabukkal együtt fokozatosan tágult, pluralizálódott a kulturális nyilvánosság politikai mezője, és szűkült a represszió változatos eszköztárának alkalmazása. ... A nyilvánosság szélesedésével fokozatosan legalitást kapnak hazai és külföldi nem marxista, vallásos, irracionális, népnemzeti és polgári liberális nézetek, művek."[198] „Fordításpolitikailag" ez azt jelentette, hogy a 60-as évek közepétől kezdve a világ nagyobbik, nem népi demokratikus fele („egyéb külföldi") kortársi irodalmának megjelentetése már valójában nem sok gondot okozott a kultúrpolitikának: mondhatni rendezetten folyt a modern világirodalom átrostálása a kiforrott mennyiségi kvóták és kidolgozott kategóriák szerint, a közismert tabuk és más (ideológiai) cenzurális szempontok figyelembevételével. A könyvkiadással foglalkozó, periodikus párthatározatok többsége voltaképp csak emlékeztette az érintetteket a kialakult rend megőrzésére: új célokat és irányokat már nem határoznak meg. A politika hullámverése ekkor már - néhány kivételnek számító esettől, például a disszidens csehszlovák írók 1968 után bekövetkezett betiltásától eltekintve, - a világirodalmi könyvkiadást közvetlenül nem érinti, jóllehet a magyar irodalmi élet forrongása többé már sosem csitul el egészen.

A legnagyobb kivétel természetesen a Szolzsenyicin-ügy volt, ami azonban korántsem kultúrpolitikai kérdés volt, hanem a kelet-nyugati konfrontáció fokozódásának leglátványosabb tünete. Szolzsenyicint formálisan a *Gulag* megírása miatt, 1969 novemberében zárták ki a szovjet írószövetségből, egy hónap múlva pedig, Sztálin 90 születésnapja örvén Moszkvában kampány kezdődött a diktátor rehabilitálása érdekében. A két esemény aligha volt független egymástól; Brezsnyev alatt a Szovjetunió bel- és külpolitikája gyökeresen megváltozott. Ennek hatására a nemzetközi kulturális kapcsolatok egész, Hruscsov idején kialakult rendszere megrendült. „ *... a nyugati tiltakozások után a szovjetek és a keletnémetek azt az álláspontot alakították ki, hogy a PEN-ből és a COMES-ből végleg ki kell vonulni, és egy új szocialista ellenszervezetet kell alapítani. A szocialista írószövetségek bukaresti találkozóján a bolgárok és a szovjetek kifejtették, hogy a PEN kémszervezet, a nyugati írókkal pedig hosszabb távon is lehetetlen együttműködni. A szovjetek javasolták, hogy hozzák létre a szocialista írószövetségek nemzetközi titkárságát, ami PEN-től elkülönült, a világtól elszigetelt új szocialista írószövetség bázisa lett volna. (A szovjetek azt is kifejtették, hogy a nyugati lépésekre való kemény reagálás a 'belső liberalizmus ellen is hatásos'.)*"[199]

[198] Agárdi 1994 : 135-136

Magától értetődik, hogy Szolzsenyicin művei azonnal kiadhatatlanná váltak Magyarországon is[200], sőt átmenetileg az eltaposása ellen tiltakozó nyugati írók is fekete listára kerültek. A magyar kultúrpolitika azonban - mely ideig-óráig még a tovább folytatódó gazdasági reform oltalma alatt állt, - igyekezett megőrizni némi különállást a szocialista táboron belül, nem is egészen sikertelenül. A magyar kultúrpolitika azonban attól kezdve tartósan két egymással ellentétes - egy keleti és egy nyugati - mérce kettős kötésében szorongott. Egyszerre kellett igazodnia a szovjet vonalhoz és megpróbálnia megőrizni a hazai és nyugati elfogadottságát, nem utolsó sorban a gazdasági reformból következő új függési rendszer miatt. Ez azonban óhatatlanul „elvtelenítő"[201] hatással járt, miközben még a hazai politika kanyargó irányvonalához is alkalmazkodnia kellett. Helyzetének kétértelműsége végül is mindinkább tudathasadásos állapotba juttatta a kultúrpolitika irányítóit: „*Válsághelyzetekben előfordulhat, hogy a politika kénytelen olyan műalkotások publikációja ellen hatalmi eszközzel fellépni, amelyeknek esztétikai értékét egyébként teljes mértékben elismerné - az adott helyzetben viszont a mű aktuális hatása súlyosan káros lenne. Korántsem mindig következetlenség, ha ma tiltjuk azt, amit holnap megengedünk; ez vallhat éppen a művészetpolitika történeti érzékenységére, össztársadalmi felelősségére is.*"[202]

A fordításpolitika szempontjából a gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a Szolzsenyicin-ügy hullámverésének elsimulása után a világirodalom kiadásának problémái többé nem foglalkoztatták a párthatározatok szerzőit a korszak során, legfeljebb csak a folyton ostorozott „lektűr" tekintetében, és persze a szovjet és népi demokratikus irodalmak kiadá-

[199] Révész 1997: 178-179

[200] Aczél is "igazodott", - jóllehet a *Gulag*-ot ott tartotta a dolgozószobájában, jól látható helyen, - és egy francia újságíróval készített interjúkötetében, 1976-ban így nyilatkozott Szolzsenyicinről: "*...nem adjuk ki, hiszen egész tevékenységével olyan emberellenes eszméket fejez ki, aminek nem biztosítunk fórumot. Szolzsenyicin egy újabb világháborúra uszít, a fasizmus gaztetteit mentegeti, a békés egymás mellett élést diszkriminálja, a legszélső reakció fegyvertára és eszköze.*" (Idézi Révész 1997: 157)

[201] Révész Sándor szava (Révész 1997 : 341)

[202] *Pártosság, népiesség, realizmus a hazai marxista esztétika tükrében.* Kutatási jelentés. In: *Művészet és politika*, 1984 Szerk. Agárdi Péter (Idézi Révész 1997: 342)

sának fentebb már részletezett kérdésében, ami azonban csak megszorításokkal tekinthető irodalmi ügynek.[203] Viszont a modern nyugati irodalmat illetőleg, még az 1965-ben elfogadott és már a „visszakeményítés" szándékával megfogalmazott ideológiai irányelvek - a korszak utolsó „elvi" állásfoglalása - is beérte csupán ennyivel: „*A szocialista realizmus dogmatikus értelmezését elvetettük, ... és visszautasítottuk a revizionizmus nihilista álláspontját is, amely teret adott a polgári ideológiai hatásoknak. Nem érthetünk egyet azzal az elmélettel, amely el akarja mosni a különbséget a valóságot sokoldalúan, lényeges folyamataiban és típusaiban ábrázoló alkotások és a társadalomtól elszigetelt egyént bemutató, a kapitalista társadalom válságát sokszor végletes szubjektivitással idéző, nem érdektelen, de mégis torz művek között. ... A közönség egy része a sznobizmus hatása alá került, amely sokszor a nyugati polgári művek kritikátlan fogadtatásában ... nyilvánul meg. ... Irodalmunk és művészetünk fő kérdései ma elsősorban ideológiai jellegűek. A polgári nézetekkel folytatott vita és a szocialista realizmus alapelveinek tisztázása azt a célt szolgálja, hogy elhárítsuk az eszmei akadályokat az új irodalom és művészet kibontakoztatásának széles útjától*"[204] Az ekkor meghirdetett „ideológiai offenzíva" szólamai ellenére, a világirodalmi könyvkiadásban különös mód nem sok jele volt annak, hogy növekedett volna az ideológiai szigor[205] Az Európa Kiadó 1966-os terméséből például csak az amerikai Bradbury komor anti-utópiája váltott ki némi politikai rosszallást, jóllehet a magyar irodalmi életben eközben egymást érték a szilenciumok, melyek még Illyést sem kerülték el, sőt ugyancsak 1965-ben megszületett az első ellenzéki határozat is.[206]

Amikor az Agitációs és Propaganda Bizottság 1972-ben, a magyar gazdasági reform vereségének évében ismét napirendre tűzte a könyvkiadást, a világirodalmi könyvkiadásról furcsa mód már csak ennyi mondanivalója volt a kibocsátott dokumentumnak: "*A mai külföldi irodalom kiadásában lényegében befejeződött a több évtizedes adósságok törlesztése és meggyorsult az új értékek közvetítése. Korábban nem ismert és elhanyagolt nyelvterületek irodalmának bemutatásával nagyobb lehetőség nyílt a magyar közönség világirodalmi műveltségének gyarapítására. Megkezdődött a fejlődő országok irodalmának feltárása. A szovjet irodalom kiadásában a háborús tematika mellett nagyobb hangsúlyt kaptak a 20-as évek szerzői, ezért korszak- és irányzat eltolódás következett be. Egyes művek átütő sikert értek el, azonban a mai szovjet valóságot tükröző írások nem kaptak kellő teret. Átmenetileg (1968-69-ben) - terjesztői érdeklődés hiányából is - a szovjet irodalom kiadása stagnált, sőt visszaesett. A helyzet az utóbbi két évben kedvezően alakult. Nemcsak a művek száma és példányszáma nőtt, hanem a kortársi orosz írók mellett a Szovjetunió nem orosz nyelvű szerzői is nagyobb helyet kaptak. A baráti szocialista országok irodalmának kiadásában egyre következetesebben valósult meg a közösen kialakított ún. aranyalap listák és a kölcsönös ajánlások alapján, a valódi értékek felfedezése. Egyes országok politikai és kulturális életében jelentkező problémák átmenetileg zavarokat idéztek elő a kiadás folyamatosságában. A nyugati irodalmak megjelentetésében érezhető színvonalcsökkenés következett be; a haladó humanista, antiimperialista mondanivaló kifejező, stílusban közérthető művek mellett megjelentek gyenge, értéktelen művek is.*"[207] Ezektől a tényszerű megállapításoktól eltekintve, a határozat szövegének túlnyomó része csupán egyszerű önismétlés[208], illetve a gazdasági reform

[203] " *... a kulturális életben - erős nemzetközi ideológiai érzékenysége folytán - 1956 és 1988 között, ha hullámzóan s többnyire a háttérben is, de igen erősen érvényesült a szocialista országok politikájának külső presszója, amelyet a kádári centrumpolitika sem tudott (s nem is mindig akart) kivédeni. Elegendő utalni a "liberalizmus" folyamatos ostorozására, a filmátvételek, a könyvkiadás, a művészeti szövetségek közötti kapcsolatok, a direkt moszkvai, a budapesti követségi beavatkozások számtalan "ügyére", különösen 1956 és 1967 között, majd 1972-76 táján.*" (Agárdi 1994: 132)

[204] A Magyar Szocialista Munkáspárt néhány időszerű ideológiai feladata. A Központi Bizottság irányelvei, 1965 (Vass 1968 : 156-157)

[205] Íme az Európa Kiadó "egyéb külföldi irodalomként" kategorizált kiadványai 1966-ban: Carco: *Villon*; Cela: *A szélmalom*; Caillois: *A költészet packázásai*; Chevallier: *Chlochemerle-fürdő*; Bradbury: *Marsbéli krónikák*; Druon: *Találka a pokolban*; Dreiser: *Amerikai tragédia I-II.*; Daix: *Baleset*; *22 detektívtörténet*; Durrell: *Családom és egyéb állatfajták*; Eliot: *Gyilkosság a székesegyházban*; Fitzgerald: *Az ólomkristály és egyéb írások*; Fry: *A hölgy nem égetnivaló*; Fuentes: *Artemio Cruz halála*; Gary: *Lady L.*; Golding: *A legyek ura*; Gamarra: *Pireneusi rapszódia*; Gide: *A pénzhamisítók*; Eildesheimer: *Tyasot*; Hochhuth: *A helytartó*; C. Heym: *Ködvárosok*; *24 izgalmas novella*; Jacometti: *Édesanyám*; *Kövek* (új görög líra); Kekkonen: *Amália*; Lave: *A fekete fiú*; Mirivilisz: *Élet a sirban*; Morante: *Arturo szigete*; *Mai német líra*; *Nem félünk a farkastól* (amerikai drámák) I-II.; Nizan: *Összeesküvés*; Nossack: *Az elveszett fivér*; Pinget: *Kalóz Grál*; Pontoppidan: *Halottak országa*; Perec: *A dolgok*; Queneau: *Angol park*; *Részeg a bozótban* (afrikai elbeszélők); Richter: *Legyőzöttek*; Styron: *Házam lángra gyullad*; Salinger: *Kilenc történet*; Steinbeck: *Kék öböl – Szerelem csütörtök – Égi mező*; Saint-Exupery: *Éjszakai repülés*; D. Thomas: *Összegyűjtött versei*; Triolet: *Sohanapján*; Updike: *A kentaur*; *Vadnyugat* (Cowboy-történetek); Vesaas: *A madarak*; *Vigyázz, szakadék* (modern német drámák); P. Weiss: *A vizsgálat*; Werfel: *Musza Dagh* I-II.; Waltari: *Mikael* I-II. A legnagyobb példányszámot Waltari történelmi regénye (50 ezer) és a „Milliók könyve" sorozatban megjelent Werfel-mű (49 ezer) érte el, illetve a 47 ezer példányban kiadott amerikai drámai antológia.

[206] „*'1965. január 1-től', tehát hat hónap alatt, '209 személyt vontak felelősségre izgatásért.*'" A „belső ellenzéki erők" tevékenységéről szóló jelentés és a politikai bizottságban lezajlott vita jegyzőkönyve. Magándokumentáció. (Idézi Révész 1997: 141)

[207] Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának állásfoglalása a könyvkiadás helyzetéről, feladatairól, 1972 (Vass 1978 :260)

[208] "*A világirodalommal való eleven kontaktus érdekében gyorsabban kell reagálni a szocialista, a haladó művekre. Növelni kell a szovjet és szocialista országok irodalmának jelenlétét, szerepét a magyar kulturális életben. El kell zárkózni a polgári irodalom középszerű vagy éppen értéktelen termékeinek megjelentetése elől, akkor is, ha ez a műszám csökkenéséhez vezet.*" Az MSZMP KB Agitációs

kultúrpolitikai - könyvkiadási - következményeinek rémült felsorolása, és szigorú ellenintézkedések követelése. Majd minden korábbinál részletezőbb, gyakorlatias utasítások következnek; ekkor vezetik be a giccsadót, amivel azonban ki is merül a szigor. Új gondolatok, új célok már nincsenek, a politikai válságok pedig mindinkább gazdasági dimenziót kapnak, következésképp megfogyatkoznak a kultúrpolitika eszközei is. 1972 kisebbfajta korszakhatárnak bizonyult. Attól fogva a kultúrpolitika már csak „állagmegóvásra" törekedett.

Mivel pedig a gazdaságilag ellehetetlenedő kultúrpolitikát ekkor már főleg praktikus megfontolások vezérelték és ezért csak az irodalmi (és egyéb) közéletben személyesen is jelenlévő szereplők foglalkoztatták, vagyis főleg a periodikusan fel-felforrósodó magyar irodalmi élet mederbe szorításával törődött, a halottakra és a külföldiekre már nem sok figyelem jutott. Attól fogva mind jellemzőbbé lett a magyar szellemi életre, hogy egyszerre voltak jelen benne egymással ellentétes folyamatok, ami természetesen a kultúrpolitika elvi elerőtlenedésének a tünete volt. Miközben a magyar irodalmi élet mindinkább átpolitizálódott, a világirodalom - se a kortársi, se a klasszikus - 1972 után többé már nem okozott sem ideológiai, sem kultúrpolitikai (fordításpolitikai!) gondokat. A kortársi nyugati irodalom kiadása - de nem így a szovjet és népi demokratikus szerzőké - egyre kevésbé volt politikai ügy, és mindinkább egyszerű cenzurális kérdéssé lett. (Lásd fentebb.) Ebben a tekintetben a „tűrés" lett a főszabály, miközben a „tiltás" közvetlenül politikai feladattá lett, aminek a célja pusztán a bírálat elfojtása és a feltétlen tabuk megőrzése volt - immár minden eszmei vagy ideológiai tartalom nélkül[209]. Ebben a viszonylagos „szélárnyékban"[210] mondhatni „szabadon" folyhatott a világirodalmi könyvkiadás köreinek tágítása[211]. Mi több, a

és Propaganda Bizottságának állásfoglalása a könyvkiadás helyzetéről, feladatairól, 1972 (Vass 1978: 268)

[209] *"Az elmúlt években a Kiadói Főigazgatóság elvi irányító munkája gyengült. A politikai kontroll érvényesült, de a kiadók ideológiai orientálása és ellenőrzése halványodott. ... Nehezítette a kibontakozást, hogy átmenetileg tisztázatlanná vált az állami irányítás és a kiadói önállóság viszonya, és ez is közrejátszott abban, hogy nem volt következetes a kiadói felelősség elvének az érvényesítése, az átgondolatlan döntések szankcionálása. ..."* Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának állásfoglalása a könyvkiadás helyzetéről, feladatairól, 1972 (Vass 1978 :259)

[210] Illyés szava.

[211] *"A kulturális nyilvánosság ... fokozatosan több toleranciát, szélesebb (látens, majd be is vallott) pluralizmust engedett érvényesülni, mint az alapvetően monolit társadalmi-politikai intézményrendszer, a tömegkommunikáció és a publicisztika. Mindezzel egyidejűleg a kormányzat fokozatosan depolitizálta, sőt dezideologizálta a privát szférát, a szabadidő eltöltésének módozatait és a 'kellemesség', a szórakozás világát. Az ún. '3T' később ironikusan emlegetett elve és benne a 'támogatás' és a 'tiltás' mellett az újdonságnak, a nyitásnak számító középső T, a 'tűrés' lehetősége -. például Dürrenmatt, a modern polgári filozófia, a rockzene, a szexirodalom és az igényesebb letűr 'beengedése' - éppen ezt a magyar sajátosságot igyekezett szolgálni és politikailag szalonképesíteni."* (Agárdi 1994: 149-150)

kiadói munka egyre szakszerűbbé vált. Fokozatosan kiépültek nemzetközi kapcsolatai, a szerkesztőségek külföldi szakfolyóiratokat és irodalmi szemléket járathattak, levelezésben állottak nyugati szerzőkkel, kiadókkal, irodalmi ügynökségekkel, és az állami kulturális kapcsolatok keretében lassan szaporodó „hivatalos kiküldetések" révén még személyes viszonyba is kerülhettek a nyugati irodalmi élettel. A „tűrés" - vagy ha úgy tetszik: az apátia - oltalmában kivirágzó fordításirodalomnak pedig minden addiginál fontosabb hely jutott a szigorúan ellenőrzött eredeti magyar irodalom mellett - vagy helyett - az ország szellemi életben. A 70-es években, legalább egy évtizeden át a kortársi világirodalom határozza meg a magyar értelmiségi közbeszéd témáit: erkölcs és hatalom, magánélet és közélet dilemmáit, melyek oly jellemzőek voltak a kor irodalmára világszerte, elsősorban amerikai, francia és német írók fogalmazták meg a magyar olvasók számára.

Tulajdonképpen ez volt az a folyamat - és egyben következmény, - amit a kor politikai nyelvezete „fellazításnak" nevezett, és amellyel szemben a kultúrpolitika végül is védtelen volt, és ami éppen ezért folyvást cenzurális ösztönreakciókat váltott ki belőle[212]. A politikailag neokonzervatív jellegű 70-es években[213], - miközben a kultúrpolitika a gazdaság liberalizáló hatása és a politikai kontroll erősödése között őrlődik, - minden addiginál jobban felerősödött a „felforgató" nyugati művészettől való paranoiás rettegés, amely még az irányított és hivatalos kulturális cserében is titkosszolgálatok célirányosan ellenséges tevékenysé-

[212] Biszku Béla felszólalása 1958-ban, a művelődéspolitikai irányelveket tárgyaló központi bizottsági ülésen: *"... jelen voltam egy oratórium bemutatóján a Városi Színházban, ahol megjelent a nyugati követség is, a francia követség, s ott hallottam, hogy a kulturális attasé azt mint egy győzelmet könyvelte el, hogy 1948 óta dolgozott azon, törekedett arra, hogy ezt az ortatóriumot, a Jean Darkot (sic!) bemutassák. Eddig nem tudta elérni és most sikerült neki. Hogy tudta elérni? Úgy, hogy egyes zeneművészek között, ezek a megkergült és megzavarodott emberek, akik a mukásosztállyal tudatosan szembenálló emberek, politikai állásfoglalásból, mert kiállni másképp ők nem mertek a munkásosztály hatalma és a népköztársaság ellen, hát ezt úgy hajtották végre, hogy ők tendenciózusan olyan darabokat igyekeztek műsoron tartani, bemutatni, amely a miszticizmust tartja felszínen és vallásos ideológiát terjeszt. Ez a darab - klasszikus darab egyébként – a maga idejében haladó célt szolgált, de ez napirendre tűzve és bemutatva olyankor, amikor húsvét van, mert húsvétkor mutatták be, nagypénteken és vasárnap is énekelték ott az oratóriumot, s úgy könyvelték el, hogy politikailag ez egy siker, hogy '48 óta nem sikerült elérni, s most '58-ban már elérhető. Teljesen világos. Az elvtársak tudják, hogy ilyen kapcsolatokon keresztül élvezték és élvezik ezeknek az imperialista köröknek a támogatását."* (Idézi Révész 1997: 105-106)

[213] *"1974-1984 az előző dinamikus fejlődésű szakasz baloldali-közösségi szellemű kulturális és letforma-modelljei, távlatai, reformkísérletei, demokratikus törekvései jórészt utópiákká, illúziókká fagynak; megtörtek a rebürokratizálódás, a konzervativizmus, illetve a felemás liberalizálódás, a fogyasztáscentrikus depolitizálás, a piaci kommercializálódás kettős gátján."* (Agárdi 1994: 137)

gét látta.

Még 1966-ból, a fentebb már idézett Kulturális Elméleti Munkaközösség egy másik tanulmányából származik a következő nagyon jellemző idézet: "*A vezető kapitalista államok politikusai által meghirdetett fellazítási taktika eszközei között megkülönböztetett helyet foglal el a dekadens művészet propagálása, a szocialista országokon belül jelentkező hasonló törekvések bátorítása, nyugati kiállításokkal, művek kiadásával, bemutatásával való honorálása.*"[214] Ez a mindenre kiterjedő gyanakvás azonban már nem érett kultúrpolitikai irányvonallá. Csak a cenzúrát erősítette, de nem hozott fordulatot a világirodalmi könyvkiadás kialakult rendjében, - aminthogy a gazdaságpolitikai érdekeket is szolgáló nemzetközi kulturális csere fejlődését sem tudta meggátolni, - mégpedig nemcsak a gazdasági reformot előkészítő években, de meglepő mód a 70-es évek visszaszigorításainak idején sem.

Legalábbis erre a következtetésre kell jutnunk, ha példaképp áttekintjük az angol-amerikai és szovjet-orosz címek számszerű megoszlásának alakulását az Európa Kiadó kiadványai jegyzékében 1971 és 1990 között[215]. Korábbról sajnos nincsenek adataink erre az első pillantásra talán esetlegesnek tűnő arányszámra, mely összesítve adja meg a kortársi és klasszikus művek számát, de azonnal jelentőséget kap, ha felidézzük, hogy milyen görcsösen ragaszkodott a Kiadói Főigazgatóság az egyes könyvkategóriák kialakult arányaihoz, és hogy milyen nagy figyelemmel kísérték még a politikusok is éppen a szovjet irodalom helyzetének változásait.

Noha az angol-amerikai művek számát nem volt szokás külön kimutatni az „egyéb külföldi élő" kategóriájában és még kevésbé egybevetni a szovjet-orosz művek számával, mégis a kétpólusú világ logikája szerint ennél a rejtett arányszámnál semmi sem mutatja jobban a feltartóztathatatlan változások menetét. Az angol nyelvből készült fordítások számának folyamatos növekedése azonban valójában egy világméretekben érvényesülő tendencia magyarországi megjelenését is mutatja: 1982-ben már a világ teljes fordításirodalmának 42.54%-a, 1983-ban 44%-a, 1984-ben pedig 43.36%-a volt angolból fordított mű.[216]

Láthatjuk, hogy a két kategória kiadványai - vagy ha úgy tetszik: a két nyelv, a két irodalmi világ, a két kultúra, amit akár két politikai

[214] Az irodalom és a művészetek hivatása társadalmunkban., 1966 (Vass 1968: 72)
[215] *Az Új Magyar Könyvkiadó és az Európa Kiadó kiadványainak jegyzéke 1955-1990* Kézirat. Ld. Függelék
[216] Vö. Venuti 1995 : 14

rendszerként is értelmezhetünk, ahogy azt gyanakvóbb természetű kultúrhivatalnokok mindig meg is tették, - számszerűleg 1976-ig változatlanul őrzik az évtized elejére kialakult belső arányokat.

Természetesen sok véletlen körülmény is közrejátszhatott abban, hogy egy-egy évben hány angol-amerikai és szovjet-orosz könyv jelent meg az Európa Kiadónál, a tendencia azonban félreérthetetlen és sokatmondó: 1976-ig minden évben következetesen több - az évtized elején még lényegesen több! - szovjet-orosz, mint angol-amerikai mű jelent meg. Ebben az időben az angolból fordított művek száma az oroszból fordítottakének 70-80%-a volt csupán. Mindazonáltal megfigyelhető az évek során némi lassú kiegyenlítődés a két kategória között. A folyamat 1977-ben ért fordulóponthoz: ebben az évben már öttel több angol-amerikai cím jelent meg, mint ahány szovjet-orosz. Az angol-amerikai művek számának fokozatos emelkedése, és a szovjet-orosz művek számának lassú fogyása 1984-ig tart, amikor hirtelen ugrással, egyszeriben több, mint kétszer több angol-amerikai cím jelent meg, mint ahány szovjet-orosz. Noha ez a nagy arányú különbség a továbbiakban némileg kiegyenlítődött, a szovjet-orosz művek száma tovább fogyott, míg az angolból fordítottaké ugyanilyen következetesen tovább emelkedett, mígnem a más tekintetben is nevezetes 1990-es esztendőben ismét hirtelen megugrottak, illetve zuhanásnak indultak a számok: ebben az évben a szovjet-orosz művek száma már csak 17.5%-a volt az angolból fordítottakénak. Nem kevésbé sokat mondó az angol-amerikai kategórián belüli arányeltolódás: míg tizenöt évig semmiféle tendencia nem állapítható meg az angol és az amerikai művek megoszlásában, azon kívül, hogy hosszú távon kétség kívül több angol, mint amerikai könyv jelent meg, a korszak utolsó fél évtizedében ez a különbség kiegyenlítődött, sőt 1990-ben éppen kétszer annyi amerikai mű jelent meg, mint ahány angol.

	angol	amerikai	összesen	szovjet-orosz
1971	19	14	33	40
1972	21	22	43	46
1973	18	18	36	41
1974	25	16	41	48
1975	15	18	33	44
1976	23	13	36	39
[illegible]	18	26	44	40
1978	25	15	40	34
1979	24	14	38	37
1980	22	13	35	34
1981	19	21	40	37
1982	23	17	40	28
[illegible]	27	27	54	25
1984	27	18	45	33
1985	26	30	56	27
1986	29	26	55	29
1987	34	23	57	27
1988	28	34	62	22
1989	32	27	59	22
1990	21	42	63	11

Az oroszból fordított művek számszerű visszaszorulása még feltűnőbb, ha felidézzük, hogy a fenti táblázatban fordulópontot jelentő 1977-es évben már évek óta működött a szovjet irodalom kiadásának "koordinálásával" megbízott Kiadói Tanácsadó Bizottság, évek óta érvényben volt a nyugati nyelvekből fordított művek árát viszonylag magasra emelő "ív-ár" rendszer, sőt az így elért viszonylag magas bevételt lefölöző "giccsadó" is. Nem is szólva a szovjet irodalom kiadásának fokozását sürgető párthatározatokról: "*Növelni kell a szovjet és szocialista országok irodalmának jelenlétét, szerepét a magyar kulturális életben. El kell zárkózni a polgári irodalom középszerű vagy éppen értéktelen termékeinek megjelentetése elől, akkor is, ha ez a műszám csökkenéséhez vezet.*"[217]

Pedig 1972-ben, amikor az idézett határozat született, még 46 oroszból fordított mű jelent meg az Európa Kiadónál, szemben 43 angolból fordított művel. Nyilván a párthatározat hatására ideig-óriág - mint-

[217] Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának állásfoglalása a könyvkiadás helyzetéről, feladatairól, 1972 (Vass 1978 : 268)

egy 3-4 évig - valóban meg is nőtt a szovjet-orosz művek aránya[218], de csak azért, hogy aztán, mint fentebb láthattuk már, minden ellenkező, ciklikusan felerősödő politikai akarat és fordításpolitikai igyekezet dacára, makacsul újra és egyre inkább előtérbe nyomuljanak az angolból fordított művek. Ennek oka világos volt már akkor is, ha nem kívántak is szembenézni vele a kultúrhatóságok.

A legmélyebben rejlő, mondhatni „rendszerszerű" okot Lengyel László fogalmazta meg, már egy 1987-es cikkében, Gombár Csabát interpretálva: "*... az 1968-as magyar reform és a hatvanas évek közepe óta lezajlott változások elmozdították a társadalmat és a gazdaságot a szovjet típusú modellből egy másik irányba. A rendszer korábbi politikai, gazdasági és ideológiai logikája megtört. A gazdaságban létrejött egy "sem terv, sem piac" szabályozta állapot, kialakult a vállalatok kettős függősége - részint az irányító hatóságoktól, részint a korlátozottan létező piactól -, a terveknek és szabályozóknak egy differenciálatlan széttartása, egyfajta ciklikus centralizmus. Megszűnt a hatalmi ágak szilárd együvé tartozása, de nem alakulhatott ki a hatalmi ágak nyílt megosztása.*"[219]

A világirodalmi könyvkiadás szemszögéből, fordításpolitikailag szemlélve a korszak utolsó másfél évtizedét, ezt a kisebb-nagyobb belpolitikai válságokkal, ellentmondásos gazdaságpolitikával, és mindinkább elerőtlenedő kultúrpolitikával jellemezhető korszakot, világosan láthatóvá válik a *quasi* piacgazdasági kényszerek és a politikai akarat egymással ellentétes, de egyszerre megnyilvánuló hatása.

A tendenciák könnyebb áttekintése végett - a rendelkezésünkre álló adatok alapján[220], - statisztikát készítettünk az Európa Könyvkiadónál megjelent "kortársi szovjet és népi demokratikus" és "egyéb élő külföldi" művek (ezerben számított) példányszámának és címszámának 1959 és 1990 közötti alakulásáról:

[218] "*A világirodalmi könyvkiadásban tovább növekszik a szocialista eszmeiségű művek aránya. Ezek az alkotások sikeres, nagy példányszámú világirodalmi sorozatokba beépülve, a legszélesebb olvasóközönséghez jutnak el. Kiemelt helyet kapnak a Szovjetunió és a szocialista országok mai életéről, szocialista fejlődéséről szóló értékes szépirodalmi alkotások. Megfelelő ütemben folyik a szovjet irodalom korábbi korszakaiban született, jelentős művek újrakiadása, folytatódik a Szovjetunió népei irodalmának bemutatása. Újabb kötetekkel gazdagodik a Szovjet Irodalom Könyvtára és a nemzetközi vállalkozás keretében indult A Győzelem Könyvtára.*" Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának állásfoglalása a könyvkiadás, könyvterjesztés V. ötéves tervéről, 1975 (Vass 1983: 84)

[219] Lengyel László: Végkifejlet *Valóság*, 1987. 12.sz.

[220] Az Európa Kiadó kiadványainak összesített adatai 1959-1990. Ld. Függelék.

	összesített példányszám				címszám	
	szovjet	népi dem.	összesen	egyéb	szovjet és népi dem.	egyéb
1959	139	173	312	309	(23+31) 54	40
1971	346	376	722	1392	(20+24) 44	51
1972	408	214	622	1747	(24+24) 48	55
1973	222	306	528	1701	(19+25) 44	55
1974	459	153	612	1414	(25+18) 43	57
1975	363	197	560	2368	(24+26) 50	66
1976	522	458	980	2640	(28+34) 62	69
1977	451	380	831	3586	(24+26) 50	76
1978	453	795	1248	2213	(25+32) 57	66
1979	462	566	1028	2729	(23+38) 61	66
1980	247	635	882	1669	(18+30) 48	46
1981	253	348	701	2636	(18+25) 43	57
1982	249	504	753	3631	(14+27) 43	58
1983	150	516	666	3590	(14+15) 29	69
1984	296	285	581	2889	(19+13) 32	59
1985	287	299	486	3498	(17+20) 37	80
1986	146	195	341	3402	(15+22) 37	79
1987	177	557	734	3983	(13+23) 36	74
1988	73	115	188	4076	(12+8) 20	80
1989	144	230	374	3339	(13+17) 30	79
1990	60	97	157	3315	(6+10) 16	102

Műszám tekintetében a "kortársi szovjet és népi demokratikus", illetve az "egyéb élő külföldi" kategória arányainak alakulása értelemszerűen és szükségképp emlékezetet az angol-amerikai és a szovjet-orosz művek belső arányának az alakulására, vagyis ugyanúgy egyrészt hosszú távú csökkenés, másrészt pedig növekedés figyelhető meg. Ez azért is figyelemre méltó, mert a 80-as évekig a kiadó láthatólag igyekezett legalábbis "szinten tartani" a "szovjet és népi demokratikus" művek számát, ügyelve a kialakult kvóták betartására, hiszen e kategória kiadvány-számainak alakulását nagyon is számon tartotta a kultúrpolitika, - mégpedig alapos okkal, mint azt fentebb láthattuk, - sőt a "szovjet és népi demokratikus", illetve az "egyéb külföldi" egymáshoz viszonyított, belső arányainak alakulását is rendszeresen figyelemmel kísérte a

KF. A példányszámok tekintetében azonban már szemmel láthatóan jelentős az eltérés a korábbi számsortól.

Százalékosan számítva a "kortársi szovjet és népi demokratikus", illetve az "egyéb élő külföldi" művek összpéldányszámának egymáshoz viszonyított arányát, a következő, beszédes adatokat kapjuk:

	szovjet/népi dem.	egyéb
1959	100%	99%
1971	100%	192%
1972	100%	280%
1973	100%	322%
1974	100%	231%
1975	100%	422%
1976	100%	269%
1977	100%	431%
1978	100%	177%
1979	100%	265%
1980	100%	189%
1981	100%	376%
1982	100%	482%
1983	100%	539%
1984	100%	497%
1985	100%	719%
1986	100%	997%
1987	100%	542%
1988	100%	2168%
1989	100%	892%
1990	100%	2111%

Ebből a táblázatból az is kiolvasható, hogy a kultúrpolitika többször is erőfeszítéseket tett (legalább 1976-77-ben és 84-85-ben[221], melyeknek a hatása azonban természetesen csak némi időbeli eltolódással mutatkozott meg[222]), hogy visszaszorítsa az "egyéb külföldi"

[221] "*... az eddiginél következetesebben kell kizárni a nyilvánosság fórumairól az eszmei, erkölcsi szempontokból káros törekvéseket. ... a nyilvánosság mértékének megválasztásakor - például a televíziós műsorszerkezet, moziforgalmazás, színházi játszási hely, könyvpéldányszám, kiállítási helyszín, stb.- következetesen kell érvényesíteni az érték, a társadalmi érdek és a kulturális, eszmei nevelés szempontjait.*" Az MSZMP KB Művelődéspolitikai Munkaközösségének állásfoglalása az MSZMP művészetpolitikájának időszerű feladatairól, 1984 (Vass 1988 : 755)

[222] Fentebb láthattuk, hogy már 1972-ben is a kultúra „kommercializálódása" volt az új gazdasági mechanizmus elleni sikeres konzervatív támadás egyik legfőbb (fentebb már idézett) érve: "*A vállalati nyereségérdekeltség és a kultúrpolitikai törekvések összhangját nem sikerült megteremteni. A könyvki-*

művek folyamatos, és a hetvenes évek közepétől egyre rohamosabb térfoglalását, amit a párthatározatok a következőképp értelmeztek: "*árad befelé a kispolgári giccs és erotika - a gazdaságossági szempontokra hivatkozva.*"[223]

A példányszám adatok némileg részletesebb elemzése azonban meghazudtolja ezt a feltevést: kitetszik belőle, hogy az "egyéb külföldi" művek átlagpéldányszáma az egész korszak során mindvégig meghaladta a kortársi szovjet és népi demokratikus művek átlagpéldányszámát, még 1959-ben is, és majd csak a 80-as években emelkedett tartósan - bár kisebb visszaesésekkel, amiket alighanem a kultúrpolitikai beavatkozások magyaráznak - több, mint a kétszeresére a másik kategóriáénak. Ennek a számsornak a hullámzásán is nyomon követhetők a szovjet és népi demokratikus irodalmak jelenlétének fokozását[224], és az *eo ipso* nyugatinak tekintett, szórakoztató művek visszaszorítását követelő párthatározatok hatása.[225]

A következő táblázat az Európa Kiadónál 1959 és 1990 között megjelent "kortársi szovjet és népi demokratikus", illetve az "egyéb élő külföldi" kategória művei összesített átlágpéldányszámának alakulását mutatja[226]:

adás korábban is meglévő gondjai az új mechanizmusban élesen rajzolódtak ki, súlyosbodtak a kiadók, a terjesztők és a nyomdák érdekellentétei. ... Az anyagi lehetőségek bizonytalansága határozatlanságot okozott a kiadási koncepciókban. A kiadók tartózkodtak az új kezdeményezésektől, vállalkozásoktól, a piaci igények és az ezeket közvetítő terjesztői rendelésekhez való alkalmazkodás növelte a szórakoztató könyvek számát és példányszámát. A könyvterjesztésben a belkereskedelemre általában érvényes szabályozók és finanszírozási gyakorlat következtében háttérbe szorultak a kulturális érdekek. A szakma a gyorsan fogyó, nagy példányszámú könyvek eladásában vált érdekeltté., és a készletek radikális csökkentésére kényszerült." Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának állásfoglalása a könyvkiadás helyzetéről, feladatairól, 1972 (Vass 1978 : 267-268)

[223] Az MSZMP KB Művelődéspolitikai Munkaközösségének állásfoglalása az MSZMP művészetpolitikájának időszerű feladatairól, 1984 (Vass 1988 : 749)

[224] "*Maximális támogatásban kell részesíteni a szocialista világnézetű, a marxizmus-leninizmus hegemóniáját szolgáló ... műveket. Növelni kell az ideológiai igényességet a nem marxista, de bizonyos szempontból értéket képviselő művek kiadásában ezeket megfelelő kritikával kell közreadni. Nem kaphatnak teret az antimarxista, a szocializmussal ellenséges irányzatokat képviselő művek.*" Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának állásfoglalása a könyvkiadás helyzetéről, feladatairól, 1972 (Vass 1978 : 267-268)

[225] "*A könyvkiadás az elmúlt időszak folyamán kísérletet tett arra, hogy a szórakoztatással kapcsolatos igényeket megfelelő színvonalú művekkel elégítse ki. ... a krimik száma és példányszáma a korábbi mennyiség többszörösére szökött fel, az importált művek szelektálása igénytelenebbé vált, és kispolgári szemléletet árasztó, giccses, selejtes művek is megjelentek. Azok az intézkedések, melyeket az utóbbi években hoztunk az ilyen könyvek kiadása ellen, s a szórakoztató irodalom elfogadható arányainak biztosítására, egyelőre kevés eredménnyel jártak. Kevesebb igénytelen krimi és lektűr jelenik meg, mint 3 évvel ezelőtt, példányszámuk azonban olyan magas, hogy hígulást idéz elő az egész könyvpiacon.*" Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának állásfoglalása a könyvkiadás helyzetéről, feladatairól, 1972 (Vass 1978 :.261-262)

[226] Az Európa Kiadó kiadványainak összesített adatai 1959-1990. Ld. Függelék.

	szovjet és népi dem.	egyéb külföldi
1959	5 700 pld.	7 700 pld.
1971	16 400 pld.	27 300 pld.
1972	12 900 pld.	31 700 pld.
1973	12 000 pld.	31 700 pld.
1974	14 200 pld.	24 800 pld.
1975	11 200 pld.	35 800 pld.
1976	15 800 pld.	38 200 pld.
1977	16 600 pld.	47 200 pld.
1978	21 900 pld.	33 500 pld.
1979	16 800 pld.	41 300 pld.
1980	18 300 pld.	36 200 pld.
1981	16 300 pld.	46 200 pld.
1982	17 500 pld.	62 600 pld.
1983	22 900 pld.	52 000 pld.
1984	18 100 pld.	48 900 pld.
1985	13 100 pld.	43 600 pld.
1986	9 200 pld.	43 000 pld.
1987	20 300 pld.	53 800 pld.
1988	9 400 pld.	51 000 pld.
1989	12 400 pld.	42 000 pld.
1990	9 800 pld.	32 500 pld.

Az "egyéb külföldi" kategória átlagpéldányszámának makacs és megállíthatatlan, sőt olykor kiugró emelkedését - és a „kortársi szovjet és népi demokratikus" kategória példányszámainak ezzel párhuzamos folyamatos csökkenését, ami azt a hamis látszatot keltette, hogy az „egyéb külföldi" mintegy az utóbbi rovására növekszik, - valójában természetesen főleg a kiadókra nehezedő gazdasági kényszer magyarázta; máskülönben továbbra is a kultúrpolitikai szándék érvényesült volna a kiadáspolitikában. Nem az „ellenséges kémközpontok fellazítási taktikája" volt a kiadók és a politika közötti parázsló konfliktus gerjesztője, hanem sokkal inkább az, hogy a 70-es évek végétől a könyvtermelés növekedéséhez képest fokozatosan csökkent dotáció, ami - amint ez a 80-as években már párthatározatokban is megfogalmazódott, - "*a népgazdaság teherbíró képességének figyelembevételére*" kényszerítette a könyvkiadást. Más szóval: kénytelenek voltak egyre nagyobb mértékben nagy példányszámban is kelendő, jövedelmezőbb kiadványokat készíteni. Ezek pedig többnyire nem „kortársi szovjet és népi demokratikus" művek voltak. Világosan kitetszik a táblázatból, hogy valahányszor erőfeszítések tör-

téntek a „kortársi szovjet és népi demokratikus" kiadványok átlagpéldányszámának politikailag kívánatos emelésére (például a 80-as évek elején), ez szükségképp együtt járt egyszersmind a piacképesebb „egyéb élő külföldi" kategóriája átlagpéldányszámának (és műszámának) az emelkedésével is, hiszen ezek nyereségén kívül más forrása immár nem létezett az olcsó (lásd „ív-ár" rendszer!), és lassan fogyó könyvek által „megtermelt" veszteség fedezésének. Vagyis éppen ellentétesen azzal a logikával, amely implicite a párthatározatokban is megfogalmazódott, és a két, szembenálló világrendszer versengését mintegy az irodalomra is kiterjesztette, - műszámokban és példányszámokban mérve a verseny állását! - minél inkább szorgalmazta a KF a szovjet és népi demokratikus művek megjelentetését, a kiadó annál több „egyebet" is kénytelen volt kiadni. Egy 1985-ös keltű KF-jelentés meg is állapította, hogy a közgazdasági szabályozók nem hatnak az egységesen értelmezett művelődéspolitika megvalósításának irányában: "*A könyvszakma állami irányításának hatásköre a gazdasági reform szélesítésével összefüggésben szűkül.*"[227]

A kultúrpolitika vezetői - a Központi Bizottság Művelődéspolitikai Munkaközössége egy 1984-es állásfoglalásának tanúsága szerint - ekkor már pontosan érzékelték azt a veszélyt (v.ö. „fellazítás"!), amit a mindinkább irányíthatatlanná váló fordításpolitika immár az egész rendszerre nézve jelentett: " ... *a közgondolkodásra a hazai és külföldi szórakoztató irodalom gyakorolja a legnagyobb hatást, e művek ideológiai sugallata, értékszemlélete, életmódmintái azonban gyakran zavarosak, nincsenek összhangban szocializmust építő társadalmunk értékrendjével.*" Ezért azt követelte, hogy "*Hatékony intézkedéseket kell életbe léptetni a könyvkiadás területén is érvényesülő kommercializálódási tendenciák visszaszorítása érdekében, csökkenteni kell az ilyen törekvéseket szolgáló kiadói tevékenység jövedelmezőségét.*"[228] Ezek azonban már csak utóvédharcok. Nemcsak a kultúrpolitika kiadáspolitikája, hanem az egész politikai rendszer is lehetetlenné vált, melyet szolgálnia kellett.

Ez a fentebb idézett párthatározat volt az utolsó, bátortalan kísérlet a korszak során bármiféle fordításpolitikai szempont érvényesítésére, a világirodalmi kiadáspolitika irányítására, vagy legalább szabályozására. Csakhogy ez már a rohamosan szaporodó, és az érdekeiket bármi áron érvényesítő, még az „engedélyezési lapot" is félresöprő vállalati

[227] Kézirat, magánarchívum

[228] Az MSZMP KB Művelődéspolitikai Munkaközösségének állásfoglalása az MSZMP művészetpolitikájának időszerű feladatairól, 1984 (Vass 1988 : 749)

gmk.-k kora volt a könyvkiadásban és a nyomdászatban is; a kultúrpolitika pedig ekkorra már kifogyott az irányítás hathatós - gazdasági és politikai - eszközeiből. Szinte groteszk mód, „piackonform" módszerekkel próbálták érvényesíteni a politikai tiltást, mert „adminisztratív intézkedések" politikai okokból, ekkor már gondolatban sem merülhetnek fel. A rendszer érzékelhetően felemésztette 1956-ban felhalmozott „félelemtartalékát"[229].

A hajdani, lélekcserélő céljait feledő kultúrpolitika, mely tizenöthúsz évvel korábban még egy világméretű, ideológiai keresztesháború csatáit vívta, a 80-as évek közepén már csak a „fellazítás" mumusát felváltó „kommercializálódás" démona és a nyugati tömegkultúra ellen indított szélmalomharcot. Amikor pedig végképp finanszírozhatatlanná vált a kultúrpolitika, bűnbakot keresve a politika végrehajtóit hibáztatták: „*A kereslet szempontjainak esetenkénti egyoldalú érvényesülése, a könyvpropaganda és az ízlésnevelés hiányosságai azonban azt eredményezték, hogy a kortárs szocialista irodalom megjelentetésében az elmúlt években - a műszámok változatlansága mellett - csökkentek a példányszámok.*"[230] Holott a kiadványszámok és a példányszámok statisztikáiból az is kiolvasható, hogy a kultúrpolitika nemcsak gazdasági okokból szenvedett vereséget a fordításpolitikában is, hanem azért is mert a kitűzött cél - a közönség világképének átszerkesztése olvasmányai révén - eleve megvalósíthatatlan volt.

[229] Révész Sándor szava.

[230] Az MSZMP KB PB állásfoglalása a könyvszakma helyzetével foglalkozó határozata végrehajtásáról, a könyvkultúra társadalmi hatásának tartalmi-ideológiai kérdéseiről, az időszerű feladatokról, 1986 (Vass 1994 : 186)

MŰFORDÍTÓ ÉS MŰFORDÍTÁS

I./ A műfordító

A kiadók államosítása és átszervezése, a nagyipari könyvkiadás megindulása, továbbá nem utolsó sorban a rendszer kultúrpolitikai céltűzéseiből eredő nagyszabású fordításpolitikai program, természetesen a fordításirodalomban is új helyzetet teremtett. A hirtelen megnövekedett fordítási igény kielégítése - vagyis a kultúrpolitika fordításpolitikai intencióinak a teljesítése, - nagy nehézségek elé állította a kiadókat[231], különösen a korszak első évtizedében, és különösen a korábban csekély kiadói figyelemre méltatott irodalmak tekintetében. A korábbi - háború előtti - méretei sokszorosára növekvő, és mindvégig egyre szélesedő, egyre több idegen nyelvű irodalmat feltáró világirodalmi könyvkiadásnak a korábbinál sokkal több - sőt egyre több, - fordítóra lett volna szüksége. Viszont a magyar könyvkiadás korábbi korszakának viszonylag csekély számú[232], igényes világirodalmi kiadványának elkészítésében résztvevő fordítók - akik között elvétve akadtak csak nem nyugati nyelveket is ismerők, - nem lehettek képesek teljesíteni a kultúrpolitika fordulata után megszaporodó kiadói megrendeléseket, melyek az első években főleg éppenséggel nem nyugati nyelveken írott művekre vonatkoztak. A fordítók és más irodalmi, nyelvi szakértők hiányát tovább fokozta az a körülmény is, hogy a kultúrpolitikai akarat által létrehozott új könyvkiadók, mint ezt fentebb kifejtettük már, merőben másképp is működtek - bizonyos értelemben szakszerűbben, - mint az elődeik.

Ez a hiány azzal a következménnyel járt, hogy olyan emberek is kiadók által rendszeresen foglalkoztatott, hivatásos fordítóvá váltak csupáncsak nyelvtudásuk és műveltségük révén, akiknek korábbi foglalkozása kívül esett akár a legtágabb értelemben vett irodalmi életen is, melyet azonban valamely - többnyire politikai jellegű - okból nem folytathattak tovább. Számos, az önálló publikálás lehetőségétől elzárt író és költő, újságíró szintén fordítások vagy más kiadói munkák révén jutott megélhetéshez, nem egy esetben - mint azt fentebb láthattuk, - a kulturális hatóságok egyenes ösztönzésére.

A lefordításra váró bármely nyelvű művek túlnyomó többsége

[231] Lásd az *Ajánlólisták* c. fejezetet

[232] 1948-ban összesen is csak 366 fordított mű (szépirodalmi és egyéb) jelent meg; míg 1950-ben már ennek csaknem a kétszerese, majd évekig tartó visszaesés után 1964-ben ismét ugyanannyi, mint 1950-ben. Ettől az évtől kezdve azonban folyamatosan emelkedik a fordítások száma, ami 1985-ben elérte az 1202-t.

természetesen prózai alkotás volt. A háború előtti magyar irodalmi életben azonban műfordításnak hagyományosan csak a költői fordítást tekintették, míg a prózafordítás presztízse viszonylag alacsony volt, nem utolsó sorban azért is bizonyára, mert a kiadók csak viszonylag kis számú értékes külföldi művet jelentettek meg. Ezeket a prózai fordításokat sem írók készítették, hanem nagyműveltségű egyetemi és középiskolai tanárok, más irodalmárok. Rangos író csak kivételképpen vállalkozott prózai fordításra, - Sárközi György, Karinthy Frigyes, Sőtér István - mások nem egyszer csak jól csengő nevüket kölcsönözték a munka zömét helyettük elvégző névteleneknek. Jóllehet a prózafordítók némelyike - Gyergyai Albert, Radó Antal, G. Beke Margit, Görög Imre, stb. - bizonyos tekintélyt is kivívott magának a munkásságával, és az irodalmi közvélemény is számon tartotta őket, a kortársi külföldi próza magyar nyelvű fordítása, ami mintegy az „avatatlan", laikus közönség számára készült, oly kevés inspiráció forrása volt a korabeli magyar irodalom számára, hogy ez óhatatlanul kihatott a prózafordítás rangjára.

Az irodalmi, de nemcsak irodalmi közfelfogás szinte egy csapásra megváltozott, amikor a politikai fordulat következtében számos író és költő prózai művek fordítására kényszerült. Fordítói munkásságuk nemcsak a megjelenő fordítások átlagszínvonalát javította, de egyszersmind évtizedekre tekintélyt biztosított magának a prózafordítás munkájának is. Immár irodalmi rangja lett a prózafordításnak, nem utolsó sorban azért is, mert a fentebb ismertetett állami kiadáspolitika nagy hangsúlyt helyezett a külföldi klasszikusok megjelentetésére, és így a lefordított szerzők rangja is visszahatott a művek átültetőinek a munkájára. Szövegeik színvonala új eszményt állított a hivatásos fordítók és a fordításokat elbíráló, az eredetivel egybevető, megszerkesztő kiadói műhelyek elé is, melyek a sok különböző tehetségű és eltérő nyelvtudású, gyakorlott vagy gyakorlatlan fordító munkájának lehető kiegyenlítését tekintették feladatuknak.

Számos jele van mindazonáltal - azóta is, - hogy a prózafordítás megnövekedett becsülete sem érhetett fel a versfordításéval. Maguk a fordításra kényszerülő írók továbbra is gályarabságnak tekintették ezt a tevékenységet, és ritka kivételektől - például a korszak második felében hatalmas prózafordítói életművet alkotó Tandori Dezsőtől, vagy Kertész Imrétől - eltekintve, az első adandó alkalommal visszatértek az önálló alkotáshoz. A szerkesztőségek által nagyra tartott, művészi munkát végző prózafordítók irodalmi rangja pedig továbbra sem volt a versfordításra vállalkozó költőkéhez fogható. Mégpedig annak ellenére sem, hogy a magyar irodalmi hagyománynak megfelelően mindig is fordító költők az

új korszakban a korábbiaknál sokkal többet fordítottak, jóllehet főleg kiadói megrendelésre immár, nem ritkán irodalmon kívüli szempontokból megjelentetendő, csekély tehetségű költők semmitmondó műveit, miáltal a versfordítás is eltömegesedett, és átlagos színvonala - ellentétben a prózafordításéval, - jócskán alászállt.

A műfordítói szakma vagy talán mesterség részben hagyományos, részben a kiadói gyakorlatban hamar kialakuló belső hierarchiája ellenére is egységes volt az egész korszak során, a legfőképpen talán azért, mert a szovjet mintára és nagyon korán megszervezett írószövetség Műfordítói Szakosztálya mintegy hivatalosan is egységes keretbe foglalta s egyszersmind kanonizálta is önálló, az íróktól és költőktől elkülönült létezését. A prózaírás, versírás és kritikaírás mellett az állami bürokrácia hivatalosan megalkotta a maga számára a műfordítás kategóriáját is, melyet nem is tudott másképp kezelni, mint az előbbiekkel egyenrangúan. Az ekképpen egyszersmind az új szervezetű irodalmi életben is képviselethez jutó, a kultúrhivatalok által kötelezően figyelemre méltatott műfordítók egyúttal élesen elkülöníttettek a mesterség másik ágát gyakorló szakfordítóktól. Az ő munkájukat a hatóság - és a közfelfogás is, - merőben funkcionálisnak tekintette csupán. A szakfordítókról csak akképpen vett tudomást a hivatalosság, hogy még szakmai szervezet megalakítását sem engedélyezte a számukra, alkalmasint azért, mert köztük még több volt a „deklasszált elem", mint a műfordítók között.

A műfordítók tehát - köztük a többnyire csak prózát fordító hivatásos fordítók, és az ebben a szakosztályban is tagságot viselő költők és szépírók - az irodalomhoz soroltattak, vagyis elismertettek önálló alkotónak, ami azt jelentette, hogy bizonyos mértékben részesedhettek a rendszer által az alkotóművészeknek felkínált kedvezményekből is. Magában az Írószövetségben azonban, mely mindig is hangsúlyosan az élő magyar irodalom fórumának tekintette magát, mégis egyértelműen másodosztályú tagnak minősültek.[233] Kifejeződött ez nemcsak abban, hogy a hivatalos irodalmi szervezet választott testületeiben kivételképpen sem jutottak képviselethez, de például abban is, hogy a Műfordítói Szakosztály meglehet, főleg ceremoniális feladatokkal járó elnöki tisztét nem hivatásos műfordító, hanem költő, Rákos Sándor töltötte be a leghosz-

[233] *„Műfordítónak lenni megbecsült pozíció. A műfordító, fordítói működése és műve alapján, felvételét kérheti a Művészeti Alapba vagy akár a Magyar Írók Szövetségének Műfordítói Szakosztályába. A tagság egzisztenciát és rangot jelent. Foglalkozása: műfordító – aki megteheti, ezt akárhová emelet fővel beírhatja. Művész, benne él az irodalomban, a művészvilágban, bejáratos bizonyos körökbe."* Geher István: *A műfordító természetrajza: helyzetelemzés* (Bart-Rákos 1981: 75)

szabb ideig, - aki valójában csak „belső száműzetése" idején készített fordításokat, - mintegy kárpótlásképpen, amiért a költői szakosztályban nem juthatott költői rangjának megfelelő szerephez. A műfordítók irodalmi státuszát mutatja az is, hogy az évről-évre hosszas alkudozások közepette kiosztott József Attila-díjat hivatásos műfordító a korszak során sohasem kapta meg, legfeljebb költő-műfordító, olykor épp költészetének elismerése helyett. Göncz Árpád szakosztályi elnökké, majd írószövetségi elnökké választása a 80-as évek derekán korántsem a műfordítás irodalmi státuszának megváltozását jelentette, hanem sokkal inkább a rendszerváltás előhíre volt már, minthogy tisztségét is a pályája során megszerzett közéleti rangjának köszönhette.

Maguk a műfordítók mindeközben általában kevéssé érdeklődtek az Írószövetség iránt, és sem az irodalmi belharcokban, sem a mind sűrűbb politikai összecsapásokban nem vettek részt. Akárcsak a világirodalmi könyvkiadás, a fordításirodalom is jótékony „szélárnyékban" élt, és közben rohamosan „professzionalizálódott". Az írók a 60-as évek végére visszatértek a szépirodalomhoz, a némi fordítást még továbbra is vállaló, bár egyre fogyatkozó számú költő-fordító pedig legfeljebb már csak *epitheton ornans*-ként használta a műfordítói titulust, újak helyettük alig jelentkeztek[234], míg a műkedvelők[235] hajdan nem kisszámú csapata kiszorult a pályáról. A műfordítás a kötelező tömegtermelés szorításában a korszak során mindinkább a pénzkereset szakszerű formája lett, a viszonylag kevés számú - a fontosabb nyelvek esetében is legfeljebb tíztizenkét - elismert fordító számára rendszeres kenyérkereset.

A fordítás azonban ezzel nem szűnt meg egyszersmind hivatásnak is lenni. Csakhogy az immár szinte kizárólag hivatásos prózafordítókból álló műfordítói szakma immár kénytelen volt nélkülözni azt az informális rangot, amit az addig legalább részben ide tartozó önálló alkotók révén élvezett. A világirodalmi könyvkiadás konszolidációja azonban addigra már kialakította és megszilárdította a szakma belső hierarchiáját, ez pedig szinte szükségképp díjak alapításához vezetett. Mintegy a hiába várt műfordítói József Attila-díj helyett, a 70-es évek végén létrejött előbb a néhai orosz műfordítóról, Wessely Lászlóról elnevezett, rokonai által alapított díj, amit az Európa Kiadó holdudvarában alakult kuratórium ítél oda az ifjabb prózafordító generáció tagjainak, majd a Forintos-díj is, amit maga a szakosztály alapított a 80-as évek elején. A díjak megalapításával a magyar műfordítás kétségkívül irodalmias attribútumokra tett szert, melyek egy időre meg is szilárdították a státuszát.

A nagyobb szakmai megbecsülés iránti igény abban is megmutatkozott, hogy a 70-es évek közepétől a Műfordítói Szakosztály ritkás ülésein a tagságot - a miniszteri rendeletben szabályozott és egyre kevesebbet érő honoráriumok elégtelenségén kívül - a legfőképp a műfordítás-kritika, illetve ennek szinte teljes hiánya foglalkoztatta. *„A műfordítás-kritika (ha volna) némiképp talán pótolhatná (részben meg is teremthetné) a hiányzó elméletet, szakmai útmutatást adhatna a fordított művek erdősűrűjében. De nincs, vagy alig van műfordítás-kritika. Folyóiratainkban, lapjainkban - a* Nagyvilág *kivételével, bár a szűken mért terjedelem ott is határt szab a részletezésnek - egy-egy jelzőnél, legjobb esetben félmondatnál többre a legjobb (vagy legrosszabb) fordítás sem számíthat. De nincs helyük a szakmát érintő tanulmányoknak, fordítói műhelynaplóknak sem."*[236] - írja Rákos Sándor *A műfordítás ma* című tanulmánykötet bevezetőjében.

A műfordítás-kritikát korántsem a korszak bőséges világirodalmi könyvkiadásának igényes kiadványai által felnevelt, és szakmai öntudatra ébredő magyar műfordítók hiányolták először. A fordítók azonban mindig is hiába kívánták volna legalább a szakmai nyilvánosság előtt megméretni a munkájukat, ilyen elemzésre más nyelven is alig van példa, és az is többnyire versfordításokra vonatkozik. Nem műfordítás-kritikai munka *A műfordítás ma*[237] sem, amely a szakosztály tagságának kezdeményezésére jelent meg, hanem a műfordításról, a műfordítói munkáról szóló esszéisztikus reflexiók és szakszerű tanulmányok gyűjteménye, hiszen a műfordítói munka jellegzetességeiből következik, hogy kritikáját valójában a szerkesztő végzi el. Némelyek szívesen látták volna a sokat emlegetett, de sohasem látott műfordítás-elmélet létrejöttét is, ami - az ideológiával átitatott korban - szintén mintegy rangot adhatott volna a tevékenység gyakorlatának és egyszersmind objektív mércét is. A fordítás-elméletet végül is a nyelvtudomány alkotta meg - műfordítók és az irodalomtudomány közreműködése nélkül, - a műfordítást, vers- és prózafordítást egyaránt mintegy a művészetek körébe utalva.

---

[234] *"Újabban a költő-fordítók serege is fogyatkozik. Az idősebb alkotó-nemzedék - a magyar irodalom nagy szerencséjére - visszavonul az életművébe, s a fiatalabbak közül kevesen törekszenek a helyükre. A fiatal prózaírók nemigen tudnak nyelveket, a fiatal költők nem nagyon ismerik a kötött versformákat."* Geher István: *A műfordító természetrajza: helyzetelmzés* (Bart-Rákos 1981: 84)

[235] *"A műkedvelő nem rendelkezik korlátlan szabad idővel, és nem adja ki a kezéből a csiszolatlan munkát. Sokáig passziózik, gyötrődik vele, lehetetlenség kivárni, amíg vaklamit lefordít. Egyébként is, a műkedvelő mindig különc, reakciói kiszámíthatatlanok. A műkedvelők lépten-nyomon fennakadást okoznak a kiadói ügymenetben. Leginkább azzal, hogy nincs belőlük elég."* Geher István: *A műfordító természetrajza: helyzetelemzés* (Bart-Rákos 1981: 85)

[236] Rákos Sándor: *Előszó* (Bart-Rákos 1981: 6)

[237] *A műfordítás ma* szerk.: Bart István és Rákos Sándor, Bp: Gondolat,1981

Alighanem a műfordítói tevékenység eredendően kettős természete mutatkozott meg az elmélet lehetőségéről szóló belső vitában is, amely a 70-es években sokáig parázslott a szakmában. A vita két kulcsszava - a „mesterség" és a „művészet" - rendre felbukkant az *Élet és Irodalom* által hosszú sorozatban közölt műfordítói interjúkban is. A „művészet és/vagy mesterség" témája természetesen ott bujkál az *A műfordítás ma* tanulmányaiban is, melyek akár az említett, jobbára verbális vita összefoglalásának is tekinthetők. A gyakorlat kizárólagosságát hangoztató „elmélet-ellenes párt", - mely korántsem csak írókból és költőkből állt, hanem éppúgy hivatásos prózafordítókból, sőt kiadói szerkesztőkből is, - természetesen a műfordítás művészi vonásait hangsúlyozta. Az előbbihez hasonlóan természetesen szintén csak virtuálisan létező „elméleti párt" hívei ezzel szemben szinte kizárólag hivatásos prózafordítók voltak. Az egész szakmai eszmecserében valójában a műfordítók mind öntudatosabb „céhe" és a felduzzasztott világirodalmi könyvkiadás fordító-igénye közötti konfliktust kell látnunk. A felkent költők és írók által hitelesített művészi beavatottság hangsúlyozása és a műhelyében egyedül dolgozgató kézműves képének felidézése azonban tulajdonképpen egyaránt a „professzió" védelmét szolgálta.

A hetvenes évek végén váratlan és meglepő kihívás érte a természete szerint befelé forduló műfordítói szakmát. A fiatal magyar irodalom nemzedékké szerveződése a műfordítás-irodalmat is utolérte, és a József Attila Kör tagjai a kirekesztettség ethoszát a műfordításra is átvitték. Bebocsáttatást követelve, egyszerre támadták a „beérkezetteket" és a velük „összefonódott" kiadókat. A műfordítók „céhe" egyszeriben „klikként" jelent meg, amely a fentebb említett látens vitában megfogalmazott érveket valójában csak pozíciói védelmére alkalmazza. A fiatalok merőben igazságtalan és a helyzet teljes félreértésén alapuló támadása mindenesetre újra beemelte a műfordítást az irodalmi életbe, és ráirányította a minden társadalmi konfliktust éberen követő kultúrpolitika figyelmét. A „szakma" nem vette fel a kesztyűt, az Írószövetség viszont *Kettévált láng* címen kőnyomatos kiadványt jelentett meg, amiről a József Attila Kör tagjai azt hihették, hogy egy nemzedéki műfordítói folyóirat (afféle „*új Nagyvilág*") próbaszámát tartják a kezükben. A folyóirat nem valósult meg, már csak azért sem, mert hamar kiderült, hogy mennyire hiányos a magyar irodalom új nemzedékének nyelvtudása, aminthogy hamvába holt az egész szervezkedés is, mely eleve a helyzet és a viszonyok félreismerésén alapult. Viszont mégiscsak felhívta a figyelmet arra, hogy a műfordításban is elérkezett a nemzedékváltás ideje.

A könyvkiadók ezzel természetesen nagyon is tisztában voltak. „[A kiadónak] *anyagi és erkölcsi érdeke, hogy a műfordítók ki ne veszszenek, s helyüket ne tehetségtelen dilettánsok és tanulatlan kezdők töltsék be. Szakképzett műfordítói munkaerő - azaz módszeres fordító utánpótlás - hiányában a kiadó nem sokáig üzemelhet. A válság előjelei már mutatkoznak, s a válságos helyzeten aligha segíthet az az egy-két alkalmi tehetségkutató pályázat vagy sajtóvita, amelyet az illetékes szerkesztőségek és szervek nagy ritkán megrendeznek. Miért nem vállalkoznak az érdekeltek hathatósabb intézkedésekre: miért nem ajánlanak fel például társadalmi ösztöndíjakat a tehetséges fordítójelöltek részére?*"[238] - tette fel az akkor még korántsem naivan hangzó kérdést Géher István 1981-ben.

Végtére is egész sor művészeti szakiskola gondoskodott az állami művészképzésről és az utánpótlás zavartalanságáról. Miért épp a műfordítók képzése lett volna kivétel? Létre is jöttek ekkor a fordítóképzés kezdeményei - például épp Géher István bölcsészkari szemináriumai formájában, - kiteljesedni azonban a kultúrpolitika hanyatló korszakában már nem tudott a képzés, csak épp a „mesterség vagy művészet-e a műfordítás?" megválaszolhatatlan kérdése körüli szakmai vita éledt újjá kis időre, ezúttal „tanítható-e a műfordítás?" címmel. A kultúrpolitika igen gyakorlatiasan, a rendeletileg szabályozott honoráriumok felemelésével reagált: "*Szükséges a honoráriumrendszer részleges, szelektív módosítása (pl. a gyermek- és ifjúsági művek szerzői díjának, a műfordítói díjak átlagának differenciált emelése, illetve a lektűr jellegű művek honoráriumának csökkentése).*"[239] Ezzel a zárójeles mondattal gyakorlatilag véget ért a korszak műfordítástörténete.

A fordítóképzés végül is szakfordító-képzés formájában valósult csak meg, míg a műfordító-képzés örökre megrekedt az egyetemi szemináriumok szintjén. A műfordítói utánpótlás válságának a 80-as évek elején még oly súlyosnak tetsző kérdését pedig a rendszerváltás folyamatában újraéledő, gyakorlatias szellemű magánkönyvkiadás habozás nélkül levette a napirendről, a műfordítás belső vitáival egyetemben.

Miközben a szakfordítók a rendszerváltás után röviddel sikeresen megvívták a maguk szabadságharcát, a műfordítás nemcsak „céhként", de jószerével elkülönült szakmaként is megszűnt létezni, versfordításra

[238] Bart-Rákos 1981: 98-99

[239] Az MSZMP KB PB határozata a könyvkiadás és könyvterjesztés helyzetéről, VI. ötéves tervének művelődéspolitikai koncepciójáról, gazdasági irányításának és szabályozásának korszerűsítéséről, 1981 (Vass 1988 : 92)

pedig az új korszakban gyakorlatilag nem volt megrendelés. A mindenféle szöveget bőven termő, de szerkesztők és többnyire kiadói szakértelem nélkül működő új magyar könyvkiadásban a korábbi korszakban elképzelhetetlenül mélyre süllyedt a világirodalmi könyvkiadás átlagos színvonala, aminthogy a fordításirodalomé is. Ez sem gátolta meg persze, hogy a műfordítás-irodalom régi műhelyei ne igyekezzenek őrizni a szerkesztőségi hagyományokat, és azt sem, hogy ne bukkanjanak fel a semmiből - módszeres műfordítóképzés nélkül is, - tehetséges fiatalemberek, mint a hajdan oly sokat emlegetett és hiányolt „utánpótlás" képviselői. A műfordítás kontextusát azonban - és vele az egész világirodalmi könyvkiadását - az immár kizárólag haszonelvű könyvkiadás gyakorlata oly mértékben megváltoztatta, hogy az általunk vizsgált korszaknak nemcsak a problémái, de még a szavai is értelmüket veszítették.[240] A műfordítónak - prózai vagy költő fordítónak - ma nincs se irodalmi, se piaci státusza. A műfordítás - egész elméleti problematikájával egyetemben, - irodalomtudományi stúdiummá lett, akárcsak a nyugati országokban. Bizonyos értelemben ismét ugyanott tartunk, ahol a vizsgált korszak elején: ismét eljött a művelt, passzionátus dilettánsok és az elmélyült egyetemi irodalmárok ideje a műfordításban.

[240] Szemelvények egy műfordító-iroda kiadókhoz intézett körleveléből (1999):

"Egyéb munkáink és megbízatásaink függvényében rövid határidővel, pontosan vállaljuk könyvek (ponyva, szépirodalom, szakkönyvek, stb.) műfordítását angol, német, francia, svéd, orosz, illetve igény szerint majdnem bármilyen nyelvből.

Röviden magamról: Már gyermekkoromban elhatároztam, hogy író leszek, és fiatal korom ellenére ezidáig többezer verset, és mintegy tizenkét könyvet írtam - beleszámítva a műfordításokat és egyebeket is. Fordításból eddig hat készült különböző kiadók megrendelésére, amelyekből eddig három jelent meg."

"Az idegen nyelvű mondatszerkezetek sokban eltérnek a magyartól, a legtöbb megjelenő műfordítás esetében ez okozza a legszembetűnőbb problémákat. Nálam a legfontosabb szempont éppen ezért az, hogy munkáim igényesek legyenek és semmiképpen ne adjak ki magyartalan írást a kezem alól. Egy-egy könyvön többen is dolgozunk, ezért tudunk rövid határidőre elkészülni. A munka végső fázisa minden esetben nálam összpontosul. (Magánarchívum)

II./ A műfordítás

Fentebb többször utaltunk már rá, hogyan változott a kiadói munkafolyamat az állami könyvkiadásban a háború előtti magán könyvkiadásban megszokotthoz képest.[241] Mivel más megrendelője elvileg sem lehetett a műfordításoknak, mint állami könyvkiadó, a műfordító munkája és az olvasó közé törvényszerűen beiktatódott egy éppen evégett alkalmazott kiadói munkatárs, a lektor. A kiadói lektor - vagy másképpen, a szerkesztő, - egyéb feladatai mellett, nemcsak minősítette a műfordító által benyújtott szöveget, hanem szokás által szentesített joga, sőt kötelessége is volt akár az átírásig menően is beavatkozni a kéziratba, azaz „megszerkeszteni". Más szóval, személyében a fordító mintegy társalkotót kapott, aki - paradox mód, - egyszersmind gyakorlatilag a munkaadója is volt egyben.

A szerkesztőtől, aki sok esetben a művet az eredetivel egybevető „kontrollszerkesztő" megjegyzéseivel és javításaival ellátott kéziratot kapott kézhez, a kiadó azt várta el, hogy a nyomdába adott fordítás szövege „magyaros" és egyben „irodalmi" legyen. Ennek érdekében a szerkesztő, sok esetben maga is műfordító, gyakorlatilag - ha szerzői jogilag nem is, - korlátlanul felülbírálhatta a fordító döntéseit. Ennek legfeljebb csak a szorgalma és tehetsége szabott határt. A helyzet belső logikája szerint tehát a kiadói szerkesztőnek - mondhatni hivatalból - gyakorlatától, szakértelmétől, stilisztikai érzékenységétől függetlenül, elvileg legalábbis, jobb fordítónak, jobb stilisztának kellett lennie, mint a fordítás munkáját gyakorlatilag elvégző műfordítónak. Ebben a különös alá- és fölérendeltségi viszonyban alighanem a prózafordítói munka lenézettsége élt tovább. A valóságban ez a helyzet mégis sokkal kevesebb konfliktushoz vezetett, mint az - főleg a prózafordítás rangbéli emelkedése után, - várható lett volna. Ehhez hozzájárulhatott a fordítói szakma fentebb említett egységes volta, ami informális, de pontos hierarchiát alakított ki a mesterség művelői között, továbbá az is, hogy a kiadói szerkesztők közül sokan maguk is megbecsült műfordítók voltak.

A szerkesztőt természetesen azért kellett szinte társalkotóvá előléptetni, mert főleg a korszak elején, a fordítóhiány miatt, a kiadók kénytelenek voltak számos gyakorlatlan, és több értelemben is megbízhatatlan embert foglalkoztatni, különösen a ritka és új nyelvek esetében. Ugyanezért lett általános gyakorlattá a kontrollszerkesztő alkalmazása is,

[241] Lásd Lj 97.

hiszen a szerkesztők olyan nyelvekből készült fordításokat is javítottak, melyeket maguk sem ismertek. Vagyis szépirodalmi művek fordítása is gyakran „csapatmunkában" készült, ami merőben ellentmondott a műfordításról kialakult képzeteknek, viszont ennek következményeképp a megjelenő szövegek túlnyomó többsége nemcsak megbízhatóan pontos volt, legalább tartalmilag, hanem megfelelt a „magyarosság" és „irodalmiasság" ennél közelebbről nehezen meghatározható követelményének is. Természetesen sűrűn előfordultak viták is szerkesztők és fordítók között, akik gyakran „ötletes" fordításaik „elszürkítésével" vádolták a kiadói munkatársakat, bizonyára nem is mindig alaptalanul.

Az új kiadói munkarendnek köszönhetően azonban csakugyan megemelkedett a prózafordítások átlagszínvonala, jóllehet a prózafordítás presztízsének megnövekedése természetesen nem ennek volt tulajdonítható. Sokkal inkább - mint fentebb említettük már, - néhány nagy fordítóegyéniség (pl. Szöllősy Klára, Makai Imre, Bartos Tibor, Tandori Dezső, Göncz Árpád és mások) felbukkanásának, akik az után is a pályán maradtak, hogy az írók, ritka kivételektől eltekintve, visszatértek az irodalomba. Az ő kiemelkedő színvonalú munkásságuk reprezentálja a korszak prózai műfordítás-irodalmát, és nem a színtelen átlag. Ha - fordításról lévén szó, - paradoxonként hangzik is talán, az említett műfordítóknak jellegzetes és egyéni „stílusuk" van, amin a szöveghűség és az idegen szerző „megmagyarításának" kényes, csakis művészi szövegalkotással megvalósítható egyensúlya értendő. A körülmények szerencsés összejátszása folytán a magyarországi világirodalmi könyvkiadás és a prózai műfordítás-irodalom mindaddig páratlan méretű kibővülése korában ezek a nagyszerű tehetségű műfordítók képességeikhez méltó feladatokat is kaptak. Az általuk fordított műveknek, melyek nagy hányada a világirodalom klasszikusainak az alkotása, aligha készül egyhamar új fordítása. Általuk megalkotott szövegük épült be a magyar világirodalmi műveltségbe - és nem utolsó sorban azért is lehetett részévé világirodalmi tudatunknak, mert a magyar prózafordítás legjobb korszakának legjobbjai teremtették újjá a műveket.

Mindazonáltal ebben a „legjobb korszakban" - az állami kultúrpolitika, mint láthattuk, páratlanul ambiciózus és egyben ambivalens erőfeszítéseinek következtében - alapvetően megváltozott a műfordítás-irodalom funkciója. Ahogy Kenyeres Zoltán írja: *„A műfordítás közvetlen eszköze lett a társadalmi méretű kulturális forradalomnak, s előtérbe*

lépett az ismeretterjesztés feladata."[242] A megállapítás burkolt, de annál jogosabb bírálatot is tartalmaz. A kultúrpolitikai ihletésű - és fentebb már részletezett - kiadáspolitika „ismeretterjesztő" buzgalma korántsem csak a kortársi és a klasszikus világirodalom csúcsteljesítményeit juttatta el a magyar olvasókhoz, hanem sok fércművet is, melyek fordítása az ismertetett csapatmunka módszerével készült. Más szóval, miközben egyrészt klasszikus értékű műfordítások is születtek, a tömegtermelés iparággá tette a műfordítást, mely szükségképp számos „iparost" foglalkoztatott.

A prózafordításéhoz hasonló ívet írt le a költészet fordításának története is a korszak során. A különbség annyi volt, hogy a műfordítást szenvedéllyel űző költők közül a legnagyobbak is egész pályájuk során gyakorolták a mesterséget, minthogy például Vas István, Nemes Nagy Ágnes, stb. életművében más szerepet töltött be a fordítás, mint a prózaírókéban. De ha csak betekintünk is a szintén egész életében fordító Weöres Sándor 1958-ban megjelent vaskos műfordítás gyűjteményébe[243], a költők és formák olyan elképesztő változatosságával találkozunk, hogy azonnal megértjük, ezek a fordítások bizonyosan nem belső késztetésből készültek, hanem inkább a kiadók kívánalmára összeállított antológiák számára, természetesen nyersfordítás alapján. Korántsem csupa remekmű szerepel a gyűjteményben, melybe a költő Kuo Mo-zso és Mao Ce-tung egy-egy költeményét is felvette, miként - érthető mód, - a fordítások színvonala is egyenetlen. Weöres Sándor versfordítói életműve azonban így is kivételes a korszakban, és magasan kiemelkedik az átlagból. A versfordítás átlagszínvonala ugyanis a korszak előrehaladtával fokozatosan romlott, párhuzamosan azzal, ahogy a válogatás mindinkább átcsúszott a kiadók kezébe. Mellesleg ez nemcsak azért történt így, mert a kiadói terveken eluralkodtak az „ajánlólisták", meg a világirodalmat módszeresen feltérképező antológia-sorozatok, hanem abból a prózai okból is, hogy az újabb költő-nemzedékek egyszerűen egyre kevésbé tudtak idegen nyelveket, a világirodalmat - kortársakat és klasszikusokat egyaránt, - maguk is már csak fordításokból ismerték.

A 80-as évek elején mutatkozó fordítóhiány a költészetben még sokkal súlyosabb volt, mint a prózafordításban. Költők helyett immár az egyetemi szemináriumok verselgető bölcsészhallgatóit foglalkoztatták a kiadók. Paradox mód, e fiatalok némelyike utóbb költővé érett. Mire azonban az évtized végének politikai és gazdasági fordulatai elsöpörték

[242] Idézi Ferenczi 1981 : 23
[243] *A lélek idézése* Bp: Európa, 1958

az egész, rendszeresen versfordításokat is közlő kiadói és folyóirat-struktúrát, tulajdonképpen már megszakadt a magyar költészet és a kortársi világirodalom közötti hajszálcsövességet fenntartó évszázados műfordítói hagyomány.

Ez a végkövetkeztetés a prózafordításra nézve is érvényes. Nemcsak azért, mert a fentebb említett, életműve zömét a hetvenes-nyolcvanas években megalkotó hivatásos prózafordító generáció pályája azóta lényegileg lezárult, hiszen ha nem is a korábbi bőségben, de természetesen jöttek utánuk újabb nemzedékek, a mai derékhad, hanem főleg azért, mert ma már ők is csak ritkán jelentkeznek új fordításokkal. Ennek oka pedig a kiadói világ megváltozásában keresendő. Az újjáéledt magán könyvkiadás minden korábbi mértéket meghaladó tömegtermelést kíván a fordítóktól, miközben nemcsak a szerkesztők tűntek el a könyvkiadók többségéből, de a lefordított irodalmi művek túlnyomó része sem kíván irodalmias erőfeszítést a fordítóktól. A kortársi világirodalom kiadói követése rendszertelenné vált, és így az igényes kiadók is csak ritkán tudnak tehetségükhöz méltó feladatokat adni az elmúlt tíz évben felbukkant prózafordítóknak. A legújabb műfordító-nemzedék pedig immár kénytelen nélkülözni azt a szakmai közeget is, amely a vizsgát korszakban a műfordítás mércéjének és belső értékrendjének kialakulását oly hatásosan elősegítette.

Tíz évvel a korszak lezárulta után visszatekintve megállapítható, hogy ha mégannyi ellentmondás és politikai nyomás, ostoba korlátozás gyötörte is a magyarországi világirodalmi könyvkiadást, más - szerencsésebb - körülményeknek köszönhetően, a magyar műfordítás-irodalom, és azon belül is főleg a prózafordítás, amibe beleértendő az eddig meg sem említett, holott szintén tekintélyes méretűvé gyarapodott szaktudományos (pl. filozófiai és szociológiai) fordításirodalom is, olyan teljesítményt nyújtott mennyiségileg és minőségileg is, ami bizonyosan kivételessé teszi ezeket az évtizedeket a magyar szellemtörténetben.

IRODALOMJEGYZÉK

A Magyar Szocialista Munkáspárt művelődési politikájának irányelvei Bp: Kossuth, 1958.

A művelődésügyi miniszter 178/1968. (M.K.19.) MM-ÁH számú utasítása a belföldön forgalomba kerülő könyvek, tankönyvek és egyéb könyvjellegű kiadványos fogyasztói áráról. (Különlenyomat) 1968.

Aczél György: *Egy elmaradt interjú helyett.* Bp: Magvető, 1976.

Aczél György: *Művészetpolitikánk időszerű kérdései* (Az 1984. október 31-én elhangzott előadás bővített szövege.). Bp: Kossuth, 1985.

Aczél György: *Szocializmus, nemzet, kultúra (1979-85).* Bp: Kossuth, 1985.

Agárdi Péter: Közelítések a Kádár-korszak művelődéspolitikájának történetéhez. *Eszmélet,* 1994 június.

Bak János: *Magyarország könyvkiadása. 1945-69.*

Bakcsi György - Gerencsér Zsigmond: *A Szovjetunió népeinek klasszikus és modern irodalma könyvkiadásunkban.* (Kézirat, Magán archívum) 1971.

Bart István - Rákos Sándor (szerk.): *A műfordítás ma.* Bp: Gondolat, 1981.

Béládi Miklós (szerk.): *A magyar irodalom története I. Irodalmi élet és irodalomkritika.* Bp: Akadémiai Kiadó, 1981.

Cohen, Stephen F.: Sztálin rehabilitálása. In Szilágyi Á. (szerk.) *Tovább ..., tovább ..., tovább!* Bp: Szabad Tér ,1988

Csáki Pál - Tóth Gyula (szerk.): *Szöveggyűjtemény a művelődéspolitika, könyvtárpolitika tanulmányozásához.* Bp:Tankönyvkiadó, 1981.

Cseh Gergő Bendegúz - Kalmár Melinda - Pór Edit (szerk.): *Zárt, bizalmas, számozott.* Bp: Osiris, 1999.

Ferenczi László: Adalékok a felszabadulás utáni magyar műfordítás történetéhez. In: Bart-Rákos 1981.11-50.

Geher István: A műfordító természetrajza. Helyzetelemzés. In: Bart-Rákos 1981.61-102.

Haraszti Miklós: *A cenzúra esztétikája.* Bp: Magvető 1991.

Hegedűs B. András et al: *Aczél György-interjú 1989-91.* Bp: 1956-os Intézet Oral History Archívum 162 sz.

Herbai István (szerk.): Irodalomkritikánk néhány fogyatékosságáról. Tézisek. A Politikai Bizottság vitájának jegyzőkönyve. *História* 1995/3

Huszár Tibor: *Mit ér a szellem, ha ...* Bp: Szabad Tér,1990.

Körtés Júlia: A *Nagyvilág* repertóriuma *1956-70.*

Lengyel László: Végkifejlet. *Valóság* 1987. 12.sz.

Pártdokumentumok az ideológiai és a kulturális munkáról. Bp:Kossuth, 1962.

Péter László (szerk.): *Új Magyar Irodalmi Lexikon I.-III.* Bp: Akadémiai Kiadó, 1994.

Révész Sándor: *Aczél és korunk.* Bp: Sík Kiadó, 1997.

Standeisky Éva: *Az írók és a hatalom.* Bp:1956-os Intézet kiadványa, 1996.

Szellemi megújulás – Magyarország és a nagyvilág. *Társadalomtudományi Közlemények* különszám, 1987.

Szilágyi Ákos (szerk): *Tovább ..., tovább ..., tovább!* Bp: Szabad Tér, 1988.

Tóth Gyula (szerk.): *Írók pórázon A Kiadói Főigazgatóság irataiból, 1961-70.* Bp: MTA Irodalomtudományi Intézet kiadványa, 1992.
Varga Alajosné, dr.: *A magyar könyvkiadás adatai.* Bp: MKKE, 1988.
Vass Henrik és Ságvári Ágnes (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956-62.* Második, bővített kiadás Bp: Kossuth, 1973.
Vass Henrik (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1963-66.* Bp: Kossuth, 1968.
Vass Henrik (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1967-70.* Bp: Kossuth, 1974.
Vass Henrik (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1971-75.* Bp: Kossuth, 1978.
Vass Henrik (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1975-80.*.Bp: Kossuth, 1983.
Vass Henrik (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1980-85.* Bp: Kossuth, 1988.
Vass Henrik (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1985-89.* Bp: Interart Stúdió, 1994..
Venuti, Lawrence: *The Translator's Invisibility.* London:Routledge 1995.
Veres Mária - Bächer Iván: Beszélgetések Aczél Györggyel. *Mozgó Világ* 1992/3.

FÜGGELÉK

Az Európa Kiadó kiadványainak összesített adatai 1957-1990

A rendelkezésünkre álló adatsorok igen nagy terjedelme miatt, csupán a korszak első és utolsó évének címeit és számait közöljük, mutatványképpen.

1957

		Iv	Pld
A boldogtalan kolibri (dél-amerikai indián)	mese	4.3	4.3
A föld szépe (albán)	mese	12.6	3.2
A koszovói lányka		13.7	1.-
A német elbeszélés mesterei I-II.	VK	72.1	7.-
A nyírfa fiúcska (nanáj, udege, evenki)	mese	9.2	3.-
A varázstoll (francia szatirikus színművek)		35.8	6.-
Babel: Lovashadseereg		14.5	5.-
Babits: Az európai irodalom története	B.sor.	33.3	15.-
Balzac: Chabert ezredes		27.1	10.-
Balzac: Elveszett illúziók		39.-	7.-
Balzac: Kurtizánok tündöklése és bukása		32.5	14.5
Balzac: Nucingen ház	B.sor.	19.1	9.5
Balzac: Parasztok		18.6	8.-
Bates: Jacaranda fa		14.2	4.-
Bedier: Tristan és Izolda		7.-	5.-
Beranger: Válogatott versei		5.5	3.-
Bojer: Az utolsó viking		13.1	7.-
Brecht: Háromgarasos regény		23.7	9.-
Brecht: Jó embert keresünk	VIKK	6.1	4.-
Bronte: Üvöltő szelek		18.6	10.-
Browning: Portugál szonettek	Janus	2.5	5.2
Calderon: A zalameai bíró	VIKK	4.5	3.3
Caldwell: Isten földecskéje		9.8	8.6
Camilar: Betyárok völgye		16.5	1.-
Capek: A történelmi görbe tükör	VIKK	7.8	7.1
Cocteau: Vásott kölykök		5.4	8.-
Coster: Thyl Ulenspiegel		32.2	12.-
Courtade: Felsőbbrendű állatok		7.6	5.-
Courteline: Aktavár		6.5	5.6
Csoszics: Messze még a hajnal		21.9	3.-

Dante: Isteni színjáték	VK	35.-	11.5
Daudet: Levelek a malomból	VIKK	7.3	7.5
Defoe: Moll Flanders	VK	20.3	10.-
Dél keresztje (dél-amerikai költők antol.)		13.6	3.-
Dosztojevszkij: Bűn és bűnhődés	OR	31.8	14.6
Dosztojevszkij: Fehér éjszakák	OK	12.4	32.5
Dosztojevszkij: Feljegyzések a holtak ...		18.5	5.2
Dosztojevszkij: Feljegyzések a holtak ...	OR	39.3	12.-
Dumas: A kaméliás hölgy		11.2	24.1
Dumas: Monte Christo grófja I-III.		86.5	9.8
Dzsalil Musza: Magános tűz		4.5	2.3
Egy asszony öt férje (eszkimó)	mese	4.8	4.-
Énekek éneke (a világirod. szerelmes versei)		28.-	4.-
Fallada: Mi lesz veled emberke		22.4	12.1
Feuchtwanger: A csúnya hercegnő		13.8	13.-
Fontane: Jenny Treibel		10.6	6.-
France: A vörös liliom		14.2	8.-
France: Bonnard Szilveszter		9.-	8.-
France: Cranquebille		9.6	8.-
France: Thais	VIKK	8.8	8.4
Frank: Jézus tanítványai		10.-	6.-
Glazarova: Advent		10.5	3.-
Goethe: Egmont	VIKK	4.9	8.7
Goethe: Rókafi	VIKK	9.2	8.-
Goethe: Werther szerelme és halála	VIKK	6.5	6.-
Gogol: Kisregények és elbeszélések	OR	42.-	6.5
Gorkij: Mesék Itáliáról		8.9	6.-
Greene: A csendes amerikai		10.4	10.5
Ha rózsaszál leszel (francia versek)		10.2	3.-
Harte: Egy bánya története		7.3	8.-
Hasek: Svejk		46.-	30.-
Hasek: Svejk I-II.		50.7	18.7
Hemingway: Az öreg halász és a tenger		4.7	7.4
Hémon: Maria Chapdelaine		7.7	5.-
Homerosz: Iliasz	VK	33.6	18.5
Homerosz: Odüsszeia	VK	26.6	18.5
Hughes: Örvényben		9.-	11.-
Hugo: A nyomorultak I-II.	VK	96.7	15.-
Ibsen: Nóra	VIKK	4.2	5.-
Ibsen: Peer Gynt	VIKK	9.8	5.-
Ibsen: Válogatott drámái I-II.	VK	50.7	4.2
Ilf-Petrov: 12 szék		20.1	9.-
Ilf-Petrov: Aranyborjú		21.3	15.-
Imposztorok tüköre (spanyol pikareszk)		24.-	8.-

Jasienszky: Jacub Szekáról szólok		2.5	2.-
Jourat: Járt utakon		19.2	4.-
Jovkov: A fehér fecske		13.8	1.-
Kaffka: Az ítélet		7.7	1.-
Karunga, a holtak ura (néger)	mese	7.-	4.-
Kirst: 08-15		18.5	8.-
Kleist: Az eltört korsó	VIKK	10.5	3.-
Korolenko: A vak muzsikus		7.5	4.-
Kuprin: Cirkusz		46.4	6.-
Kuprin: Szulamith		3.2	5.-
La Rochefoucould: Gondolatok	VIKK	3.1	4.1
Lao Sö: A tigriskisasszony		14.2	3.-
Lermontov: Válogatott költemények	OR	22.5	3.-
Leszkov: Kisvárosi Lady Machbeth		3.1	3.-
Lewis: Arrowsmith		32.7	12.-
Linnankoski: Dal a tűzpiros virágról		14.1	10.-
Lomboy: Bio-Bio		14.5	5.-
Lorca: Torreádorsirató		21.-	3.3.
Lorca: Vérnász	VIKK	3.-	3.5
Machiavelli: Mandragora	VIKK	2.8	4.3
Majakovszkij: Válogatott művei I-IV.		79.-	4.3
Mamin-Szibirjak: Arany		17.6	3.-
Mankowitz: Gödölye két garasért		5.-	4.5
Mann H.: Ronda tanár úr		10.-	8.-
Mann Th.: Egy szélhámos vallomásai		21.6	10.-
Mann Th.: Lotte Weimarban		19.1	14.5
Mann Th.: Novellák I-II.		43.4	8.-
Mark Twain: Aranykor		31.1	12.6
Mark Twain: Egymillió fontos bankjegy	VK	29.6	10.-
Mark Twain-Effel: Ádám és Éva naplója		1.9	10.-
Maugham: Sör és perec		10.5	10.-
Maugham: Színház		13.9	15.-
Maupassant: Egy asszony élete		13.2	15.-
Maupassant: Ékszerek I-II.		49.3	15.-
Mauriac: Viperafészek		8.8	10.-
Maurois: Szeptemberi rózsák		10.4	10.-
Maya Mayi a hét nővér (ausztrál)	mese	5.2	4.3
Merimée: Elbeszélések	VK	23.8	7.5
Miczkiewicz: Pan Tadeusz		21.5	1.-
Montand: Csupa napfény a szívem		8.-	5.-
Moravia: Római történetek		11.-	5.-
Mörike: Mozart prágai utazása		4.-	12.-
Musset: Lorenzaccio	VIKK	6.3	3.2
Neruda: Feljegyzések a régi Prágából	VK	20.-	5.6

Nusich: A község gyermeke		14.-	5.-
Nyekraszov: A másik asszony		16.4	4.-
Nyeverov: A bőség városa		6.5	6.6
Nyilin: Kegyetlenség		12.3	4.-
O'Casey: Junos és a páva	VIKK	4.1	3.-
Olbracht: Átok völgye		10.4	5.-
Opitz: Tábornok úr		6.3	5.-
Pa Csin: A család		23.-	8.-
Panova: Messzi utca		7.-	4.-
Petrarca: Daloskönyve	Janus	3.5	8.-
Platon: Szókratész védőbeszédei	VIKK	6.2	6.2
Pourtalés: Liszt Ferenc élete		13.1	8.-
Prus: A fáraó		41.6	4.-
Ramuz: Aline	VIKK	4.-	4.-
Reymont: Népítélet		14.1	4.-
Rolland: Július 14.	VIKK	6.8	3.-
Rostand: Cyrano de Bergerace		8.-	14.5
Roth: Radetzky induló		19.3	8.-
Sagan: Jóreggelt búbánat		4.6	7.-
Shakespeare: Lear király	VIKK	8.-	6.-
Shakespeare: Rómeó és Júlia	VIKK	6.5	8.-
Shaw: Hét színdarab		46.5	6.-
Shaw: Pygmalion	VIKK	6.7	10.-
Shaw: Szent Johanna	VIKK	7.6	10.-
Si King (Dalok Könyve)		15.7	2.-
Sienkiewicz: Quo vadis		33.6	20.-
Solohov: Idegen vér		8.1	8.6
Solohov: Új barázdát szánt az eke I-II.	OK	23.-	20.-
Steinbeck: Érik a gyümölcs		31.8	15.6
Stendhal: Vörös és fehér I-II.		42.-	10.-
Sterne: Érzelmes utazás		7.4.	8.-
Szegény ember okos lánya (román)	mese	11.7	4.-
Szergejev-Censzkij: Késő este		11.9	3.-
Szmirnov: Kitárul a világ		18.-	4.6
Thackeray: Barry London		22.5	4.-
Tolsztoj: Garin mérnök hiperboloidja		20.-	7.-
Tucholsky: A gripsholmi kastély		7.-	6.5
Turgenyev: Tavaszi vizek	OK	7.6	32.-
Vas I.: Hét tenger éneke		21.-	7.-
Verga: Don Gesualdo	VK	20.5	8.1
Villon: Összes versek		11.6	10.-
Waugh: A megboldogult		5.7	8.-
Werfel: Musza Dagh 40 napja		50.-	19.6
Wilder: Szt. Lajos király hídja		5.7	10.-

Zweig: Égő titok		21.8	17.6
Zweig: Három legenda		3.8	8.-

Import könyvek:

Bubbenov: Halhatatlanság			
Capek: Betörők, bírák, bűvészek			
Capek-Chod: Századvég a Moldván			
Hasek: Vidám állatkert			
Jirasek: A kincs			
Kisch, E.E.: Szenzációk vására			
Kratochwill: A magányos lovas			
Negruzzi: Válogatott művei			
Preda: A Moromete család			
Rebreanu: Akasztottak erdeje			
Sadoveanu: A Nyestfiak			
Sadoveanu: Örvény felett			
Sütő: Félrejáró Salamon			

1990

	Nemzetiség	Sorozat	Kiad. ív	Pld. szám
Kortárs magyar és külföldi irodalom				
A létezés hálói	amerikai	JAK	6,3	2,7
Antonioni: Egy sosemvolt szerelem krónikája	olasz	Mod.Kt.	5,8	4,9
Bachmann: Karajan	német		20,4	9,-
Berg: Napló a varsói gettóról	lengyel		12,7	6,8
Bishop: Képzeletbeli jéghegy	amerikai	Napj.k.	3,1	0,5
Blandiana, A. : A megálmodott	román		10,1	1,6
Borbándi A.: A magyar emigráció életrajza 1-2.	magyar		45	15,-
Borges: A másik, aki ugyanaz	argentin		5,3	3,1
Brandao: Zéro	brazil	JAK	17,6	3,2
Chiara: Az asztrahánbunda	olasz		5,7	22,2
Chimet: Hunyd be a szemed és meglátod a várost	román		12,9	1,3
Clampitt: Versei	amerikai	Új Peg.	2,9	0,5
Deutscher: Sztálin	amerikai		47,2	10,2
Doctorow: Daniel könyve	amerikai		17,9	18,1
Dürrenmatt: A bukás	svájci		2,1	15,2
Erdman: Drámák	orosz	Dráma	8,9	1,1
Federman: Mosolyregény	amerikai	Mod.Kt.	6,5	3,3
Feuchtwanger: Jud Süss	német		29,1	21,-
Feuchtwanger: Jud Süss	német		29,1	43,-
Friel: Philadelphia, itt vagyok	ír	Mod.Kt.	16,2	2,3
Frischmuth: Kapcsolatok – Családi nyaralás	osztrák	Mod.Kt.	9,2	3,5
Fühmann: Szájens fiksön	német	Mod.Kt.	10,5	2,6
Hagen: A Sacher szálló	osztrák		10,4	25,-
Hamann, B.: Rudolf	osztrák		29,4	21,7
Hamann, B.: Rudolf	osztrák		29.4	30,6
Handtke: Végre egy kínai	osztrák		5,4	3,-
Hartog: Isten után az első	amerikai		22,2	31,-
Hartog: Isten után az első	amerikai		22,2	18,-
Hauge: Almafa őszi szélben	norvég	Napj.k.	3	0.5
Heller: Képzeljétek el	amerikai		16,2	27,-
Heller: Képzeljétek el	amerikai		16,2	17,8
Heym, S.: Ahasvérus	német	Zseb	13,9	15,-
Hodgins: Feltalált világ	kanadai		22,3	4,3
Horthy M.: Emlékirataim	magyar	Extra H.	19,1	29,4
Hrabal: Harlekin milliói	cseh		9,2	21,1
Hrabal: Őfelsége pincére voltam	cseh	Zseb	11,1	18,-
Ibargüengoitia: Halott lányok	mexikói		7,4	15,5
Ionesco: Drámák	francia	Dráma	32,1	5.4

Ivanov: Versei	bolgár	Új Peg.	2	0,4
Karácsonyi csillag	vegyes		2,6	9,4
Kis, D.: A holtak enciklopédiája	jugoszl.	Zseb	8,3	12.2
Kosinski, J.: A festett madár	amerikai	Zseb	11,2	10,1
Kundera: Búcsúkeringő	cseh		10,9	9,8
Lenz: Gyakorlótér	német		20	5,4
Lurie: Külhoni viszonyok	amerikai		16,5	30,4
Medvegyev: Ki az őrült?	orosz	Mod.Kt.	8,8	2,8
Miller: Baktérítő	amerikai	Miller	15,8	21,6
Miller: Kanyargó időben 1-2.	amerikai		42,1	16,4
Morris, D.: Miért csinálja...? A kutya	angol	Morris	5,8	14,3
Morris, D.: Miért csinálja...? A macska	angol	Morris	4,2	13,-
Nabokov, V.: Végzetes végjáték	orosz	Zseb	9,7	14,-
Nagy F.: Küzdelem a vasfüggöny mögött 1-2.	magyar	Extra H.	34,7	10,2
Nyikolszkaja: Add tovább!	orosz		13,2	2,7
Oberthür: Idegen arcom	német	Femina	7,6	15,7
Osborne: Dühöngő ifjúság uny.	angol	Janus	10	14,-
Oz: A gonosz tanács hegye	izraeli		11,6	7,2
Pynchon: A 49-es tétel kiáltása	amerikai	Mod.Kt.	8,6	2,8
Roig: Isten veled, Ramona	spanyol	Mod.Kt.	8,9	3,1
Saarikoski: Bomba a hűtőszekrényben	finn	Napj.k.	4,1	0,4
Semprun: Ramon Mercader második halála	francia		19,5	23,5
Silone: Bor és kenyér uny.	olasz	Zseb	14.8	6.-
Sinkkonen: Solveig dala	finn	Femina	11,4	21,6
Spíró Gy.: A jövevény	magyar		47.5	14.-
Steiner: Örök Antigoné	angol		20,5	2,-
Stone: A görög kincs	amerikai		32,7	30,-
Strauss: Kicsi és nagy	német	Mod.Kt.	10,5	1,7
Szolzsenyicin: Rákosztály	orosz		31,1	49.2
Tanács a boldogokhoz. Finnországi svéd költők.	svéd		11,3	0,6
Taylor: Idézés Memphisbe	amerikai		9	7,8
Thomas, D. M.: A fehér hotel	angol	Zseb	14,5	16.9
Tyler: Az alkalmi turista	amerikai		19.7	20,7
Wiesel: Az eskü	amerikai	Zseb	13,8	11,-
Zejtuncjan: A XX. század legendája	örmény	Mod.Kt.	9.8	1,8
Zoscsenko: Napfelkelte előtt	orosz		17,4	2.2
Klasszikus magyar és külföldi irodalom				
A cseh irodalom kistükre	cseh	Kistükör	22,2	1.3
Amerikai költők antológiája	amerikai	VK.	45.8	4.7
Az ezüstfogú leány. Mordvin népmesék	mordvin	Népek M.	12.2	1.9
Brjuszov: Márványfejecske	orosz		8.3	2.-
Burns: Versei uny.	angol	Lyra M.	10.4	7.8
Canetti: A hallás iskolája	osztrák	Eml.	20.4	3.5

Cioran: A bomlás kézikönyve	román		4,5	3,2
Dumas: A három testőr uny.	francia		39	30,-
Flaubert: Érzelmek iskolája uny.	francia	VK.	27,7	8,7
Hasek: Svejk uny.	cseh	VK.	43,9	12,5
Kafka: A fűtő – Az átváltozás uny.	osztrák	Janus	8,9	11,8
Klima: Sternenhoch	cseh		14	1,6
Mallarmé-Valéry: Versei	francia	Lyra M.	8,1	5,7
Mandzsung, Kim: Pajzán álom	koreai		12,5	2,7
Masaryk: A világforradalom	cseh	Eml.	27,4	5,8
Misztótfalusi Kis M: Aranyas Biblia	magyar		118,7	12,-
Német elbeszélők 1900-1945.	német	VK.	48,1	5,9
Paszternak: Versek	orosz		12,1	4,4
Rainis: Száll és ég kihuny a csillag	lett		5,8	0,5
Rilke: Válog. prózai művek	osztrák	Feh.Kl.	21,4	6,4
Shakespeare: Lóvátett lovagok uny.	angol	RTV	6,3	14,3
Sienkiewicz: Quo vadis uny.	lengyel		32,8	63,-
Zamjatyin: Mi	orosz		10	8,-

Lektűr jellegű irodalom, detektív- és kalandregények

Alther: Eredendő bűnök	amerikai		34	56,8
Alther: Eredendő bűnök	amerikai		34	23,5
Boileau-Narcejac: Holt vizek	francia		8,5	41,-
Burgess, A.: Beteg a doktor	angol	Vidám	11,9	21,7
Burgess, A.: Gépnarancs	angol	Zseb	8,2	18,-
Chase: A perzsa királynő országlása	amerikai	Femina	12,1	32,3
Christie: A titokzatos stylesi eset	angol	Eu.Krimi	19	59,-
Clancy: Vadászat a Vörös Október...	amerikai		28,6	24,-
Clavell: A Tajpan 1-2.	amerikai		51	58,-
Elstad: Mert a napok gonoszok	norvég	Femina	10,8	21,4
Greene, G.: A félelem minisztériuma	angol	Greene	12	26,7
Greene, G.: Havannai emberünk uny.	angol	Greene	10,6	13,-
Greene, G.: Utazások nagynénémmel	angol	Greene	13,6	29,4
Guareschi: Don Camillo kis világa	olasz	Vidám	13,9	15,3
Kenneth, C.: Éjszaka Kairóban uny.	amerikai		17,6	50,-
Kenneth, C.: Holdfény Hawaiiban	amerikai		15,7	330,-
Kenneth, C.: Május Manhattanban	amerikai		15,6	330,-
Kenneth, C.: Neonfény a Nílus felett	amerikai		20,4	330,-
Kenneth, C.: Randevú Rómában uny.	amerikai		17,6	50,-
King, S.: Tortúra	amerikai		20,4	125,-
Knittel: El Hakim	svájci		19,3	42,-
Knittel: El Hakim	svájci		19,3	93,-
Korda: Glória 1-2.	amerikai		40,8	24,-
Korda: Glória 1-2.	amerikai		40,8	13,2
Leroux: Az operaház fantomja	francia		15,4	97,-

Lin Yutang: Egy múló pillanat 1-2.	kínai		51,2	35,5
MacDonald: A barbár part	amerikai	Eu. Krimi	12,4	61,4
Marsh: Fény kialszik	új-zélandi	Fekete	12,8	56,2
McCullough: Tövismadarak	ausztrál		36,2	245.6
Merle: Íme, a király!	francia		35,4	106,-
Mikes, G.: Tsi-tsa és tsai	angol	Vidám	8,8	17,1
Puzo: A szicíliai	amerikai		20,8	69,7
Réage: 0 története	francia	Bibl.Er.	8,2	32,5
Rendell: Kegyetlen hollók	angol	Eu.Krimi	13,6	31,1
Steel, D.: A sors kereke	amerikai		19,9	42,5
Stout: A gyilkos kézirat	angol	Eu.Krimi	10,9	31,7
Tanidzaki D.: A kulcs	japán	Bibl.Er.	5,9	14,6
Tolkien: A Gyűrűk ura 1-3. uny.	angol		83	37,-
Vargas-Llosa: Szeretem a mostohámat	perui	Bibl.Er.	4,5	21,7

Diákkönyvtár

Shakespeare: Öt dráma uny.	angol	Diák	28,8	59,-

Általános érdeklődésre számottartó művek

Bangha: A Magyar királyi Testőrség 1920-1944.	magyar		22,1	2,4
Barth: Ember és Embertárs	svájci		4,5	4,5
Berlin, I.: Négy esszé a szabadságról	angol	K.Gond.	19,5	2,8
Cicero: Philippicák Marcus Antonius ellen	latin	ÓIKK	13,8	7,1
Csongrád megye népművészete	magyar	Népm.Ö.	17,5	2,-
Einstein: A zenei nagyság	német	Mérleg	8,9	6,-
Gereben: Babel világa	magyar	Írók v.	13,4	2,4
Gilman: A dekadencia, avagy egy jelző különös	amerikai	Mérleg	8,1	9,-
Gould: A panda hüvelykujja	amerikai	Mérleg	6,9	7.2
Jung: Bevezetés a tudattalan pszichológiájába	svájci		6,9	16,-
Keegan: Waterloo	angol	Mérleg	6,3	8,8
Laing: Bölcsek, balgák, bolondok	amerikai	Mérleg	9,3	10,2
Levi, P.: Akik odavesztek és akik megmenekültek	olasz	Mérleg	9,3	9,5
Lukács: Szolzsenyicin – tanulmányok	magyar	Mérleg	4,2	7,-
Orwell: Az irodalom fölszámolása	angol		22.2	7,4
Régi erdélyi viseletek	magyar		6,2	1.8
Rómer F.: A Bakony uny.	magyar		13.6	3,-
Roszak: Az információ kultusza	amerikai	Mérleg	14,6	7,4
Sontag: Az AIDS és metaforái	amerikai	Mérleg	4,7	9,1
Szelényi I.: Új osztály, állam, polit.	magyar		30,3	5,-
Thoreau: A polgári engedetlenség...	amerikai	Mérleg	5,3	6.6
Tudomány, kultúra, politika	magyar		26.6	3.8

Szükebb kört érintő művek

Guicciardini: Itália története 1494-1534.	olasz	Clio	26,2	2,2

Közös könyvkiadás

Cook: Akár az Isten	amerikai		14,9	79,3
Cook: Láz	amerikai		18,8	99,6
Soldati: Erotikus fantáziák	olasz		14	59,2

1990. évi tényszámok összesítése

	Műszám	ív	Pldszám
Megjelent művek	160	2859	4044
ebből utánnyomás	16	384	439
kortársi irodalom			
A Szovjetunió népeinek kortárs irodalma	6	89	60
Népi demokratikus kortárs irodalom	10	108	97
Magyar kortárs irodalom	3	65	23
Fejlődő országok kortárs irodalma	4	35	44
Egyéb országok kortárs irodalma	102	1755	3315
Kortárs irodalom összesen:	125	2052	3539
klasszikus irodalom			
A Szovjetunió népeinek klasszikus irodalma	4	36	15
Népi demokratikus klasszikus irodalom	9	221	127
Magyar klasszikus irodalom	6	205	25
Egyéb országok klasszikus irodalma	16	345	338
Klasszikus irodalom összesen:	35	807	505
Összesen:	160	2859	4044

Átlagos példányszám: 25.275

1990. évi nemzetiségi megoszlás

	Belföld	Import
Amerikai	42	1
Angol	21	
Magyar	13	
Szovjet-orosz	11	4
Német	10	
Francia	9	
Osztrák	8	1
Csehszlovák	7	13
Olasz	6	1
Svájci	5	
Román	3	1
Finn	2	
Lengyel	2	
Norvég	2	
Argentin	1	
Ausztrál	1	
Bolgár	1	

	Belföld	Import
Brazil	1	
Ír	1	
Izraeli	1	
Japán	1	
Jugoszláv	1	3
Kanadai	1	
Kínai	1	
Koreai	1	
Latin	1	
Mexikói	1	
Mordvin	1	
Perui	1	
Spanyol	1	
Svéd	1	
Új-zélandi	1	
Vegyes	1	
Belga	-	1

1990. évi sorozatok

ÁRKÁDIA	21
Zsebkönyvtár	11
Mérleg	10
Modern Könyvtár	8
Világirodalom Klasszikusai	4
Femina	4
Európa Krimi	4
Vidám könyvek	3
Napjaink költészete	3
Greene	3
Biblioteca Erotica	3
Új Pegazus	2
Morris	2
Lyra Mundi	2
Janus	2
JAK	2
Horizont	2
Extra Hungariam	2

Emlékezések	2
Dráma	2
Diákkönyvtár	2
Téka	1
RTV	1
ÓIKK	1
Népművészeti Örökségünk	1
Népek meséi	1
Miller	1
Lektúra	1
Kistükör	1
Kis Gondolkodók	1
Írók világa	1
Fekete könyvek	1
Fehér Klasszikusok	1
Clio	1

1990. évi tervből kimaradt művek

1. Csatlós J.: Strindberg világa	Írók v.
2. Sagan: Az Éden sárkányai	

1990. évi terven felüli művek

A cseh irodalom kistükre	Kistükör
Shakespeare: Öt dráma	Diák
Handke: Végre egy kínai	
Gereben: Babel világa	Írók v.
Clancy: Vadászat a Vörös Október ..	

Könyvimport

Csehszlovák

	Nemzetiség	Sorozat	Kiad. ív	Pld. szám
Brdecka: Egy faun elkésett délutánja	cseh		8,3	1,1
Bruhová: Próbakő	cseh		11,2	0,9
Bútora: Köznapi történetek	cseh		15,2	0,9
Esszék és tanulmányok II.	cseh		11	0,9
Feldek: Van Stiphout	cseh		11,8	0,8
Hlatky: Tárgyak és sorsok	cseh		10,6	0,7
Kratochvill: A három cseh királyné	cseh		11,1	1,4
Nemcová: Nagyanyó	cseh		16,1	1,3
Novomesky: Az időszerűség időtlenségei	cseh		18,5	0,5
Papousek: Az ész csapdája	cseh		13,6	2,-
Rasocha: Elévült eset	cseh		8,7	3,-
Svejda: Ha meghalnék	cseh		23	1,-
Trunacek: A jó öreg alma mater	cseh		10,2	1,-

Román

Bruno: A végtelenről	olasz	Téka	9,4	4,5
Bulgakov: Kakasmintás törülköző	orosz	Lektura	14,1	7,-
Coster: Thyl Ulenspiegel	belga	Horizont	29,1	1,9
Jickeli: Nemzedékek	román		25,9	1,2
Poe: A kút és az inga	amerikai	Horizont	16,2	7,7
Rilke: Ősz	osztrák		1,4	3,2

Szovjet

Giljarovszkij: Moszkvai alvilág	orosz		19,9	3,-
Gorkij: Az Artamonovok	orosz	Diák	16,6	25,-
Kanovics: A bolondok könnyei és imái	litván		16,7	1,6

Jugoszláv

Kocbek: Félelem és bátorság	jugoszl.		15,3	1,-
Raickovic: Kővé vált altatódal	szerb		12	0.3
Takács: A bélakúti péterváradi...	jugoszl.		8,-	0.8

A 164984

Szegedi Egyetemi Könyvtár 1.

...YVKIADÁS

...

...

...

...mechanizmusai

...

FORDÍTÁSPOLITIKA A GYAKORLATBAN

A könyvkiadás
Kiadók és profilok 1956–1990
A kiadók belső szerkezete (a kiadói „műhely")
A lefordítandó művek kiválasztása
Fordításirodalom a magyar könyvkiadásban
A kiválasztás mechanizmusai

MŰFORDÍTÓ ÉS MŰFORDÍTÁS

A műfordító
A műfordítás

A borítón Bán Béla festménye (1950)

A 164984

...M ÉS K ...S A KÁDÁR-KORSZAKBAN

A 164984

008
B36

Bart István

VILÁGIRODALOM ÉS KÖNYVKIADÁS A KÁDÁR-KORSZAKBAN

Scholastica